

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОСНЮК ОКСАНА ПАВЛІВНА

УДК 349.422.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИДАЧІ, ОБІГУ ТА ВИКОНАННЯ АГРАРНИХ
РОЗПИСОК В УКРАЇНІ**

12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право;
природоресурсне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О. П. БОСНЮК

Науковий керівник:

Духневич Андрій Вікторович,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

Боснюк О. П. Правові засади видачі, обігу та виконання аграрних розписок в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. – Волинський національний університет імені Лесі Українки; Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2024.

У дисертації здійснено комплексний науковий аналіз правового регулювання видачі, обігу та виконання аграрних розписок в Україні, сформульовано теоретичні узагальнення та практичні пропозиції, що загалом вирішують важливе наукове завдання і спрямовані на вдосконалення нормативного забезпечення відповідних суспільних відносин.

Визначено особливості становлення та розвитку вітчизняного законодавства про аграрні розписки: а) тривала незмінність положень спеціального закону; б) застосування пілотного проєкту; в) існування загального законодавства, яке врегульовує відносини щодо аграрних розписок; г) значна процесуальна складова; д) вагома роль судової практики. Запропоновано періодизацію розвитку законодавства про аграрні розписки: 1) *підготовчий (камеральний) етап (2012 – 2014 роки)*, який характеризувався створенням основних нормативно-правових засад, що фактично не діяли; 2) *експериментальний етап (2014 – 2018 роки)*, який відрізнявся внутрішньою етапністю, втіленням пілотного проєкту, налагодженням організаційних та інституційних умов для функціонування аграрних розписок у правовому полі; 3) *етап розвитку (з 2018 року до сьогодні)*, основними ознаками якого є масштабізація відносин з аграрними розписками, активізація нормотворчих ініціатив, накопичення судової практики.

Визначено характерні особливості сучасного стану доктринальної розробки правовідносин із аграрними розписками в Україні, а саме: а) хвилеподібний дослідницький інтерес на тлі відсутності спеціальних комплексних досліджень;

б) поляризований характер досліджень; в) нерозробленість методології правового регулювання відносин з аграрними розписками; г) віднесення правового регулювання аграрних розписок до аграрно-правових інститутів; д) переважання доктринального вивчення відносин щодо аграрних розписок не як самостійного предмету дослідження, а крізь призму інших правових проблем (здебільшого правового забезпечення державної підтримки та кредитування сільського господарства).

Визначено юридичні особливості застави майбутнього врожаю за аграрними розписками, втілені в: 1) *предметній специфіці* (встановлений законом предмет застави у вигляді майбутнього врожаю; розмір застави має бути не меншим, ніж розмір зобов'язання; виключність застави); 2) *трансформаційній специфіці* (режим застави за аграрною розпискою не є однорідним та змінюється від іпотечної застави до режиму застави рухомого майна та навпаки); 3) *специфіці реалізації прав заставодержателя* (надання кредитору прав на пасивні дії (моніторинг) та на активні дії (дорощування)).

Удосконалено характеристику сучасного стану вітчизняної доктрини правового регулювання відносин із аграрними розписками, розвиток якої затягнувся через синергетичну дію кількох найбільш *суттєвих факторів*: а) відстрочений старт повноцінної дії спеціального законодавства; б) домінування консервативних методологічних підходів до вивчення аграрних фінансових правовідносин, для яких характерним є орієнтування на державну підтримку та традиційне банківське кредитування; в) обмежене звернення вчених до емпіричних даних під час виконання теоретичних досліджень.

Доведено, що життєвий цикл аграрної розписки представлений такими етапами: 1) *формальний* (видача аграрної розписки, що складається із чотирьох стадій: підготовка, оформлення, нотаріальне посвідчення та державна реєстрація); 2) *пасивного виконання* (виробництво сільськогосподарської продукції); 3) *активного виконання* (безпосереднє виконання грошового або товарного зобов'язання боржника перед кредитором); 4) *примусового виконання*

(факультативний етап, який має місце лише у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання за аграрною розпискою).

Удосконалено розуміння земельної складової правовідносин щодо аграрних розписок, а саме: юридична прив'язка до конкретної земельної ділянки виконує інструментальну функцію та здійснюється для підтвердження, по-перше, можливості фізично отримати врожай – майнову заставу за аграрною розпискою, а по-друге, конкретних обсягів запланованого врожаю, від якого розраховується сума зобов'язань за аграрною розпискою.

Обґрунтована недоцільність законодавчої заборони бездокументарності аграрних розписок з огляду на таке: а) це не узгоджується із загальними діджиталізаційними тенденціями руху вітчизняної системи права; б) неоднозначне застосування застарілого поняття з правового інституту цінних паперів; в) ризик дискримінації фінансових аграрних розписок, адже законом збережено потенційну можливість бездокументарної форми для товарних розписок.

Доведено розуміння державної реєстрації аграрної розписки як системи із двох взаємопов'язаних правових аспектів: 1) *інституційно-правового*, який полягає у побудові системи інституцій, покликаних здійснювати відповідну реєстрацію: а) держателя Реєстру аграрних розписок – Мінагрополітики; б) адміністратора – державного підприємства «Аграрні реєстри»; в) реєстраторів – нотаріусів; 2) *організаційно-правового*, який втілюється у положеннях про те, що: а) запис про видачу аграрної розписки вноситься до Реєстру у день її нотаріального посвідчення; б) аграрна розписка вважається виданою з дня внесення до Реєстру запису про неї.

Визначено обіг аграрних розписок як усі варіанти переходу прав та обов'язків за цими документами, а також охарактеризовано основні юридичні засади обігу аграрних розписок: 1) заміна кредитора за аграрною розпискою може відбуватися шляхами, передбаченими цивільним законодавством; 2) відступлення права вимоги за аграрною розпискою відбувається шляхом вчинення передавального напису – індосаменту, який має юридичну природу

одностороннього правочину, нотаріального посвідченого та зареєстрованого; 3) відступлення права вимоги кредитора за аграрною розпискою не торкається прав та обов'язків первісного кредитора за договором, що послужив підставою видачі аграрної розписки; 4) передання прав кредитора за аграрною розпискою може відбутися в будь-який момент часу з дня видачі аграрної розписки до її повного виконання; 5) заміна боржника за аграрною розпискою теоретично можлива шляхом переведення боргу, однак загальних положень цивільного законодавства не достатньо для того, щоб належним чином врегулювати технічні, суб'єктні та заставні питання, які виникають під час таких правовідносин; 6) заміна боржника за аграрною розпискою є можливою у порядку правонаступництва.

Запропоново розуміння належності виконання зобов'язання за аграрною розпискою, що складається з п'яти елементів: 1) *належного предмета* (поставлена сільськогосподарська продукція відповідає визначеним виду, кількості, якості та походженню (власновироблена виробником або вирощена іншою особою); обсяг грошової суми визначений за допомогою формули розрахунку з урахуванням урожаю); 2) *належного строку* (може бути встановлений будь-який, а не лише до одного року); 3) *належних суб'єктів* (співборжники виконують зобов'язання солідарно); 4) *належного способу* (може бути додатково ускладнений можливістю часткового виконання або правом боржника здійснити альтернативне виконання шляхом передачі складських документів); 5) *належного місця виконання* (у разі, якщо сторони за аграрною розпискою не узгодили місце виконання зобов'язання, належним місцем можна визнати місце виготовлення або зберігання сільськогосподарської продукції).

Виявлено проблемні аспекти реалізації права кредитора на дорошування предмета застави: а) правова невизначеність із технологіями вирощування сільськогосподарської продукції та їх порушеннями; б) використання оціночних категорій; в) імітація процедури оскарження за допомогою звернення до установи, що не визначена; г) фактична юридична беззахисність боржника; д) необмеженість вимог щодо відшкодування витрат кредитора на дорошування; е) невизначеність правового титулу землекористування кредитора.

Аргументовано частково виправдану асиметрію прав та обов'язків сторін за аграрною розпискою, зокрема у частині встановлення передумов для посиленого захисту майнових інтересів кредитора за аграрною розпискою: а) в рамках застави майбутнього врожаю кредитор має право убезпечити свої інтереси в разі неправильних дій чи бездіяльності боржника, які можуть призвести до втрати врожаю (предмета застави), шляхом самостійного дорощування; б) за допомогою страхування предмета застави кредитор може убезпечити себе від ризиків об'єктивного характеру, які не залежать від дій чи бездіяльності боржника.

Обґрунтовано, що юридична відповідальність за порушення зобов'язань за аграрними розписками має цивільно-правовий характер всупереч висунутих наукових припущень про існування в законодавстві про аграрні розписки доказів аграрно-правової відповідальності як самостійного галузевого виду юридичної відповідальності. Доведена можливість виникнення двох сценаріїв виконавчого провадження за аграрною розпискою: основного (заставного) за умови наявності у боржника предмета застави та альтернативного (беззаставного) у разі відсутності цього предмету.

Ключові слова: аграрна розписка, фінансування сільського господарства, застава, сільськогосподарська продукція, аграрне право, аграрні правовідносини, кредитування.

ABSTRACT

Bosniuk O. P. Legal regulation of the use of phytosanitary measures in the agriculture of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Candidate in Law in specialty 12.00.06 – land law; agrarian law; ecological law; natural resource law. – Lesya Ukrainka Volyn National University; National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2024.

In the dissertation, a comprehensive scientific analysis of the legal regulation of issuing, circulation and execution of agrarian receipts in Ukraine was carried out, theoretical generalizations and practical proposals were formulated, which in general solve an important scientific task and are aimed at improving the regulatory support of relevant social relations.

The peculiarities of the formation and development of domestic legislation on agrarian receipts are determined: a) long-term immutability of the provisions of the special law; b) application of the pilot project; c) the existence of general legislation that regulates relations regarding agrarian receipts; d) significant procedural component; e) the significant role of court practice. The periodization of the development of the legislation on agrarian receipts is proposed: 1) the preparatory (cameral) stage (2012-2014), which was characterized by the creation of basic regulatory and legal frameworks that did not actually operate; 2) the experimental stage (2014-2018), which was distinguished by internal phasing, the implementation of a pilot project, the establishment of organizational and institutional conditions for the functioning of agrarian receipts in the legal field; 3) the stage of development (from 2018 to today), the main features of which are the scaling of relations with agrarian receipts, the activation of rule-making initiatives, and the accumulation of court practice.

The characteristic features of the current state of the doctrinal development of legal relations with agrarian receipts in Ukraine are determined, namely: a) wave-like research interest against the background of the absence of special comprehensive studies; b) polarized nature of research; c) undeveloped methodology of legal regulation of relations with agrarian receipts; d) attribution of legal regulation of

agrarian receipts to agrarian legal institutes; e) the predominance of the doctrinal study of relations regarding agrarian receipts not as an independent subject of research, but through the prism of other legal problems (mostly legal provision of state support and crediting of agriculture).

The legal features of the pledge of the future harvest under agricultural receipts are defined, embodied in: 1) subject specifics (the subject of the pledge in the form of the future harvest established by law; the amount of the pledge must not be less than the amount of the obligation; exclusivity of the pledge); 2) transformational specificity (the regime of pledge under an agrarian receipt is not homogeneous and changes from mortgage pledge to the regime of movable property pledge and vice versa); 3) specifics of the realization of the rights of the mortgagee (granting the creditor rights to passive actions (monitoring) and to active actions (enhancement)).

The description of the current state of the domestic doctrine of legal regulation of relations with agrarian receipts, the development of which was delayed due to the synergistic effect of several most significant factors, has been improved: a) the delayed start of the full-fledged effect of special legislation; b) the dominance of conservative methodological approaches to the study of agrarian financial legal relations, which are characterized by a focus on state support and traditional bank lending; c) limited reference of scientists to empirical data during theoretical research.

It has been proven that the life cycle of an agricultural receipt is represented by the following stages: 1) formal (issuance of an agricultural receipt consisting of four stages: preparation, registration, notarization and state registration); 2) passive performance (production of agricultural products); 3) active performance (direct performance of the debtor's monetary or commodity obligation to the creditor); 4) forced execution (optional stage, which takes place only in case of non-fulfillment or improper fulfillment of the obligation under the agrarian receipt).

The understanding of the land component of legal relations in relation to agrarian receipts has been improved, namely: legal binding to a specific land plot performs an instrumental function and is carried out to confirm, firstly, the possibility of physically obtaining a crop - a property pledge under an agrarian receipt, and secondly, specific

volumes of the planned harvest, from which the amount of obligations under the agricultural receipt is calculated.

The reasoned inexpediency of the legislative prohibition of non-documentation of agrarian receipts in view of the following: a) it is not consistent with the general digitization trends of the movement of the domestic legal system; b) ambiguous application of an outdated concept from the legal institution of securities; c) the risk of discrimination of financial agrarian receipts, because the law preserves the potential possibility of an undocumented form for commodity receipts.

The understanding of the state registration of agrarian receipts as a system of two interrelated legal aspects is proven: 1) institutional and legal, which consists in the construction of a system of institutions called to carry out the relevant registration: a) the holder of the Register of Agrarian Receipts - the Ministry of Agrarian Policy; b) the administrator of the state enterprise "Agrarian Registers"; c) registrars - notaries; 2) organizational and legal, which is embodied in the provisions that: a) a record of the issuance of an agrarian receipt is entered in the Register on the day of its notarization; b) an agrarian receipt is considered issued from the date of its entry into the Register.

The circulation of agrarian receipts is defined as all options for the transfer of rights and obligations under these documents, and the main legal principles of the circulation of agrarian receipts are also characterized: 1) the replacement of the creditor under an agrarian receipt can take place in the ways provided for by civil legislation; 2) assignment of the right of claim under an agrarian receipt takes place by making a transfer inscription - an endorsement, which has the legal nature of a unilateral transaction, notarized and registered; 3) assignment of the creditor's right of claim under the agrarian receipt does not affect the rights and obligations of the original creditor under the contract that served as the basis for issuing the agrarian receipt; 4) the transfer of the creditor's rights under the agrarian receipt may take place at any time from the date of issuance of the agrarian receipt until its full execution; 5) the replacement of the debtor under the agricultural receipt is theoretically possible by transferring the debt, but the general provisions of civil legislation are not sufficient to properly regulate technical, subject and collateral issues that arise during such legal

relations; 6) replacement of the debtor under the agrarian receipt is possible in the order of legal succession.

An understanding of the appropriateness of the fulfillment of an obligation under an agricultural receipt is proposed, which consists of five elements: 1) the appropriate subject (the delivered agricultural products correspond to the specified type, quantity, quality and origin (produced by the manufacturer or grown by another person); the amount of money is determined by using the calculation formula taking into account the harvest); 2) the appropriate term (any term can be set, not just up to one year); 3) proper subjects (co-debtors fulfill their obligations jointly); 4) the appropriate method (it may be further complicated by the possibility of partial execution or the debtor's right to perform alternative execution by transferring warehouse documents); 5) the proper place of performance (if the parties to the agricultural receipt have not agreed on the place of performance of the obligation, the place of production or storage of agricultural products can be recognized as the proper place).

Problematic aspects of the realization of the creditor's right to increase the subject of the pledge have been identified: a) legal uncertainty with the technologies of growing agricultural products and their violations; b) use of evaluation categories; c) imitation of the appeal procedure by applying to an unspecified institution; d) actual legal defenselessness of the debtor; e) unlimited claims for reimbursement of the creditor's expenses for extension; e) uncertainty of the creditor's legal title to land use.

The partially justified asymmetry of the rights and obligations of the parties under an agricultural receipt is argued, in particular in the part of establishing prerequisites for enhanced protection of the property interests of the creditor under an agricultural receipt: a) within the framework of the pledge of the future harvest, the creditor has the right to secure his interests in case of incorrect actions or inaction of the debtor, which may lead to the loss of the crop (the subject of the pledge) by means of self-cultivation; b) with the help of collateral insurance, the creditor can protect himself from risks of an objective nature that do not depend on the actions or inaction of the debtor.

It is substantiated that the legal responsibility for the violation of obligations under agrarian receipts has a civil-law character, contrary to the scientific assumptions put

forward about the existence of evidence of agrarian-legal responsibility as an independent branch type of legal responsibility in the legislation on agrarian receipts. The possibility of the occurrence of two scenarios of enforcement proceedings under an agrarian receipt has been proven: the main (pledged) one, provided that the debtor has a collateral object, and the alternative (non-collateralized) one, in the absence of this object.

Key words: agrarian receipt, agricultural financing, pledge, agricultural products, agrarian law, agrarian legal relations, lending.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Боснюк О. Обіг аграрних розписок: теоретико-правові та практичні питання. *Форум права*. 2023. № 4. С. 73 – 81.
2. Боснюк О. Особливості розвитку законодавства про аграрні розписки в Україні. *Area nauki*. 2023. № 2 (11). С. 5 – 14.
3. Боснюк О. П. Аграрні розписки: теоретико-практичний аналіз перспективних законодавчих змін. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 166 – 172.
4. Боснюк О. П. Застава майбутнього врожаю за аграрними розписками: науково-практичний аналіз законодавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. №. 66. С. 94 – 98.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Боснюк О. П. Перспективи нормативно-правового регулювання аграрних розписок в національному законодавстві України. *Актуальні питання економіки, обліку та права в сучасних умовах: збірник матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф. (Житомир, 30 грудня 2023 року)*. Житомир: ЦФЕНД, 2023. С. 69 – 70.
2. Боснюк О. П. Правові аспекти обігу аграрних розписок в Україні. *Нотатки сучасної науки*. 2024. № 12. С. 38 – 39.
3. Боснюк О. Предметна специфіка застави майбутнього врожаю за аграрними розписками в Україні. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2024. Вип. 46. С. 37 – 39.
4. Боснюк О. П. Еволюція вітчизняного законодавства України про аграрні розписки. *Економіка, облік, фінанси та право: сучасні тенденції та перспективи розвитку в Україні та світ: збірник матеріалів Міжнарод. наук.-*

практ. конф. (Біла Церква, 12 січня 2024 року). Біла Церква: ЦФЕНД, 2024. Ч. 2.
С. 15 – 16.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ТА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ВИДАЧІ, ВИКОНАННЯ ТА ОБІГУ АГРАРНИХ РОЗПИСОК.....	26
1.1.Поняття, види та правові особливості аграрних розписок.....	26
1.2.Становлення законодавства про аграрні розписки.....	44
1.3.Розвиток доктринальних засад правового регулювання видачі, виконання та обігу аграрних розписок.....	64
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛЬНІ ТА ПРОЦЕДУРНІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ВИДАЧІ, ВИКОНАННЯ ТА ОБІГУ АГРАРНИХ РОЗПИСОК.....	74
2.1. Законодавчі вимоги до видачі аграрних розписок.....	74
2.2. Правова проблематика обігу аграрних розписок.....	101
2.3. Правові особливості виконання аграрних розписок.....	111
РОЗДІЛ 3. ОКРЕМІ ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО АГРАРНІ РОЗПИСКИ	136
3.1. Правові механізми забезпечення виконання зобов'язання за аграрними розписками: специфічні риси.....	136
3.2. Шляхи удосконалення норм щодо юридичної відповідальності за порушення зобов'язань за аграрними розписками.....	153
3.3. Перспективи реформування законодавства про аграрні розписки.....	175
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	228

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Традиційні потреби вітчизняного сільського господарства в умовах війни лише загострилися. Подорожчання паливно-мастильних матеріалів, засобів захисту рослин, насіння, логістичних послуг – ось не повний перелік факторів, які зумовили зростання витрат сільськогосподарських товаровиробників протягом 2022 – 2024 років. Ці об’єктивні обставини наклалися на запущений у державі ринок земель сільськогосподарського призначення, який в обмеженому вигляді, з нетривалими перебоями функціонує вже понад три роки (з 2021 року) і теж вимагає від аграріїв додаткових фінансових ресурсів.

Залучення таких ресурсів ускладнене через високу вартість кредитних послуг фінансових установ та брак високовартісної застави у сільськогосподарських товаровиробників. Для усунення або мінімізації негативних факторів, що гальмують фінансування галузі, у практиці сучасного агробізнесу активно використовується аграрна розписка. Статистичні дані демонструють перманентне зростання кількості виданих аграрних розписок та залученого за ними фінансування (станом на липень 2022 року було видано 480 аграрних розписок загальною сумою на 3,66 млрд грн; станом на липень 2023 року – вже 648 аграрних розписок на загальну суму майже 5 млрд грн).

Незважаючи на розширення практики застосування аграрних розписок, накопичення судової практики з розгляду та вирішення спорів щодо аграрних розписок, у вітчизняній правовій доктрині не проводилося жодних монографічних спеціальних досліджень правовідносин щодо аграрних розписок. Це призводить до того, що подальше функціонування інституту відбувається без належного наукового осмислення попереднього накопиченого досвіду. У зв’язку із цим актуальність теми дисертаційної роботи та її науково-практичне значення зумовлюються необхідністю аналізу правових засад видачі, обігу та виконання аграрних розписок, потребою у формуванні шляхів удосконалення чинного законодавства у цій сфері та практики його застосування.

Науково-теоретичною базою дослідження стали праці вітчизняних учених-правознавців, зокрема: В. І. Андрейцева, Н. О. Багай, О. М. Батигіної, О. Г. Бондаря, О. В. Борденюк, С. І. Бугери, О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, М. В. Гребенюка, Х. А. Григор'євої, С. Ф. Домбровського, В. В. Дударенка, А. В. Духневича, В. М. Єрмоленка, І. І. Каракаша, Н. В. Карпінської, А. О. Ключнікової, Т. О. Коваленко, Г. С. Корнієнко, В. В. Костицького, І. О. Костяшкіна, О. П. Кулинич, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, Д. Г. Макія, С. І. Марченко, В. В. Носіка, Ю. М. Павлюченко, Є. О. Платонової, В. Д. Сидор, А. М. Статівки, Л. В. Тарасенко, О. М. Туєвої, В. Ю. Уркевича, Т. Є. Харитонової, М. М. Чабаненка, М. В. Шульги та інших.

Мета і завдання дослідження. *Мета дисертаційного дослідження* полягає у виявленні особливостей правових засад видачі, обігу та виконання аграрних розписок, формуванні на цій основі аргументованих висновків та пропозицій щодо удосконалення законодавства та практики правозастосування.

Завдання дисертаційного дослідження визначені відповідно до поставленої мети й полягають у наступному:

- визначити поняття, види та правові особливості аграрних розписок;
- виділити та охарактеризувати етапи становлення законодавства про аграрні розписки;
- встановити особливості розвитку наукової доктрини у сфері правового регулювання видачі, виконання та обігу аграрних розписок;
- розкрити законодавчі вимоги до видачі аграрних розписок;
- висвітлити правову проблематику обігу аграрних розписок;
- охарактеризувати правові особливості виконання аграрних розписок;
- визначити специфічні риси правових механізмів забезпечення виконання зобов'язання за аграрними розписками;
- обґрунтувати шляхи удосконалення норм щодо юридичної відповідальності за порушення зобов'язань за аграрними розписками;
- виявити перспективи реформування законодавства про аграрні розписки.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини у сфері видачі, обігу та виконання аграрних розписок в Україні.

Предметом дослідження є правові засади видачі, обігу та виконання аграрних розписок в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика правових засад видачі, обігу та виконання аграрних розписок, що виступає предметом дослідження, відповідає науковим державним програмам щодо реалізації Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», планам науково-дослідницької роботи кафедри цивільно-правових дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки у рамках діяльності наукової школи Волинського національного університету імені Лесі Українки «Розвиток сільського господарства України в умовах СОТ та ЄС».

Методи дослідження. У процесі роботи над дисертаційним дослідженням використовувалася низка методів, за допомогою яких вивчалися особливості правового регулювання видачі, обігу та виконання аграрних розписок в Україні. Зокрема, за допомогою методу діалектичного пізнання було сформульовано поняття «аграрна розписка» та «обіг аграрних розписок», а також виявлено групи факторів, що ускладнюють залучення фінансування сільськогосподарськими товаровиробниками (зовнішні перманентні, зовнішні тимчасові та внутрішні проблеми) (підрозділ 1.1). Системний аналіз та синтез дозволили визначити характерні особливості іноземних юридичних конструкцій (передусім, щодо використання досвіду Бразилії, з правової системи якої було запозичено юридичну конструкцію аграрної розписки) (розділи 1, 2, 3). Застосування формально-логічного методу дозволило розкрити специфіку матеріальних та процедурних норм, що складають собою правовий механізм видачі, обігу та виконання аграрних розписок (розділ 2). Структурно-функціональний метод дав можливість проаналізувати становлення системи інституційного забезпечення правовідносин щодо аграрних розписок (розділи 1, 2, 3); а також став корисним

під час виявлення місця інституту аграрних розписок у системі сучасного аграрного права (підрозділ 1.3.). Порівняльно-правовий метод використовувався для вивчення права європейських країн з метою запозичення позитивного досвіду правового регулювання фінансування агробізнесу (розділи 1, 2, 3). За допомогою історико-правового методу було запропоновано періодизацію розвитку вітчизняного законодавства про аграрні розписки та висвітлено характерні особливості кожного еволюційного етапу (підрозділ 1.2).

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в сучасній юридичній науці України здійснене комплексне дослідження правових засад видачі, обігу та виконання аграрних розписок. У результаті проведеного дослідження сформульовано теоретичні та практичні висновки, спрямовані на вдосконалення правових положень вітчизняного законодавства.

У межах здійсненого дослідження вперше:

- визначено особливості становлення та розвитку вітчизняного законодавства про аграрні розписки: а) тривала незмінність положень спеціального закону; б) реалізація пілотного проєкту; в) поєднання дії загального та спеціального законодавства; г) значна процедурна складова; д) вагома роль судової практики;

- запропоновано періодизацію розвитку законодавства про аграрні розписки: 1) *підготовчий (камеральний) етап (2012 – 2014 роки)*, який характеризувався створенням основних нормативно-правових засад, що фактично не діяли; 2) *експериментальний етап (2014 – 2018 роки)*, який відрізнявся внутрішньою етапністю, втіленням пілотного проєкту, налагодженням організаційних та інституційних умов для функціонування аграрних розписок у правовому полі; 3) *етап розвитку (з 2018 року до сьогодні)*, основними ознаками якого є масштабізація відносин з аграрними розписками, активізація нормотворчих ініціатив, накопичення судової практики;

- визначено характерні особливості сучасного стану доктринальної розробки правовідносин із аграрними розписками в Україні, а саме: а) хвилеподібний дослідницький інтерес на тлі відсутності спеціальних

комплексних досліджень; б) поляризований характер досліджень; в) нерозробленість методології правового регулювання відносин з аграрними розписками; г) віднесення правового регулювання аграрних розписок до аграрно-правових інститутів; д) переважання доктринального вивчення відносин щодо аграрних розписок не як самостійного предмету дослідження, а крізь призму інших правових проблем (здебільшого правового забезпечення державної підтримки та кредитування сільського господарства);

- визначено юридичні особливості застави майбутнього врожаю за аграрними розписками, втілені в: 1) *предметній специфіці* (встановлений законом предмет застави у вигляді майбутнього врожаю; розмір застави має бути не меншим, ніж розмір зобов'язання; виключність застави); 2) *трансформаційній специфіці* (режим застави за аграрною розпискою не є однорідним та змінюється від іпотечної застави до режиму застави рухомого майна та навпаки); 3) *специфіці реалізації прав заставодержателя* (надання кредитору прав на пасивні дії (моніторинг) та на активні дії (дорощування)).

Удосконалено:

- характеристики сучасного стану вітчизняної доктрини правового регулювання відносин із аграрними розписками, розвиток якої затягнувся через синергетичну дію кількох найбільш *суттєвих факторів*: а) відстрочений старт повноцінної дії спеціального законодавства; б) домінування консервативних методологічних підходів до вивчення аграрних фінансових правовідносин, для яких характерним є орієнтування на державну підтримку та традиційне банківське кредитування; в) обмежене звернення до емпіричних даних під час виконання теоретичних досліджень;

- розуміння життєвого циклу аграрної розписки, що представлений такими етапами: 1) *формальний* (видача аграрної розписки, що складається із чотирьох стадій: підготовка, оформлення, нотаріальне посвідчення та державна реєстрація); 2) *пасивного виконання* (виробництво сільськогосподарської продукції); 3) *активного виконання* (безпосереднє виконання грошового або товарного зобов'язання боржника перед кредитором); 4) *примусового виконання*

(факультативний етап, який має місце лише у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання за аграрною розпискою);

- розуміння земельної складової правовідносин щодо аграрних розписок, а саме: юридична прив'язка до конкретної земельної ділянки виконує інструментальну функцію та здійснюється для підтвердження, по-перше, можливості фізично отримати врожай – майнову заставу за аграрною розпискою, а по-друге, конкретних обсягів запланованого врожаю, від якого розраховується сума зобов'язань за аграрною розпискою;

- аргументація щодо недоцільності законодавчої заборони бездокументарності аграрних розписок з огляду на таке: а) це не узгоджується із загальними діджиталізаційними тенденціями руху вітчизняної системи права; б) неоднозначне застосування застарілого поняття з правового інституту цінних паперів; в) ризик дискримінації фінансових аграрних розписок, адже законом збережено потенційну можливість бездокументарної форми для товарних розписок;

- розуміння державної реєстрації аграрної розписки як системи із двох взаємопов'язаних правових аспектів: 1) *інституційно-правового*, який полягає у побудові системи інституцій, покликаних здійснювати відповідну реєстрацію: а) держателя Реєстру аграрних розписок – Мінагрополітики; б) адміністратора – державного підприємства «Аграрні реєстри»; в) реєстраторів – нотаріусів; 2) *організаційно-правового*, який втілюється в положеннях про те, що: а) запис про видачу аграрної розписки вноситься до Реєстру в день її нотаріального посвідчення; б) аграрна розписка вважається виданою з дня внесення до Реєстру запису про неї;

- визначення обігу аграрних розписок як усіх варіантів переходу прав та обов'язків за цими документами, а також характеристику основних юридичних засад обігу аграрних розписок: 1) заміна кредитора за аграрною розпискою може відбуватися шляхами, передбаченими цивільним законодавством; 2) відступлення права вимоги за аграрною розпискою відбувається шляхом вчинення передавального напису – індосаменту, який має юридичну природу

одностороннього правочину, нотаріального посвідченого та зареєстрованого; 3) відступлення права вимоги кредитора за аграрною розпискою не торкається прав та обов'язків первісного кредитора за договором, що послужив підставою видачі аграрної розписки; 4) передання прав кредитора за аграрною розпискою може відбутися в будь-який момент часу з дня видачі аграрної розписки до її повного виконання; 5) заміна боржника за аграрною розпискою шляхом переведення боргу теоретично можлива, але потребує спеціального врегулювання; 6) заміна боржника за аграрною розпискою є можливою у порядку правонаступництва;

- розуміння належності виконання зобов'язання за аграрною розпискою, що складається з п'яти елементів: 1) *належного предмета* (поставлена сільськогосподарська продукція відповідає визначеним виду, кількості, якості та походженню (власновироблена виробником або вирощена іншою особою); обсяг грошової суми визначений за допомогою формули розрахунку з урахуванням урожаю); 2) *належного строку* (може бути встановлений будь-який, а не лише до одного року); 3) *належних суб'єктів* (співборжники виконують зобов'язання солідарно); 4) *належного способу* (може бути додатково ускладнений можливістю часткового виконання або правом боржника здійснити альтернативне виконання шляхом передачі складських документів); 5) *належного місця виконання* (у разі, якщо сторони за аграрною розпискою не узгодили місце виконання зобов'язання, належним місцем можна визнати місце виготовлення або зберігання сільськогосподарської продукції);

- характеристику права кредитора на дорошування предмета застави у частині виявлення таких проблемних питань: а) правова невизначеність із технологіями вирощування сільськогосподарської продукції та їх порушеннями; б) використання оціночних категорій; в) імітація процедури оскарження за допомогою звернення до установи, що не визначена; г) фактична юридична беззахисність боржника; д) необмеженість вимог щодо відшкодування витрат кредитора на дорошування; е) невизначеність правового титулу землекористування кредитора;

- аргументацію щодо частково виправданої асиметрії прав та обов'язків сторін за аграрною розпискою, зокрема у частині встановлення передумов для посиленого захисту майнових інтересів кредитора за аграрною розпискою: а) в рамках застави майбутнього врожаю кредитор має право убезпечити свої інтереси в разі неправильних дій чи бездіяльності боржника, які можуть призвести до втрати врожаю (предмета застави), шляхом самостійного дорощування; б) за допомогою страхування предмета застави кредитор може убезпечити себе від ризиків об'єктивного характеру, які не залежать від дій чи бездіяльності боржника;

- доктринальне обґрунтування ідеї про те, що юридична відповідальність за порушення зобов'язань за аграрними розписками має цивільно-правовий характер всупереч висунутих наукових припущень про існування в законодавстві про аграрні розписки доказів аграрно-правової відповідальності як самостійного галузевого виду юридичної відповідальності;

- аргументацію щодо можливості двох сценаріїв виконавчого провадження за аграрною розпискою: основного (заставного) за умови наявності у боржника предмета застави та альтернативного (беззаставного) в разі відсутності цього предмету.

Набули подальшого розвитку:

- методологічний інструментарій щодо визначення юридичної природи аграрної розписки у частині застосування прямого (побудований на аналізі законодавчої дефініції) та зворотного (на підставі порівняння аграрної розписки із іншими юридичними конструкціями) підходів;

- аргументи щодо розмежування аграрних розписок та векселів у частині виділення найбільш суттєвих відмінностей між ними: а) *спосіб забезпечення зобов'язання* (за векселем забезпечення здійснюється диспозитивно та найчастіше втілюється у поруці банку; за аграрною розпискою забезпечення є імперативним та в силу закону втілюється в заставі майбутнього врожаю); б) *можливий функціонал* (аграрна розписка може використовуватися для фінансування агровиробництва, тоді як вексель видається суто для

опосередкування зобов'язань з поставки товарів, виконання робіт чи надання послуг);

- доводи щодо юридичних відмінностей між аграрною розпискою та форвардним контрактом, які полягають у такому: а) *приналежність до різних юридичних конструкцій* (на відміну від аграрної розписки форвардний контракт відноситься до договорів); б) *основна мета застосування* (для форвардного контракту основною ціллю виступає купівля-продаж сільськогосподарської продукції; аграрна розписка має ціллю забезпечення виконання первісного зобов'язання між сторонами);

- класифікація типових правових моделей використання аграрних розписок у частині виокремлення: а) постачальницької (ресурсної) моделі; б) кредитної моделі; в) збутової моделі;

- обґрунтування того, що на етапі становлення правового інституту аграрних розписок нотаріальне посвідчення таких правочинів було виправданим з міркувань стабілізації цих правовідносин;

- положення про юридичну незалежність виконання аграрної розписки від виконання або невиконання первісного зобов'язання (договору) між сторонами та його юридичної долі (визнання недійсним, розірвання тощо);

- розуміння того, що порука фінансових установ опосередковується укладенням договору поруки та написом на аграрній розписці, який виконує інформаційне завдання щодо попередження усіх зацікавлених суб'єктів про існування правовідносин поруки;

- положення про те, що безспірність вимоги представляє собою юридично вразливу рису спрощеної процедури примусового виконання аграрної розписки шляхом вчинення виконавчого напису, у зв'язку з чим існує потреба в перегляді законодавчих вимог щодо документів, які підтверджують таку безспірність;

- ідеї щодо реформування законодавства про аграрні розписки в частині обґрунтування низької вірогідності таких нормотворчих перспектив у найближчому майбутньому в зв'язку з прийняттям Закону України «Про аграрні ноти».

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в роботі висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій роботі – для подальшої розробки проблем правового регулювання видачі, обігу та виконання аграрних розписок, при написанні наукових робіт із цієї проблематики;
- у нормотворчій діяльності – для вдосконалення чинного законодавства про аграрні розписки;
- у правозастосовній діяльності – у роботі органів державної влади, органів місцевого самоврядування та судової влади під час регулювання відносин щодо аграрних розписок;
- у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Аграрне право», «Правове забезпечення агробізнесу», «Господарське право», підготовці відповідних спецкурсів, підручників та навчальних посібників.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є особисто виконаним здобувачкою дослідженням, всі результати якого, основні теоретичні положення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовані дисертанткою самостійно на підставі власних досліджень авторки в результаті опрацювання наукових і нормативно-правових джерел, на які зроблені відповідні посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи пройшли апробацію на 4 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання економіки, обліку та права в сучасних умовах» (Житомир, 30 грудня 2023 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка, облік, фінанси та право: сучасні тенденції та перспективи розвитку в Україні та світі» (Біла Церква, 12 січня 2024 року); науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної науки: історія, теорія, практика» (Харків, 20 січня 2024 року); науково-практичній конференції «Сучасні тенденції соціально-гуманітарного розвитку суспільства» (Харків, 27 січня 2024 року).

Публікації. Основні теоретичні та практичні висновки, положення і пропозиції дисертаційного дослідження викладені у 8 наукових працях, з них 3

наукові статті опубліковано в фахових виданнях з юридичних наук, перелік яких затверджено МОН України, 1 наукова стаття, опублікована в зарубіжному періодичному виданні, та 4 тези доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (353 найменування на 37 сторінках) та додатків (1 додаток на 3 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 230 сторінок, з них 178 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ТА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ВИДАЧІ, ВИКОНАННЯ ТА ОБІГУ АГРАРНИХ РОЗПИСОК

1.1. Поняття, види та правові особливості аграрних розписок

Сільське господарство України є потужною галуззю вітчизняної економіки, яка своїм розвитком створює серйозний фактор для стабілізації та утримування соціально-економічної рівноваги в умовах складних та тривалих криз сучасності. Перехід на ринкові засади аграрного устрою з набуттям незалежності, обумовив серйозні зміни, що сталися в агросфері протягом 30 років, а також заклав підвалини для побудови тієї структури агробізнесу, яка наразі панує в Україні. Через обмеженість обсягу дисертаційної роботи та з огляду на її чітко визначену мету, ми не будемо детально зупинятися на усіх характерних особливостях вітчизняного аграрного устрою. Однак ми виокремимо ті, які безпосередньо стосуються предмета нашого дослідження. Зокрема, мова йде про таку характерну рису аграрної галузі України, як хронічна недостатність фінансового забезпечення. Ця проблема розпадається одразу на кілька складових:

- *дефіцит фінансових ресурсів*, які можна було би спрямувати на здійснення капітальних вкладень, зокрема, на оновлення основних фондів. У цьому існує гостра потреба, втілена у попиті на довгострокове кредитування [11]. Так, «за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, для розвитку інфраструктури аграрного ринку потрібно 180 млрд грн на найближчі 4-5 років. Одночасно основні засоби виробництва вимагають капіталовкладень для оновлення на суму 250 млрд грн. При цьому нестача коштів за останні роки складає близько 50%» [110]. Крім того, «постачання окремих видів техніки, яка придбавається сільськогосподарськими товаровиробниками, не покриває і 30% машин, що списуються» [134]. Такий вражаючий розрив між потребами та

реальним станом справ зумовлює складні та комплексні наслідки. Це тягне за собою не лише зниження прибутків сільськогосподарських товаровиробників, але й додатково здійснює потужний стратегічний ефект, а саме: консервує сировинний характер аграрної галузі України. Механізм такого впливу досить простий: через брак коштів на розширення та переобладнання основних засобів виробництва сільськогосподарські підприємства не мають можливості диверсифікувати свою діяльність, створюючи, наприклад, потужності для зберігання продукції, для її переробки та виробництва інших видів продукції тощо. У масштабах країни це формує «скляний бар'єр», який відділяє сировинну аграрну економіку від більш прогресивної та розвиненої економіки доданої вартості;

- *брак обігових коштів*, необхідних для вчасного фінансування сільськогосподарських робіт (посівних кампаній, збору врожаю тощо). Потреба в обігових коштах в аграрній сфері характеризується хвилеподібним розвитком. У моменти пікових сезонних робіт вони потрібні для закупівлі достатньої кількості та якості насіння, засобів захисту рослин, добрив, оплати найманої робочої сили, технічних послуг і робіт тощо. Дефіцит фінансів у такі проміжки часу призводить до необхідності заощаджувати навіть у тих питаннях, які потребують повноцінного забезпечення. Наприклад, зменшення обсягів внесених засобів захисту рослин призводить до зниження урожайності, а зменшення кількості робітників – сповільнює просування робіт та призводить до додаткових втрат;

- *блокування впровадження інновацій в аграрній сфері*. Звичайно, на тлі постійних чи епізодичних проблем із обіговим чи капітальним фінансуванням, витрачання обмежених ресурсів на аграрні інновації виглядає нібито «розкішшою». Однак це не так. Аграрні інновації – це такі технічні, технологічні та інші рішення, які дозволяють перевести виробництво на якісно вищий рівень, досягнути більшої ефективності, продуктивності, рентабельності, безпечності та інших важливих показників ведення агробізнесу. Якщо за допомогою обігових коштів агробізнес забезпечує свою життєдіяльність та операційні процеси, за

допомогою капітальних – зростає та масштабується, то саме в результаті інноваційних рішень він якісно еволюціонує.

Незважаючи на те, що агробізнес в Україні є реально та відносно стабільно функціонуючою галуззю економіки, представленою значною кількістю суб'єктів, сільськогосподарські товаровиробники відчують постійний брак фінансових ресурсів та критичну обмеженість способів їх залучити. Така ситуація є результатом синергетичної дії кількох груп факторів:

1) *зовнішні перманентні* – ті об'єктивні обставини, які притаманні сільському господарству як специфічній галузі економіки. Зокрема, до них відноситься така ознака як ризикованість галузі. Іншою перманентною обставиною, яка робить агробізнес особливим, є сезонність цієї галузі. Така риса породжує неоднорідність потреб у фінансових ресурсах: у певні проміжки часу необхідність у фінансових ресурсах максимальна, в інші – знижується. Так само сезонність впливає і на нерівномірність формування прибутку;

2) *зовнішні тимчасові* – ті обставини, які встановлюються незалежно від волі та дій сільськогосподарських товаровиробників, формуються на загальному національному рівні, впливають на функціонування підприємств, створюючи об'єктивні рамки провадження сільськогосподарської діяльності. Для України існують кілька найбільш важливих зовнішніх тимчасових проблем, які створюють перепони для належного фінансового забезпечення:

а) *загальний соціально-економічний спад*, який спостерігається в Україні протягом останнього десятиріччя та супроводжується інфляційними явищами, зменшенням кількості фінансових установ, зростанням вартості фінансових послуг тощо. При цьому через підвищену ризиковість кредитування деформується також і структура наданих позик, а саме: короткострокові позики (терміном до 1 року) домінують над середньо- та довгостроковими [5]. Характерними є статистичні дані, які вказують на зростаючу потребу в залучених фінансових ресурсах в умовах сучасної складної кризи. Так, станом на початок травня 2022 року частка кредитів, виданих банками компаніям, пов'язаним із сільським, лісовим та рибним господарством, зросла вдвічі порівняно із

довоєнними показниками та склала 13,2% від загальної кількості кредитів [210]. Це додатково доводить гостроту та актуальність питань організації доступного фінансування аграріїв в Україні;

б) *тривала дія мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення* – специфічна для України обставина, яка суттєво вплинула не лише на аграрний устрій нашої держави, але й на загальну картину фінансування агробізнесу. Так, недоступність протягом двадцяти років довгострокового кредитування під заставу земельних ділянок зумовила тектонічні зсуви в цих важливих відносинах. Заблокованість земельно-іпотечного фінансування створила вакуум, який важко заповнювати іншими доступними та вигідними фінансовими інструментами. Вітчизняні аграрії фактично були позбавлені реальних можливостей довгострокового кредитування, а значить – обмежені в темпах поступального розвитку власного бізнесу;

в) *обмеженість державної підтримки у сфері спрощення доступу до фінансування*. Слід визнати при цьому, що відповідний напрям державної підтримки є одним з найбільш розвинутих у вітчизняній практиці. Така державна підтримка здебільшого концентрувалася у кількох правових механізмах: часткова компенсація кредитних відсотків (кредитна субсидія) [1; 70; 244], надання безвідсоткових кредитів фермерським господарствам [65; 66]; створення знижених процентних ставок для комерційних кредитів (наприклад, програма «Доступні кредити 5-7-9» [20; 151; 197; 207]).

Незважаючи на регулярну реалізацію подібних програм підтримки, рівень державної допомоги у сфері кредитування агробізнесу залишається незначним та не наближує сільськогосподарських товаровиробників до рівня належного забезпечення. Важливим нюансом також слід зазначити нестабільність та непередбачуваність такої підтримки, що знижує її загальний позитивний ефект;

г) *ведення воєнних дій на території України* та потреби перспективного післявоєнного відновлення формують потужний зовнішній фактор впливу на систему фінансового забезпечення агробізнесу. У межах цього воєнного фактору можна виокремити низку складників. По-перше, загальна кризова ситуація в

країні не сприяє розгортанню програм дешевого та доступного комерційного кредитування, особливо довгострокових проєктів. По-друге, в умовах підвищення ризиків неповернення коштів зростають вимоги кредиторів до застави, яка не завжди існує. По-третє, розміщення підприємства на територіях, визнаних зоною бойових дій, чи інших територіях із високим ризиком, блокує надання кредитів у принципі. По-четверте, через пошкодження майна, посівів, замінування та забруднення полів тощо зменшуються або взагалі не створюються прибутки, не виплачуються обов'язкові платежі, а це тягне за собою статус фінансово нездорового підприємства, яке позбавлене шансів на підтримку та фінансування. Цей «ефект доміно» добре описано Н. В. Коваль, яка вибудовує складну, але не відворотну послідовність фактів, що призводять до припинення фінансування сільськогосподарських підприємств у певних найбільш складних районах [127]. Як зазначає Г. С. Корнієнко, «таким суб'єктам агробізнесу не надаються кредити та відсутня грантова підтримка, тому що вони знаходяться у зоні ризику. Також у цих суб'єктів існують проблеми з реалізацією виробленої продукції та відсутністю логістичних шляхів її вивезення» [135];

3) *внутрішні проблеми* – ті обставини, які можуть бути абсолютно різними: починаючи від ненадійної кредитної історії та закінчуючи відсутністю (або втратою) майна для належної застави.

Указані проблеми, формуючи взаємопов'язаний комплекс, негативно впливають на ступінь фінансування агробізнесу в цілому та на доступ окремих сільськогосподарських товаровиробників до фінансування зокрема. Дефіцит фінансових ресурсів, їх висока вартість, складний процес залучення та висока вірогідність відмови в кредитуванні створили специфічні умови функціонування вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників. З метою вирішення цієї хронічної проблеми законодавець запропонував бізнесу спеціальний правовий інструмент, який, з одного боку, був покликаний вирішувати складні питання залучення фінансування в сільське господарство, а з іншого – мав враховувати специфіку даної сфери господарювання. Саме з цією метою в законодавстві України з'явився такий правовий механізм як аграрна розписка.

Незважаючи на те, що цей правовий механізм після свого більш ніж десятирічного періоду існування у вітчизняній системі права важко назвати новим, однак все ж його слід визнати мало дослідженим. Передусім, проблема виникає уже під час спроби надання універсального визначення для цього документу.

Як справедливо зазначається у теорії права, юридичні терміни – це словесні позначення правових понять, які виконують дві основні функції: називну (номінативну) та змістову (відображення змісту поняття) [58]. Незважаючи на те, що фактично спеціальний Закон України «Про аграрні розписки» розпочинається легальною дефініцією терміну «аграрна розписка», це не знімає усіх питань щодо оптимального визначення відповідного документу та ідентифікації його юридичної природи. При цьому чітке виявлення теоретико-правової природи аграрної розписки дозволить вирішити безліч практичних проблем, пов'язаних із правовідносинами щодо видачі, виконання, обігу таких розписок тощо. Для виявлення юридичної сутності аграрних розписок ми застосуємо два методологічні підходи. Перший буде ґрунтуватися на детальному науковому аналізі поняття, наданого законом (прямий спосіб). Другий – полягатиме у виявленні специфічних особливостей аграрної розписки шляхом порівняння із подібними правовими механізмами та підкреслення відмінностей між ними (зворотній спосіб).

Звичайно, абсолютно логічним буде першочергове застосування прямого способу визначення юридичної сутності аграрної розписки шляхом поглибленого вивчення легального терміну. При цьому слід погодитися із тим, що «будь-яке визначення не повністю відображає предмет чи явище, а лише накопичує в собі його істотні ознаки. При цьому не використовуються інші ознаки, які йому характерні і залишилися за межами тексту нормативно-правового акту, який вміщує дефініцію. Водночас сукупність таких істотних ознак також повинна сприяти виконанню таких двох пізнавальних (гносеологічних) завдань, що висуваються до дефініцій, як: 1) з'ясування

властивостей визначуваного предмета; 2) відмежування його від інших суміжних предметів та явищ» [332].

Спеціальний Закон пропонує розуміти під аграрною розпискою «товаророзпорядчий документ, що фіксує безумовне зобов'язання боржника, яке забезпечується заставою, здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених у ньому умовах» [222]. Своєрідне «препарування» наведеної законодавчої дефініції дозволяє нам виділити кілька її основних частин, що у своїй сукупності та взаємодії створюють нормативну формулу аграрної розписки:

1) *це товаророзпорядчий документ*. Забігаючи наперед, слід відмітити дуже неоднозначне рішення нормотворця щодо визначення аграрної розписки через родові поняття товаророзпорядчого документу. Для того, щоб зрозуміти чи був такий крок законодавця ретельно продуманим або представляє собою приклад юридичної помилки, варто розпочати з аналізу загального поняття товаророзпорядчого документу.

Одразу впадає у вічі, що законодавець приділяє мало уваги відповідному виду документів, правовому регулюванню їх видачі, обігу тощо. По-перше, згадка про товаророзпорядчі цінні папери є в Законі України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», яким у ст. 8 надається класифікація цінних паперів із виділенням: пайових, боргових, іпотечних, деривативних, товаророзпорядчих. При цьому, на відміну від інших груп цінних паперів, товаророзпорядчі додатково не класифікуються, що залишає їх детальний перелік невідомим. Однак головна ознака товаророзпорядчих цінних паперів за цим Законом все ж окреслена та полягає у тому, що такі документи «надають їх держателю право розпоряджатися майном, зазначеним у цих документах» [252]. Ідентичні положення відображені і в ст. 195 ЦК України.

Ця ж характерна особливість товаророзпорядчих цінних паперів простежується і в іншому нормативно-правовому акті, а саме: Законі України «Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва». У ньому ми можемо знайти побічне підтвердження цієї характерної ознаки

товаророзпорядчого документу в легальній дефініції складських свідоцтв, під якими розуміються «товаророзпорядчі складські документи на пред'явника або іменні, що посвідчують право власності на товар, який зберігається на сертифікованому складі» [255].

Як зазначає А. В. Коструба, товаророзпорядчі документи з'явилися через потребу інтенсивного ринкового обігу значних партій товару на великі відстані. Для уникнення необхідності фізичної передачі такого товару було винайдено юридичну конструкцію, яка фактично імітувала таку передачу шляхом передачі права розпорядження конкретним майном [138]. Подібне розуміння товаророзпорядчого документу втілене і в сучасному українському законодавстві. Це помітно при детальному аналізі ст. 692 ЦК України, відповідно до якої «покупець зобов'язаний оплатити товар після його прийняття або прийняття товаророзпорядчих документів на нього». У даному випадку товаророзпорядчий документ виступає юридичним замінником реального товару – об'єкту договору купівлі – продажу. Цей же висновок впливає з аналізу ст. 334 ЦК України, згідно з якою «до передання майна прирівнюється вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно». Відносини щодо використання коносаменту врегульовуються у тому числі Кодексом торговельного мореплавства [129].

Таким чином, законодавець обмежено використовує поняття товаророзпорядчих документів, не даючи їм визначення, не пропонуючи їх переліку. Про несформованість однозначного нормативного розуміння відповідних документів побічно говорить той факт, що в межах одного закону – ЦК України – використовуються кілька варіацій терміну без додаткового чіткого розмежування між ними. У вітчизняному законодавстві без належного впорядкування застосовуються терміни «товаророзпорядчий документ», «товаророзпорядчий цінний папір», «товаророзпорядчий складський документ», «товарно-розпорядчий документ». Звичайно, така ситуація не сприяє правовій визначеності.

Однак, оскільки визначення юридичної природи аграрної розписки поставлено у залежність від родового поняття товаророзпорядчого документа, слід все ж спробувати виявити доктринальні ознаки цього документа.

Правовими проблемами товаророзпорядчих документів займалися різні учені, однак здебільшого дотично – висвітлюючи суміжні юридичні питання. Проте аналіз напрацювань вітчизняної науки дає підстави виокремити деякі найбільш характерні риси товаророзпорядчих документів, а саме:

- вони посвідчують право власності на певні товари (речі, вироби), а також дають право власнику товаророзпорядчого документа розпоряджатися такими об'єктами за умови настання певних юридичних фактів [4];
- ними засвідчується право власності на конкретний товар, тобто товаророзпорядчі документи володіють ознаками правовстановлюючих документів [138];
- не охоплюються категорією фінансових послуг, адже у зв'язку з видачею та переходом прав на товаророзпорядчі документи не здійснюється трансферт грошових ресурсів [28];
- товаророзпорядчий документ не тотожний договору, внаслідок якого він з'являється. Правовий зміст товаророзпорядчого документа зводиться не до простої фіксації умов договору, що є основою видачі цього документа, а полягає в можливості розпоряджатися товаром без його фізичного переміщення [81].

Доктринальна полеміка щодо юридичної природи самих товаророзпорядчих документів теж остаточно не припинена. Основна точка спірних дискусій – це доцільність віднесення товаророзпорядчих документів до цінних паперів [130; 193]. Таким чином, законодавець дає визначення аграрній розписці через родові поняття товаророзпорядчого документа, яке саме по собі є неоднозначним, що лише ускладнює ідентифікацію, а не спрощує її.

Однак ключові ознаки товаророзпорядчих документів, які кристалізовані законодавством та наукою, вказують на те, що обраний нормотворцем шлях все ж є спірним. На даному етапі дослідження є підстави висунути робочу гіпотезу

про те, що аграрна розписка не відноситься до товаророзпорядчих документів у їх класичному розумінні. Подальше дослідження допоможе розвинути, підтвердити чи спростувати це припущення.

2) *безумовність зобов'язання*, що фіксується в аграрній розписці. Як відомо, теорія зобов'язань у вітчизняній цивілістиці є досить добре розробленою. Розгорнуте визначення цій основоположній категорії дає, наприклад, Н. Ю. Голубєва, яка пропонує розуміти цивільне зобов'язання як динамічне цивільне «правовідношення, що опосередковує переміщення матеріальних і нематеріальних благ у цивільному обороті, в якому боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора певну дію (дії) майнового або немайнового характеру чи утриматися від певної дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (обов'язків), або обидві сторони виступають щодо одна однієї кредиторами (відносно прав) і боржниками (відносно обов'язків)» [54]. Залежно від того, як опосередковується виконання зобов'язань, їх можна поділити на умовні та безумовні. Як пише Г. В. Нашкерська, «умовними вважаються зобов'язання, визнання та оцінювання яких залежать від ряду подій, які очікуються у майбутньому. На відміну від безумовних, що містять обов'язкову вимогу до контрагента про їх погашення у визначені терміни» [179].

У цьому аспекті є цікавий юридичний нюанс, який повною мірою розкрився на практиці, а саме: встановлення існування залежності між передбаченим аграрною розпискою зобов'язанням та певними діями, подіями тощо. Ці питання будуть детально розглянуті нами у наступних розділах роботи. Основний висновок, який нам необхідний для формування загального розуміння аграрної розписки – це незалежність виконання зобов'язання, передбаченого нею, від будь-яких обставин. Іншими словами, її центральний юридичний зміст складає безумовний характер передбаченого зобов'язання.

3) *обмежений зміст зобов'язань*, а саме: в аналізованому законодавчому визначенні вказане вище безумовне зобов'язання конкретизоване та звужене до двох можливих дій: поставка сільськогосподарської продукції або виплата коштів. Товарний або фінансовий характер такого зобов'язання надають

специфічних рис аграрній розписці – вони концентрують аграрну природу цього документу, окреслюють сферу застосування цього механізму. Залежно від того, який саме обрано вид зобов'язання – товарний або фінансовий – законом передбачено два різновиди аграрних розписок.

4) *обов'язкова застава*. Невід'ємним складником юридичної конструкції аграрної розписки слід вказати забезпеченість виконання зобов'язання заставою. Сама по собі ця ознака не є чимось екстраординарним, однак аналіз подальшого змісту Закону дозволяє нам уточнити, що саме може виступати в ролі застави за аграрною розпискою. У даному питанні теж ховається аграрно-правова специфіка, адже заставою за аграрною розпискою автоматично, в силу закону виступає майбутній врожай. Які саме юридичні та практичні наслідки та особливості такого нормотворчого рішення виникають, ми розглянемо у наступних розділах роботи. Однак навіть на даному етапі слід констатувати, що така чітко встановлена застава визначає юридичні особливості аграрної розписки, адже міцно прив'язує виконання зобов'язання до сільськогосподарського виробництва, а значить до юридичних особливостей його здійснення.

Таким чином, прямий спосіб визначення поняття аграрної розписки за допомогою аналізу його легальної дефініції дає можливість сформулювати деякі проміжні висновки. Так, визначення аграрної розписки через товаророзпорядчий документ є досить дивним вибором законодавця, адже у такому разі юридична формула аграрної розписки є внутрішньо суперечливою. Справа у тому, що основна функція товаророзпорядчого документу, яку умовно можна назвати «заміщення» фізичного товару, не корелює із тим зобов'язанням, яке винесене в офіційне визначення аграрної розписки. За класичним доктринальним та законодавчим розумінням, товаророзпорядчі документи позначають права розпорядження певним визначеним майном. Однак зобов'язання за аграрними розписками полягає у поставці майбутнього врожаю сільськогосподарської продукції або оплаті грошової суми. Тобто у кредитора не виникає прав розпорядження майном, наприклад, врожаєм тощо. Отже, родове поняття, яким

законодавець намагається ідентифікувати аграрну розписку, не співпадає із іншими її легальними ознаками, та навіть протирічить їм.

Зроблені нами висновки дозволяють відштовхнутися від цих результатів, отриманих шляхом застосування прямого способу визначення юридичної сутності аграрної розписки, та перейти до другого способу – зворотного.

Порівняння основних ознак однієї юридичної конструкції з іншими, схожими на неї, є досить продуктивним методологічним прийомом. Користь застосування порівняльно-правових методик у нашому випадку обумовлюється тим, що:

- по-перше, доктрина рясніє припущеннями про ототожнення аграрних розписок із різними видами існуючих юридичних конструкцій (наприклад, із вексями);
- по-друге, порівнюючи ті чи інші юридичні конструкції, є можливість предметно виявити схожі та відмінні риси між ними, кристалізувати основні їх ознаки. Як зазначається у теорії права, «юридична конструкція як спеціально-юридичний засіб юридичної техніки – специфічна побудова нормативного матеріалу відповідно до певного типу або виду сформованих правовідносин, юридичних фактів, їх зв'язку між собою; комплекси правових засобів, які утворюють типізовані моделі, що відповідають своєрідним різновидам суспільних відносин» [26]. Логіка розвитку відповідних техніко-юридичних засобів полягає у формуванні абстрактних юридичних конструкцій (наприклад, конструкція цивільних зобов'язань), від яких з'являються більш спеціальні, які «мають доповнювальний характер, тобто розвиваються як відгалуження однієї базової концепції» [26] (наприклад, юридична конструкція цінних паперів). Простежування відповідних спільних та відмінних рис окремих юридичних конструкцій додатково дозволяє встановити юридичну природу останніх у спірних випадках.

Узагалі, законодавство пропонує широке коло можливих юридичних конструкцій, які опосередковують фінансове забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. При цьому вони є юридично

неоднорідними. Ми пропонуємо представити їх у вигляді двох основних груп: цінні папери та договори.

Передусім, слід звернути увагу на те, що В. Л. Яроцький надає нам цивілістичну точку опори, а саме: вчений обґрунтовує, що «цивілістичними конструкціями, нормативно розрахованими на встановлення майнових правовідносин шляхом здійснення їх потенційними учасниками правомірних дій по реалізації управомочуючих норм права, є договори, односторонні правочини та цінні папери» [352]. Група договорів, які за своєю метою спрямовані на задоволення фінансових потреб сільськогосподарських підприємств, представлена широким колом договірних конструкцій (наприклад, договори позики, кредиту, лізингу, іпотеки, факторингу тощо). Водночас, цінні папери як окрема конструкція викликає значний інтерес у розрізі нашого дослідження та ідентифікації аграрних розписок, зокрема можна знайти широку доктринальну розробку відповідних питань.

Як було зазначено вище, віднесення аграрних розписок до цінних паперів є однією з центральних теоретико-практичних проблем у досліджуваній сфері. Однозначне вирішення цього питання має велике значення, оскільки тягне за собою вагомі юридичні наслідки.

У цій групі найбільше уваги привертає такий документ як вексель. Визначенню юридичних особливостей цього правового механізму приділяється значна увага у вітчизняній юридичній науці. Так, відповідним питанням було присвячено низку дисертаційних робіт, зокрема В. П. Барбари [16], В. В. Воловика [42], Л. В. Григоровської-Якубівської [73], А. С. Ємельянова [90], О. М. Єфімова [94], С. В. Мирославського [172], І. Ф. Сидорова [295] тощо.

Така детальна розробка теоретиками ґрунтується в тому числі на існуванні спеціального законодавства. Вексельні відносини регулюються ЦК України, законами України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», «Про обіг векселів в Україні» тощо. З появою Закону України «Про аграрні розписки» окремі науковці періодично висловлюють думки про ототожнення векселя із аграрною розпискою [20; 219]. Однак таке розуміння є поверховим, і це досить

виразно простежується вже при більш детальному вивченні цих юридичних конструкцій та порівнянні їхніх ключових ознак.

Основна логіка прибічників указаної позиції прирівняння аграрної розписки до векселя зводиться до того, що аграрна розписка за своєю суттю є найбільш схожою на борговий цінний папір, серед можливих видів якого вексель є найбільш поширеною та універсальною конструкцією.

Проте визнання за аграрними розписками юридичної природи векселя є досить серйозним кроком, що не є виправданим повною мірою. Так, *по-перше*, у такому разі на усі відносини, пов'язані із аграрними розписками, має поширюватися спеціальне вексельне законодавство, що має власну досить складну структуру та специфічні механізми, у тому числі міжнародно-правового походження (Женевські вексельні конвенції 1930 року [251]). *По-друге*, випадає можливість видачі товарних аграрних розписок, адже зобов'язання за векселем може бути виключно грошовим. *По-третє*, повністю ігнорується уся розгорнута специфіка, передбачена щодо земельно-правових особливостей, виробничо-господарської діяльності, урахування сезонності, можливості переносу зобов'язання на наступний рік у випадку характерних для агробізнесу обставин (наприклад, у разі неврожаю).

Дійсно, спосіб використання векселя та аграрної розписки у вітчизняному агробізнесі є дуже схожим – фактично обидва ці механізми допомагають сільськогосподарському товаровиробнику відстрочити оплату отриманих засобів виробництва. Однак при цьому між ними існують суттєві юридичні відмінності. Можна наводити широкий перелік дрібних відмінностей, але на них ми акцентуватимемо увагу під час дослідження процедур та інших деталей видачі, виконання та обігу аграрних розписок. Натомість зараз ми вкажемо на дві, найбільш суттєві, на нашу думку, відмінні риси, які формують глибоке розмежування між векселем та аграрною розпискою:

- *спосіб забезпечення зобов'язання*. Для кредитора в умовах тривалої економічної нестабільності надзвичайно важливо максимально убезпечити себе від невиконання або неналежного виконання зобов'язання. При цьому за

векселем для забезпечення виконання зобов'язання найчастіше залучається банк, який гарантує майбутній платіж на дату погашення векселя шляхом авалювання [30]. Відповідні дії стали звичайною практикою, але не є нормативно обов'язковими. Натомість виконання зобов'язання за аграрною розпискою забезпечується заставою майбутнього врожаю на визначеній конкретній земельній ділянці. При цьому відповідна застава виникає внаслідок імперативної вимоги закону, а не в результаті домовленостей сторін. Так, вексель та аграрна розписка відрізняються тим, що у першому випадку фігурує додатковий суб'єкт – банк, а у другому випадку – це не обов'язково. Цей аспект є досить практично впливовим. Як зазначають науковці, «банківські установи мають низку ускладнених критеріїв до потенційних користувачів векселями, зокрема стійкий фінансовий стан та кредитоспроможність, наявність контрактів на збут сільськогосподарської продукції з іноземними компаніями, надання забезпечення та його обов'язкове страхування» [267]. Тобто за умов відсутності нормативних перепон для користування векселями з боку законодавства, цілком реальним бар'єром стає непривабливість певної категорії сільськогосподарських підприємств для банків. Така група підприємств фактично втрачає можливості скористатися векселями;

- *можливий функціонал*. Ще однією серйозною відмінністю слід вказати той факт, що аграрна розписка може використовуватися для фінансування агровиробництва, тоді як вексель видається суто для опосередкування зобов'язань з поставки товарів, виконання робіт чи надання послуг. Іншими словами, «вексельна форма кредитування агробізнесу неможлива у формі первісного надання грошей» [155], тобто «живих» грошей за допомогою векселя отримати практично не можливо» [162], тоді як аграрна розписка цілком легально може використовуватися для опосередкування позикових відносин.

Таким чином, наявність низки схожих юридичних рис між аграрною розпискою та векселем не дають достатньо підстав для їх ототожнення [126], особливо з огляду на існування суттєвих відмінностей, передусім, змістовного, а

не формального характеру, а саме: різні способи забезпечення виконання зобов'язання та різні функціональні можливості використання відповідних юридичних конструкцій.

Якщо аналізувати другу групу юридичних конструкцій, якими опосередковується фінансування сільського господарства, то особливої уваги заслуговують договори, що деякими своїми юридичними ознаками є схожими із аграрними розписками. Перш за все, мова йде про такий цікавий правовий механізм як форвардний контракт.

Слід зазначити, що даний різновид договору, незважаючи на свою деяку екзотичність для вітчизняної системи права, протягом кількох десятиліть добре пристосувався до потреб та особливостей українського агробізнесу. Специфічні риси аграрного форварду вивчалися окремими ученими, серед яких В. В. Дударенко [86], Г. Корнієнко [136], Ю. М. Павлюченко [193] тощо. Досить значну увагу проблематиці використання форвардних контрактів в сільському господарстві приділила Х. А. Григор'єва [60; 63; 69]. Зокрема, дослідивши судову практику, проаналізувавши доктринальні та законодавчі положення, учена дійшла висновків про те, що форвардні договори відносно сільськогосподарської продукції можна розглядати як специфічний різновид договору контрактації [62].

Узагалі, слід підкреслити, що форвардні контракти вже тривалий час займають власне місце в системі аграрних правовідносин в Україні. Наприклад, у 2017 році провідні компанії, які купують зернові на основі форварду, профінансували аграріїв на понад 2 млрд грн. У цей же рік Аграрний фонд сумарно профінансував форвардів на 2 млрд грн, що стало на той час абсолютним рекордом в історії України [144].

На основі накопиченого масштабного емпіричного досвіду укладення та виконання форвардних контрактів можна простежити низку подібних рис, що об'єднують їх із аграрними розписками. Однак для виконання завдань нашого дослідження особливу увагу необхідно зосередити на відмінностях між цими

юридичними конструкціями. Ми вважаємо, що ключові розбіжності полягають у такому:

- *приналежність до різних цивілістичних конструкцій.* Справді, форвардний контракт відноситься до договорів, а аграрна розписка (навіть незважаючи на проблемність встановлення її юридичної природи) договором не є. Це суттєво відрізняє їхню основну юридичну сутність. Зокрема, аграрна розписка має чітко встановлену структуру, перелік реквізитів, вимоги до форми, що сильно наближує її до юридичної конструкції цінних паперів. Натомість форвардний контракт є договором, в якому сторони є рівноправними, тому вони самостійно встановлюють взаємні права та обов'язки;

- *основна мета застосування цих юридичних конструкцій.* Для форвардного контракту основною ціллю виступає фактично організація купівлі-продажу сільськогосподарської продукції. Паралельно із цим він може виконувати додаткову функцію кредитування агробізнесу. Наприклад, у випадку виплати авансу, цей платіж виконує подвійну функцію: з одного боку, здійснюється кредитування сільськогосподарського підприємства, який «уже зараз» використовує залучені кошти; а з іншого – «цементує» зобов'язання, оскільки жодна зі сторін не бажає втрачати аванс або платити санкції за порушення. Аграрна розписка по суті може переслідувати дві альтернативні цілі: а) відстрочення оплати за поставлені ресурси; б) залучення позикових коштів.

Незважаючи на певну зовнішню схожість форвардних контрактів та аграрних розписок, вони суттєво різняться в аспекті основної мети використання передбачених законом правових інструментів. Додатково можна вказати на цілу низку інших правових відмінностей між форвардами та аграрними розписками, а їх загальна питома вага доводить, що аналізовані юридичні конструкції, хоча і активно використовуються сільськогосподарськими товаровиробниками в умовах обмежених фінансових ресурсів, однак все ж серйозно різняться.

Близькими до форвардних контрактів є ф'ючерсні договори. Основна схожість заключається в тому, що відповідно до ф'ючерсу зобов'язання теж стосується майбутньої сільськогосподарської продукції, однак при цьому він має

власну специфічну мету. Так, «основна ідея роботи ф'ючерсних ринків полягає у торгівлі ризиками, а не сільськогосподарською продукцією, такою, наприклад, як зерно» [171]. Тобто, якщо форвард опосередковує купівлю-продажу товару, то ф'ючерс, передусім, втілює хеджування ризиків, зумовлених змінами цін на сільськогосподарську продукцію.

У результаті проведеного дослідження можна підвести деякі підсумки. Для визначення правової природи аграрної розписки доречним є використання двох методологічних підходів: прямого, який побудований на основі глибокого аналізу законодавчої дефініції та юридичної формули аграрної розписки; та зворотного – на підставі порівняння аграрної розписки із найбільш схожими юридичними конструкціями.

Використання прямого способу виявило внутрішню суперечливість легального визначення аграрної розписки. Протиріччя полягає у тому, що аграрна розписка не може бути одночасно і товаророзпорядчим документом, і мати своїм змістом виконання зазначених зобов'язань. Однак, оскільки Закон України «Про аграрні розписки» містить детальне регулювання змісту вказаних зобов'язань, то юридична проблема все ж полягає у недоречності родового поняття – товаророзпорядчого документу.

Застосування зворотного способу дозволило зробити висновок про те, що спроби ототожнення аграрної розписки з іншими юридичними конструкціями (наприклад, із векселями чи форвардними контрактами) є поверховим та грубим спрощенням юридичного інструментарію у сфері фінансування агробізнесу. Аграрні розписки володіють власними правовими рисами, які відрізняють їх від інших подібних юридичних конструкцій.

1.2. Становлення законодавства про аграрні розписки

Залучення фінансових ресурсів до сільського господарства у вітчизняній системі права традиційно пов'язувалося із кредитуванням. Незважаючи на те, що кредитний договір є звичною та зрозумілою юридичною конструкцією, що широко та активно використовується в нашій державі, слід підкреслити, що вона є далеко не найбільш оптимальною для аграрного бізнесу. Справді, комерційний кредит в його класичному розумінні є досить жорсткою юридичною конструкцією, яка є універсальною, типізованою, позбавленою тих правових ознак, які враховують специфіку сільськогосподарської діяльності.

Пристосування кредитного договору до умов обслуговування сільського господарства вимагає зусиль нормотворця та самих учасників кредитних відносин. У вітчизняному законодавстві можна знайти приклади того, що нормотворець намагався запровадити деяку специфіку під час кредитування сільськогосподарських підприємств. Наприклад, ще в Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» передбачалося право фермерів одержувати в установах банків довготермінові та короткотермінові позички на підставі укладеного кредитного договору під заставу майна, поручительство (гарантію) та інші види забезпечення зобов'язань. При чому встановлювалося, що передана у власність земельна ділянка може бути об'єктом застави лише за зобов'язанням з участю кредитної установи [254]. Однак, як вказує С. І. Сиволоцька, положення цього та інших подібних «нормативно-правових актів, спрямованих на врахування особливостей у господарській діяльності селянських (фермерських) господарств, а також на забезпечення їх належної державної підтримки, так і не були застосовані на практиці» [292, с. 20-22].

Поступальний розвиток агробізнесу тим часом вимагав правових інструментів для ефективного фінансування. Звичайно, активно розвивалися такі юридичні конструкції як договори позики, кредиту, лізингу, іпотеки, форвардні контракти тощо. Паралельно із ними відбувалося налагодження ринку цінних

паперів. Однак ці правові механізми не були спеціалізовані під сільськогосподарську діяльність з усіма її ризиками та особливостями. У зв'язку з цим постійно триваюча проблема із дефіцитом фінансування не вирішувалася. Залучення коштів стійко «зав'язувалося» на участі банківських установ, а його умови однобічно встановлювалися останніми. Такий диктат призвів до безконтрольного зростання процентних ставок за кредитами сільськогосподарським підприємствам. Ця ситуація сформувала ті складні умови гострої нестачі фінансових ресурсів, в яких аграрний бізнес не здатен стрімко і вільно розвиватися.

Тоді було прийнято політичне рішення про вивчення та адаптацію позитивного іноземного досвіду у сфері спеціалізованого фінансування сільського господарства. Основна задача полягала у тому, щоб знайти простий та дієвий правовий механізм, який би був достатньо надійним для кредитора та достатньо спеціалізованим для сільськогосподарського товаровиробника.

Юридична конструкція, яка відповідала би такому запиту, була знайдена під час вивчення цікавого досвіду Бразилії. Дана країна не дарма стала донором аграрно-правового механізму, якого так потребувала Україна. Бразилія – це країна, аграрний потенціал якої вивів її до світових рейтингів держав – потужних виробників сільськогосподарської продукції. Для Бразилії сільське господарство є надзвичайно важливою галуззю економіки, оскільки, по-перше, в ній зайнято близько третини всього населення (більше 20 млн осіб); по-друге, вона отримує значний відсоток валютної виручки за рахунок аграрного експорту, обсяги якого поступаються лише таким країнам як США та Франція [296].

Вивчення Бразилії та її аграрного устрою вказує на деякі важливі паралелі, які роблять досвід цієї країни корисним для нашої держави, що має схожі передумови.

Перша передумова полягає у наявності *багатьох дрібних та середніх сільськогосподарських товаровиробників*, яким важко залучати фінансування через відсутність необхідної застави та надійної кредитної історії. Такі аграрії складають ризикову групу боржників, передусім, через свою ринкову

вразливість, спричинену незначним масштабом діяльності та недиверсифікованістю виробництва. Такі виробники потрапляють у «зачароване коло»: вони невеликі за масштабами – через це не отримують фінансів – через відсутність інвестування вони не можуть зростати – у зв’язку з цим залишаються малими або взагалі не витримують конкуренції та припиняють свою діяльність. При цьому окреслена численна категорія сільськогосподарських товаровиробників є соціально та економічно перспективною, адже її існування та стабільне функціонування потрібні державі та суспільству.

Друга передумова – *обмеженість суто банківського кредитування*. Дійсно, фінансові ресурси, які потенційно можуть бути спрямовані на інвестиції в сільське господарство, існують не лише у банків. Однак для того, щоб акумулювати ці альтернативні фінансові ресурси та прокласти їм просту та надійну дорогу в агробізнес, потрібен був спеціалізований правовий механізм.

Третя передумова – *обмежені можливості державної підтримки*. Бразилія, як і Україна, не відноситься до тих розвинених країн, які можуть собі дозволити створити потужну систему державної кредитної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Тобто державне сприяння в цій сфері мало бути одночасно економним для бюджету і при цьому максимально ефективним для адресатів. Як зазначають дослідники, впровадження нового механізму супроводжувалося значною державною підтримкою, яка полягала у створенні прозорих “правил гри” [2].

Отже, як помітно з проведеного схематичного порівняльного аналізу, ключові вихідні дані та стартові умови Бразилії та України збігалися в багатьох аспектах. Це дало підстави ретельно вивчити той досвід, який накопичила латиноамериканська країна під час апробування та розвитку такого цікавого правового механізму як аграрні розписки.

Так, у 1994 році було прийнято Федеральний Закон «Про застосування фінансового інструменту у вигляді розписок договору CPR (Cedula de Produto Rural)» від 22.08.1994 р. № 8929. Відповідно до його положень з’явився новий механізм кредитування, *«який передбачає залучення фінансування в обмін на*

боргове зобов'язання (CPR), який засвідчував обов'язок його емітента у встановлені строки поставити у встановлене місце певну кількість продукції встановленої цим документом якості (товарна CPR)» [2].

Таким чином, еволюційно першим з'явився прототип вітчизняної товарної аграрної розписки, яка передбачає виконання товарного зобов'язання. Однак механізм настільки добре прижився, що стало зрозуміло, що йому в таких товарних рамках затісно. Усвідомлення потреби розширювати коло можливих кредиторів породило наступний виток еволюції даного механізму. Звичайно, не усі кредитори, які потенційно могли надати фінансові ресурси під заставу майбутньої сільськогосподарської продукції, мали потребу в такому специфічному товарі. Натомість вони були зацікавлені в тому, щоб мати правову можливість позичати гроші аграріям для ведення сільськогосподарської діяльності, але за умови повернення боргу теж у грошовій формі. Так, на початку 2000-х років у законодавстві Бразилії з'явився інший різновид CPR – прототип фінансової аграрної розписки.

Майже тридцятирічний досвід Бразилії у сфері використання аграрних розписок дозволяє вказати на результати, досягнуті за цей час:

- за допомогою аграрних розписок щороку залучається «25 млрд. доларів у приватний сектор агропромислового комплексу Бразилії, а це становить майже 40% від усіх інвестицій, які залучаються у аграрну галузь» [9];

- в ролі кредиторів сільськогосподарського сектору виступають не лише фінансові установи – за допомогою механізму аграрних розписок гроші надходять від «постачальників засобів виробництва продуктів харчування, експортерів аграрної продукції, переробних та харчових підприємств, комерційних банків й інвестиційних фондів» [57];

- аграрна розписка стала одним з найбільш популярних засобів забезпечення виконання зобов'язань в агробізнесі: «наразі будь-які фінансові транзакції в Бразилії, що проходять в рамках загальнодержавного плану фінансування, вже не відбуваються без аграрної розписки. Тобто, якщо фермер

звертається до банку, то це майже обов'язкова умова – надати аграрну розписку як гарантію повернення кредиту» [7; 312].

На відміну від бразильського, український законодавець не змушений був торувати собі невідомий шлях. Він уже мав у своєму розпорядженні накопичений багаторічний досвід, напрацьовану юридичну конструкцію, матеріали апробації її в реальних правовідносинах та інші безцінні фактори. Закон України «Про аграрні розписки» народився, опираючись на усі вищеперераховані сприятливі обставини. З одного боку, це стало його сильною стороною, а з іншого – спричинило певну слабкість, оскільки ця юридична конструкція певний час залишалася дещо чужорідною у вітчизняній системі права.

Так, Закон України «Про аграрні розписки» було прийнято 6 листопада 2012 року, а набув чинності цей закон 19 березня 2013 року. Проте «нерозуміння аграріями нового інструменту кредитування, а також усталена недовіра до банківських установ та побоювання потрапити у кредитну пастку завадили поширенню кредитування за аграрними розписками серед аграрних товаровиробників регіонів» [180]. Однак, незважаючи на такий «прохолодний» початок, законодавство про аграрні розписки все ж виявилось досить життєздатним. Найкращим доказом цього є статистика, що упевнено демонструє зростання кількості виданих щороку аграрних розписок в Україні.

Вітчизняному законодавству про аграрні розписки притаманні власні характерні особливості, які варті поглибленого дослідження.

1) **Тривала незмінність положень спеціального закону.** Характерною особливістю законодавчого регулювання аграрних розписок, яка одночасно є досить незвичною ознакою в рамках вітчизняної системи права, слід вказати стабільний зміст спеціального законодавства. Прийняття Закону України «Про аграрні розписки» в 2012 році стало відправною точкою. При цьому за більш ніж 10 років свого існування даний Закон піддавався змінам, по-перше, дуже рідко, по-друге, проведені зміни не стосувалися самого механізму аграрних розписок –

вони були продиктовані змінами інших законів та реформуванням дотичних юридичних сфер.

Так, перші зміни були внесені уже в 2013 році у зв'язку з адміністративним переформатуванням. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи» від 04.07.2013 року було здійснено формальну правку, а саме: слова "органи державної податкової служби" замінили словами "органи доходів і зборів" [227].

Наступні зміни відбулися через три роки, коли новим Законом України «Про виконавче провадження» було внесено зміни до низки законодавчих актів, у тому числі і до закону про аграрні розписки, у частині розширення кола суб'єктів проведення виконавчих дій. Згідно з оновленим виконавчим законодавством слова "державний виконавець" були замінені словами "орган або особа, що здійснює примусове виконання судових рішень, рішень інших органів" [224]. При цьому положення щодо звернення стягнення за аграрними розписками за своєю суттю та процедурною формою не змінилися.

Наступного року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями» від 23.03.2017 року [229] було продовжено справу, розпочату Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку відкриття бізнесу» від 15.04.2014 року в частині переходу від обов'язкового до добровільного використання печаток юридичними особами. Прийняття Закону 2014 року стало класичним прикладом несистемного, половинчастого нормотворення, оскільки цим Законом не було одночасно переглянуто всю систему законодавства на предмет існування одиничних імперативних вимог щодо печаток. Це призвело до того, що в низці спеціальних законів такі вимоги про необхідність печаток залишалися діяти, що порушувало єдність законодавчого підходу в цій сфері. У зв'язку з цим у 2017 році разом з іншими Закон України «Про аграрні розписки»

було приведено у відповідність до загального правила шляхом виключення вимог про відбитки печаток як реквізити аграрних розписок.

У 2020 році відбулася чергова адміністративно-інституційна трансформація, в результаті якої Законом України «Про внесення змін до Митного кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи» від 14.01.2020 року було здійснено формальну заміну слів "органи доходів і зборів" на слова "податкові органи" [232].

Чергова зміна положень Закону України «Про аграрні розписки» відбулася у 2022 році, коли вступили в силу вимоги Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про стандартизацію"» від 20.09.2019 року [228]. Цим Законом були відображені новітні тенденції в регулюванні стандартів, а саме: було змінено положення про якість сільськогосподарської продукції, що має постачатися за товарною аграрною розпискою. Оскільки євроінтеграційне реформування стандартизаційних питань передбачає інші змістовні наповнення відповідних термінів, відмову від низки попередніх підходів у цій сфері, слова "державних стандартів України, технічних умов, технічних регламентів, класифікаторів, чинних в Україні" замінили словами "нормативно-правових актів". При цьому відповідні положення вступили в дію лише через три роки після їх прийняття з метою уникнення негативних наслідків для бізнесу, в тому числі і аграрного.

Проведений аналіз життєвого циклу Закону України «Про аграрні розписки» демонструє абсолютно незмінну юридичну конструкцію, яка проіснувала більше 10 років без модифікацій. Ретельніше вивчення проведених змін доводить їх побічний характер – вони вносилися автоматично, не торкаючись основ правового механізму аграрної розписки. Виникає логічне питання про те, яким чином оцінювати виявлену обставину. Для всебічної ґрунтовної відповіді на це питання ми пропонуємо проаналізувати три можливі варіанти розуміння виявленої тривалої незмінності Закону України «Про аграрні розписки»:

а) як *позитивну стабільність*. Визначення поняття стабільності закону є важливим напрямом сучасних теоретико-правових досліджень. Найбільш предметно цю проблему вивчали такі дослідники як Н. Ю. Гунько [77], Д. А. Монастирський [176], І. В. Суходубова [315] та інші. Зокрема, стабільність законодавства І. В. Суходубова визначає як «здатність зберігати стійкість та рівновагу» [316]. Д. А. Монастирський дає ще більш конкретні орієнтири: учений вважає, що стабільність закону – це його ознака, яка характеризує «здатність закону бути адекватним регулятором суспільних відносин протягом тривалого часу без внесення до закону концептуальних (суттєвих) змін» [175]. У нашому випадку із Законом України «Про аграрні розписки» відбуваються технічні, а не змістовні зміни протягом тривалого часу. При цьому відносини із аграрними розписками демонструють позитивну динаміку, тобто закон при своїй незмінності здатен забезпечувати відтворення цих відносин, їх регулювання. Важливо підкреслити також, що аграрна розписка поєднує одразу дві сфери суспільних відносин, які є досить консервативними та такими, що краще розвиваються в стабільних умовах – мова йде про сільське господарство та фінанси. Саме тому для аграрних розписок настільки важливою є прогнозованість правового регулювання. Як зазначає Ю. Батан, «передбачуваність є «духовною основою» стабільності законодавства» [17]. На нашу думку, незмінність законодавчих засад на першому етапі становлення інституту аграрних розписок у вітчизняній системі права відіграла позитивну роль, забезпечивши апробацію цього інструменту, його поступову популяризацію тощо;

б) як *негативну застарілість*. Стабільність закону є однією з двох парних теоретико-правових категорій. Зворотною та урівноважуючою стороною стабільності є динамічність закону. Динамізм законодавства означає обґрунтовану змінюваність змісту законодавства внаслідок розвитку і зміни суспільних відносин. Тобто ключовими ознаками здорового динамізму мають бути обґрунтованість змін, а також спрямування їх на розвиток та адекватність змінам суспільних реалій.

З іншого боку, якщо суспільні відносини активно змінюються, прогресують та вимагають адаптації законодавчого регулювання, але цього не відбувається, є підстава говорити про застарівання закону. У такому разі закон залишається в кращому випадку декоративною оболонкою відносин, які вийшли за його межі та розвиваються вже за його рамками, а в гіршому випадку – такий закон перетворюється на стримуючий фактор, у своєрідну «в'язницю» для еволюціонуючих суспільних відносин;

в) як індикатор неактуальності правового механізму аграрних розписок. Для вітчизняної системи законодавства об'єктивно характерним є високий ступінь динамічності, який в багатьох випадках перетворюється на нестабільність – «наслідок низької правової культури» [175]. Однак на тлі такої загальної активної трансформації системи законодавства, яка стала її перманентним станом, десятирічний спокій Закону України «Про аграрні розписки» викликає подив та сумніви в актуальності такого законодавства. Тобто логіка така: якщо законодавець прийняв цей Закон та забув про нього на десятиріччя, то у ньому немає потреби, він «неживий». Ця точка зору могла би бути більш обґрунтованою, якби не руйнувалася низкою вагомих аргументів. По-перше, нарощування кількості аграрних розписок, обсягу залученого фінансування, об'ємів заставленої сільськогосподарської продукції. Навіть за перше півріччя найбільш складного воєнного 2022 року було видано 480 аграрних розписок, за ними було видано 3,66 млрд грн, а у заставу було передано 333 тис. тонн врожаю сільськогосподарської продукції [308]. По-друге, активна методична робота судових органів у напрямі шліфування цього правового механізму, що втілюється у накопиченні судової практики та напрацюванні певних усталених підходів до вирішення типових спорів у цій сфері.

На підставі аналізу усіх трьох можливих підходів до оцінки змістовної консервативності Закону України «Про аграрні розписки» (як до позитивної стабільності, як до негативної застарілої та як до індикатору неактуальності таких відносин) ми можемо дійти деяких висновків.

Закон України «Про аграрні розписки» пережив початкові стадії життєвого циклу, типові для закону, який був списаний з іноземного взірця. Він не став продуктом еволюції власної системи права і тому на початку був чужорідним тілом в її структурі. Його дивна, на перший погляд, «нерухомість» насправді є цілком закономірною: перші кілька років він взагалі не працював, очікуючи підзаконного регулювання, потім він поступово та обережно апробувався (про що мова піде далі), і лише з 2018 року цей Закон нарешті поширив свою дію повністю на всю територію та запрацював повноцінно. Таким чином, його дійсно реальна дія та вплив на суспільні відносини зводиться до відносно нетривалого проміжку з 2018 року до сьогодні, а цей п'ятирічний період є якраз оптимальним для активізації суспільних правовідносин, поступового обрання точок наступного еволюційного витка.

Ця думка додатково доводиться показниками нормотворчої роботи. Так, законопроекти, спрямовані на удосконалення юридичної конструкції аграрної розписки, з'явилися вже з 2020 року.

Першим слід вказати проєкт Закону про внесення змін до Закону України "Про аграрні розписки" та деяких інших законодавчих актів України щодо функціонування та обігу аграрних розписок від 19.11.2020 року №2805-д [261]. Цим законопроектом пропонуються зміни, які суттєво трансформують первісну юридичну конструкцію аграрної розписки. Як вказано у пояснювальній записці, «метою цього документу є вдосконалення законодавства про аграрні розписки, що дозволить підвищити простоту у користуванні, ефективність, надійність аграрних розписок, а також розширити сферу їх використання» [218]. Це, на думку розробників проєкту, сприятиме покращенню доступу сільськогосподарських товаровиробників до виробничих ресурсів та фінансування [31]. Очікувалося, що оновлений Закон України «Про аграрні розписки», узгоджений із положеннями інших законів, прийнятих останнім часом (зокрема, Законом «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»), наберуть чинності відносно швидко – з 1 липня 2021 року [195; 322]. Однак нормотворча робота пішла в іншому напрямі, а проєкт №2805-д чекав свого

розгляду протягом трьох років. У кінцевому підсумку у вересні 2023 року він був офіційно знятий з розгляду в результаті очікуваного прийняття іншого законопроекту – «Про електронні аграрні розписки» від 02.05.2023 року № 9266 [262]. Цей законопроект пропонував досить прогресивні зміни, однак вони, як не парадоксально, мало стосувалися трансформації того механізму аграрних розписок, який нам відомий на сьогодні. Тобто, за тогочасною версією законопроекту, ми могли очікувати на появу двох паралельних законів, якими врегульовувалися би відносини щодо аграрних розписок та електронних аграрних розписок. Цілком виваженим кроком нормтворця стало перейменування нового інституту в аграрні ноти. Ці питання нами будуть більш докладно висвітлені у наступних підрозділах роботи.

Таким чином, на наш погляд, усі перераховані та проаналізовані вище обставини доводять, що: а) тривала незмінність законодавства про аграрні розписки є закономірним наслідком його іноземно-правового походження, поступового впровадження в дію, накопичення практичного досвіду таких правовідносин, виявлення проблем та потенційних точок зростання; б) окреслену стабільність прогнозовано змінить та врівноважить динамічна трансформація внаслідок реалізації очікуваних нормотворчих ініціатив; в) стабільність спеціального законодавства відіграла роль інкубатора для спокійного становлення та розвитку інституту аграрних розписок в українській системі права.

2) Застосування пілотного проєкту. Родзинкою законодавства про аграрні розписки слід визнати нетиповий спосіб введення його до широкого застосування. Так, запровадження даного законодавства відбувалося за допомогою проведення пілотного проєкту, що мав назву «Аграрні розписки в Україні» та виконувався Міжнародною фінансовою корпорацією (IFC) в партнерстві зі Швейцарською Конфедерацією [174].

Сам термін «пілотний проєкт» запозичено з англійської – він є прямим перекладом «pilot project». Вітчизняна теорія юриспруденції оперує терміном «правовий експеримент» [342], під яким розуміється «врегульована нормами

права процедура поступового одержання досвіду щодо реформування певної сфери суспільних відносин шляхом застосування науково обґрунтованих підходів, моделей, механізмів з метою поширення позитивних результатів на якомога більший територіальний простір або галузь» [263]. Однак в Україні протягом останнього десятиріччя спостерігається активізація різноманітних пілотних проєктів, хоча перші згадки про такі проєкти зустрічаються ще в нормотворчості 1990-х років (наприклад, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виконання пілотного проєкту демонополізації в процесі приватизації виробничо-торговельного об'єднання "Волиньхліб"» від 27.07.1995 року № 464-р [225] або «Про розроблення в окремих сільськогосподарських підприємствах Львівської та Черкаської областей пілотних проєктів іпотечного кредитування під заставу земельних ділянок сільськогосподарського призначення» від 21 липня 1999 року № 709-р [253]). Наразі пілотні проєкти запроваджуються здебільшого постановами уряду та стосуються абсолютно різних сфер суспільних відносин (наприклад, земельних, медичних, освітніх, соціальних тощо).

У результаті цієї активної нормотворчості такий правовий засіб як пілотний проєкт стає настільки поширеним та широко вживаним в нашій державі, що постає питання про його правову природу. Якщо припустити, що він має спорідненість із правовим експериментом, то це може стати досить продуктивною гіпотезою.

Аналіз пілотного проєкту як різновиду практичного втілення загальної категорії правового експерименту вимагає, передусім, дослідження ключових ознак останнього та їх співставлення. Це добре простежується на прикладі пілотного проєкту з аграрними розписками.

Дослідники переконані в тому, що ключовою передумовою проведення експерименту має бути наявність нормативно-правової основи його здійснення. Теоретики права у своїх працях здебільшого пишуть про законодавчу основу проведення правових експериментів. Україна має подібний досвід, а саме: прийняття Закону України «Про державно-правовий експеримент розвитку

місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області» від 05.04.2001 року [235]. Відповідно до цього Закону державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в Ірпінському регіоні розумівся як «випробування на практиці за державного сприяння поряд з традиційними нових форм організації місцевого самоврядування на території Ірпінського регіону, де проводиться експеримент, з метою можливого застосування набутого досвіду в діяльності органів місцевого самоврядування на всій території України». Таким чином, особливий режим функціонування місцевого самоврядування у форматі правового експерименту встановлювався на вищому законодавчому рівні.

Такий підхід досить розповсюджений і за кордоном (наприклад, у Німеччині та Франції). Не дивно також, що аграрні розписки отримали можливість потрапити у режим пілотного проєкту, адже партнером реалізації цієї ініціативи виступала Швейцарія – країна, для якої практика розробки та прийняття експериментального законодавства є іманентною.

Специфікою вітчизняного проєкту стало те, що нормативна основа проведення пілотного проєкту знайшла своє втілення не в Законі, а в підзаконному акті – на рівні наказів профільних міністерств. Тобто фактично відомчими наказами визначався порядок введення в дію норм Закону.

При цьому аналіз вказаних відомчих наказів може допомогти нам виявити ознаки експериментальної природи пілотного проєкту по аграрним розпискам. Для цього будемо опиратися на ті ознаки правового експерименту, які виділені у доктрині [164; 263]:

а) *тимчасовий характер*, тобто правовий експеримент обов'язково повинен бути обмеженим у часі. Для пілотного проєкту по аграрним розпискам така ознака була притаманна, оскільки наказом Мінагрополітики та Мін'юсту «Про запровадження пілотного проєкту з відпрацювання технології введення в обіг аграрних розписок» від 04.09.2014 року № 331/1471/5 встановлювався План заходів з реалізації пілотного проєкту з відпрацювання технології введення в обіг аграрних розписок на прикладі Полтавської області. Відповідно до цього Плану

заходів аналіз результатів реалізації мав настати у січні 2015 року, тобто активна фаза пілотного проєкту була розрахована орієнтовно на чотири місяці. При цьому за результатами здійсненого аналізу було прийнято рішення запровадити додаткову стадію його проведення. Фактично цей крок був втілений у наказі Мінагрополітики та Мін'юсту «Про запровадження пілотного проєкту з відпрацювання технології введення в обіг аграрних розписок» від 01.09.2015 року № 332/1627/5. Цим наказом надавалася нормативно-правова основа для поширення експериментального регулювання на ще три області впродовж наступних чотирьох місяців. Характерно, що друга стадія мала завершитися аналізом досягнутих результатів у січні 2016 року, однак по факту було визнано доцільним пройти ще додаткову третю стадію поширення проєкту. Проте вона вже спеціального нормативно-правового регулювання, на кшталт попередніх, не мала;

б) *локалізація*, тобто обмеженість чітко встановленими територіальними межами чи напрямками. Як було зазначено вище, дана ознака правового експерименту теж існувала в своєму класичному варіанті під час реалізації пілотного проєкту по аграрним розпискам. Так, для втілення цього проєкту було обрано спочатку одну область – Полтавську. Вибір цього регіону є не випадковим – він обумовлюється сукупністю важливих характеристик: а) середній розмір території; б) друге місце за виробництвом валової продукції в сільському господарстві; в) область часто лідирує за обсягами виробленого сільськогосподарськими підприємствами молока, яловичини, свинини тощо [13]. Саме Полтавщина мала стати найкращим універсальним майданчиком для апробації нового правового механізму, і в цілому такий розрахунок себе виправдав.

На другій стадії географію пілотного проєкту було розширено на ще три області: Черкаську, Вінницьку, Харківську. На третій стадії до проєкту долучилися наступні чотири області – Сумська, Миколаївська, Хмельницька і Тернопільська. У 2018 році законодавчі положення про аграрні розписки почали повноцінно діяти по всій території України, крім тимчасово окупованої території

Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях [31]. Поступове розширення проєкту та приєднання до нього нових регіонів дозволило оптимізувати технічний процес, зробило його плавним, мінімізувало стресові моменти;

в) *спрямованість на одержання позитивного досвіду*. Мета правового експерименту може бути різною: апробація нових моделей правового регулювання, вибір з кількох альтернативних моделей правового регулювання, технічне удосконалення нормативно-правових конструкцій, яке можливе лише в результаті практичного застосування, тощо. Однак у випадку пілотного проєкту по аграрним розпискам мета була технічною за своєю суттю. Тобто Закон України «Про аграрні розписки» уже був прийнятий та вступив у дію, саме тому юридична конструкція аграрної розписки уже була втілена на законодавчому рівні. Однак закон не працював: залишалася безліч питань у суто техніко-юридичній площині. Вони здебільшого полягали в тому, як інституційно організувати та налагодити процес видачі, виконання та обігу аграрних розписок в реальному житті. Мета пілотного проєкту була чітко окреслена та винесена в назву відомчого наказу – вона полягала у відпрацюванні технології введення в обіг аграрних розписок. Конкретні заходи в рамках досягнення цієї мети теж були нормативно прописані та мали відповідний інформаційний (підготовка методичних матеріалів та проведення семінарів щодо законодавчого та організаційного забезпечення впровадження аграрних розписок), організаційний (презентація базового програмного забезпечення для ведення Реєстру аграрних розписок) та інституційний (підключення державних нотаріальних контор та приватних нотаріусів до Реєстру аграрних розписок та їх технічне супроводження) характер;

г) *відтворення позитивних умов на більш широкий загал*. Слід погодитися, що і в цій ознаці правового експерименту пілотний проєкт по аграрним розпискам відповідає теоретичним канонам. Це проявлялося в поступовому поширенні проєкту на нові регіони держави, масштабуванні досягнутих результатів та охопленні зрештою усієї території України. Такий висновок

підтверджується стрімким щорічним зростанням обсягів залученого фінансування. Наприклад, у 2016 році було видано 41 аграрну розписку й залучено фінансових ресурсів на суму 120 млн грн, що в 3,2 рази більше, ніж у попередньому 2015 році [79]. Станом на 2020 рік, за офіційними даними, уже понад 2000 виробників сільськогосподарської продукції у всій країні залучили більше, ніж 1 млрд доларів США фінансування від 200 кредиторів, при цьому понад 90% цих виробників – невеликі господарства [8; 165];

д) *вплив на суспільні відносини з метою досягнення певних змін.* Для того, щоб правовий експеримент не залишився формальним, він має бути проаналізований, а його результати мають бути піддані об'єктивному оцінюванню та використанню у подальшій нормотворчій роботі. Для пілотного проєкту по аграрним розпискам це теж було характерно. По-перше, самим планом заходів передбачалася підготовка пропозицій по удосконаленню законодавства для оптимізації нормативного забезпечення відносин з аграрними розписками. По-друге, реалізація пілотного проєкту стала перехідним етапом розвитку законодавства у сфері аграрних розписок. Обережне та поступове вибудовування необхідних організаційних та інституційних умов для нормального та безпечного функціонування інституту аграрних розписок в Україні стало запобіжником для прикрих помилок, злочинних махінацій і зрештою юридичної «смерті» цього перспективного аграрно-правового механізму. При цьому на практиці були виявлені деякі недоліки та проблеми реалізації положень законодавства. Так, наприклад, у рамках реалізації пілотного проєкту було прийнято наказ Мін'юста України від 30.03.2015 року №454/5 «Про внесення змін до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» (Щодо зняття заборони і аграрної розписки), який набув чинності 17.04.2015 року [198].

Отже, оскільки пілотний проєкт був реалізований та завершений, він має бути оцінений з точки зору його ефективності. Як зазначає С. О. Глухенький, «ефективність правового експерименту може бути визначена в якості співвідношення між фактично досягнутим результатом і метою, для досягнення

якої правової експеримент проводився» [52]. На нашу думку, використання пілотного проєкту як різновиду правового експерименту було виправданим в умовах відсутності необхідних організаційних, інституційних та інформаційних умов для видачі, виконання та обігу аграрних розписок. Проходження трьох стадій реалізації проєкту (2014-2015 роки, 2015-2016 роки, 2016-2017 роки) стало запорукою виживання та ефективного розвитку аграрних розписок як правового механізму в Україні. Саме тому, мета пілотного проєкту була досягнута, а його виконання в цілому можна визнати ефективним.

3) Існування загального законодавства, яка врегульовує відносини щодо аграрних розписок. Незважаючи на існування спеціального Закону України «Про аграрні розписки», реальні правовідносини у цій сфері вимагають додаткового регулювання в окремих питаннях. Мова йде, здебільшого, про ті питання, які є дотичними, допоміжними – для їх регламентації існує власне законодавче забезпечення.

Так, наприклад, безпосередньо відносини щодо аграрної розписки регулюються Законом України «Про нотаріат», який містить норму про те, що дублікат аграрної розписки не видається [248]. Подібним чином врегульовує відносини щодо аграрної розписки і Закон України «Про виконавче провадження» [224]. Спеціальним законом передбачено процедурні питання щодо особливостей виконавчого напису на аграрній розписці та передачі її до виконання, однак у цьому законі немає потреби відтворювати загальні положення про процес виконавчого провадження. Саме тому загальний закон з усіма його вимогами, механізмами та процедурами у цій частині стає джерелом законодавства про аграрні розписки.

Аграрно-правова природа Закону України «Про аграрні розписки» проявляється, зокрема, і в джерельних взаємозв'язках. Наприклад, невід'ємною складовою законодавства про аграрні розписки є ЗК України, яким врегульовано відносини використання земель сільськогосподарського призначення, що становлять основу аграрного виробництва. Питання щодо підтвердження прав

потенційного боржника на земельні ділянки вирішуються саме за правилами земельного законодавства.

Не менш важливе значення відіграє і таке міжгалузеве джерело законодавства про аграрні розписки як Закон України «Про Митний тариф» [247]. Справа у тому, що цим законом затверджується УКТЗЕД, на основі якого окреслюється змістовне наповнення поняття сільськогосподарської продукції, на основі якого будується механізм аграрної розписки.

Якщо припустити, що аграрна розписка має юридичну природу цінного паперу, то слід мати на увазі існування розлогого законодавства, яким ця непроста сфера суспільних відносин детально регулюється. Зокрема, правовому регулюванню цінних паперів та операцій із ними присвячені: гл. 14 ЦК України «Цінні папери», гл. 17 ГК України, яка фактично містить єдину бланкетну норму, що відсилає до спеціального Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки». Значення останнього у вітчизняній системі права є досить вагомим, адже «поява цього закону, безсумнівно, стала поштовхом для прискорення розвитку вітчизняного фондового ринку» [170].

Міжгалузеві зв'язки, які простежуються за схематичною системою законодавчих актів, що спільно врегульовують ті чи інші питання видачі, виконання та обігу аграрних розписок, наглядно демонструють, що правовий інститут аграрних розписок став органічною частиною сучасного законодавства України. З одного боку, це безумовний плюс, адже це додатково підкреслює затребуваність та еволюційну здібність аграрної розписки. Однак з іншого боку, це обумовлює залежність інституту аграрної розписки від коливань та реформувань усієї системи законодавства та окремих її складових.

4) Значна процедурна складова законодавства про аграрні розписки. Ця ознака проявляється, по-перше, у змісті Закону України «Про аграрні розписки», більша частина норм якого спрямована на врегулювання процедурних, а не матеріальних відносин [35]. По-друге, Закон України «Про аграрні розписки», як і багато інших законодавчих актів, виявився абсолютно безпомічним до моменту розробки і прийняття необхідних підзаконних

нормативно-правових актів. Яскравим прикладом може послужити прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Реєстру аграрних розписок» від 17 липня 2013 року № 665 [243], якою було розблоковано дію спеціального Закону. Однак фактичне створення реєстру затягнулося в часі та затримало поширення відповідних правовідносин.

Необхідні зміни, без яких Закон України «Про аграрні розписки» залишився би декларативним та непрацюючим, втілилися також у низці допоміжних актів, наприклад, у наказах Мін'юсту України «Про затвердження Змін до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» від 15.05.2013 року № 888/5 [238], «Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень» від 02.04.2012 року № 512/5 [239]. За допомогою цих та інших підзаконних нормативно-правових актів створювалися реальні передумови для функціонування спеціального законодавства про аграрні розписки.

5) **Вагома роль судової практики.** Доктринальні позиції щодо ідентифікації актів судових органів у ролі джерел права неоднозначні. Однак при цьому ігнорувати той потужний вплив на законодавство, який здійснює судова система як інституційне втілення правозастосування, досить небезпечно [33].

Дослідники аграрного права пропонують різні підходи до розуміння такого впливу. Наприклад, Л. А. Машевська розглядає «судові джерела аграрного права як акти нормативного тлумачення первинних джерел аграрного права, в яких творення норм аграрного права відбувається саме як інтерпретація конституційних та інших законодавчих норм. Адже рішення суду з аграрно-правового спору – це все-таки вторинні джерела аграрного права, тобто такі, що використовують вихідний матеріал з інших, первинних джерел права. Рішення суду саме тому й може бути вторинним джерелом аграрного права, оскільки його остаточний зміст є інтерпретацією іншого офіційного тексту (первинного джерела аграрного права» [169].

Набагато більш стриману позицію займає В. М. Єрмоленко, який вираженою обстоює думку про зайняття судовим прецедентом свого місця в системі аграрного права. При цьому професор чітко розмежовує судові акти за їх

можливістю виступати джерелом права: «джерельну природу мають креативні (нормотворчі) вердикти Конституційного та Верховного судів України передусім у силу своєї нормативної природи. Існуючі акти, що мають індивідуальну правову природу, джерелами бути не можуть» [92].

Отже, за результатами проведеного дослідження можна підсумувати ключові моменти. По-перше, Україна запозичила правовий механізм аграрних розписок з досвіду Бразилії, однак цей інструмент однозначно набув власної юридичної специфіки. Слід зазначити, що навіть на етапі розробки та запровадження були враховані основні проблемні місця бразильської системи та здійснені кроки для їх нейтралізації у вітчизняному варіанті цієї юридичної конструкції. В основному такі удосконалення мали технічний та процедурний характер.

По-друге, вітчизняне законодавство про аграрні розписки характеризується власними особливостями становлення та розвитку: а) тривала незмінність положень спеціального закону; б) застосування пілотного проєкту; в) існування загального законодавства, яка врегульовує відносини щодо аграрних розписок; г) значна процедурна складова; д) вагома роль судової практики.

По-третє, на основі проведеного дослідження можна виявити закономірності еволюції законодавства про аграрні розписки у вигляді наступної періодизації його розвитку: 1) *підготовчий (камеральний) етап (2012 – 2014 роки)*, який характеризувався створенням основних нормативно-правових засад та відсутністю реальної дії, впливу на суспільні відносини; 2) *експериментальний етап (2014 – 2018 роки)*, який відрізнявся внутрішньою етапністю, втіленням пілотного проєкту, налагодженням організаційних та інституційних умов для функціонування аграрних розписок у правовому полі; 3) *етап розвитку (з 2018 року до сьогодні)*, основними ознаками якого є масштабізація відносин з аграрними розписками, активізація нормотворчих ініціатив, накопичення судової практики.

1.3. Розвиток доктринальних засад правового регулювання видачі, виконання та обігу аграрних розписок

Дослідивши у попередньому підрозділі поетапний розвиток законодавства про аграрні розписки, ми переконалися в особливому ставленні нормотворця до цього фінансового інструменту, виявили обережне поводження із ним на етапі налагоджування необхідних умов для нормативного його функціонування. Звичайно, логічним постає питання про доктринальний супровід цих нетипових для України законодавчих процесів. Справді, історичні передумови та специфіка впровадження, неоднозначна юридична природа – ці та інші аспекти відповідних правовідносин мали би гіпотетично викликати жвавий інтерес у науковців. Однак і в цьому питанні розвиток аграрних розписок не класичний. Можна погодитися із висновком В. В. Дударенка, який констатував, що «в аграрно-правовій науці питання використання аграрних розписок недостатньо досліджене» [87].

При цьому аналіз напрацювань вітчизняної доктрини демонструє додаткові нюанси, наприклад, диспропорційність наукових розвідок із явною перевагою економічних досліджень над юридичними. Така ситуація формує профіль сучасного наукового знання про аграрні розписки, юридична складова якого залишається нерозвинутою. Звичайно, не можна стверджувати про тотальну відсутність наукових правових досліджень відносин щодо аграрних розписок – вони, безумовно, існують та створюють необхідну основу для подальшої еволюції науки в даному напрямі. При цьому ретельне опрацювання наявних теоретико-правових робіт, які стосуються правового регулювання аграрних розписок в Україні, дозволяють виявити деякі характерні особливості сучасної доктринальної розробки правової проблематики аграрних розписок.

1) *Хвилеподібний дослідницький інтерес до юридичних питань функціонування аграрних розписок на тлі відсутності спеціальних комплексних досліджень.* Поява у 2012 році нового правового механізму,

покликаного спростити та спеціалізувати відносини фінансування сільського господарства, викликала очікувану хвилю уваги наукової спільноти, втілену в низці публікацій. На той момент дослідницькі розвідки корелювали із заблокованим станом законодавства про аграрні розписки, тобто учені фактично розмірковували про майбутню дію законодавчих положень, прогнозували їх можливі позитивні та негативні наслідки. При цьому емпіричного підкріплення відповідні дослідження ще не мали та чекали на апробацію з моменту реального запуску процедур видачі, виконання та обігу аграрних розписок під час реалізації пілотного проєкту. До найбільш значимих робіт цього етапу варто віднести публікації М. Гребенюка [57], А. Лук'яненка, Т. О. Коваленко [126], С. Ф. Домбровського, Л. В. Тарасенко [84], В. Ф. Жаренко [95] та інших.

На етапі реалізації пілотного проєкту (2014 – 2018 роки) законодавчі положення почали обростати емпіричним досвідом свого застосування. Це дало змогу дослідникам провадити поглиблені наукові пошуки, в результаті яких виявлялися окремі практичні проблеми. До найбільш вагомих публікацій цього періоду можна віднести роботи Х. А. Григор'євої [71], І. А. Лавріненка, І. М. Панченко [155], Ю. М. Павлюченко [193], В. Ю. Уркевича [4] та інших.

Активізація відносин щодо видачі, виконання та обігу аграрних розписок, а також поширення цього правового інструменту по всій території держави закономірно потягло за собою нову хвилю наукового інтересу, однак він не втілювався у певні комплексні роботи. Так, з 2018 року до сьогодні науковці продовжують епізодично звертатися до цієї правової проблематики з окремими публікаціями. Наприклад, слід виділити роботи О. В. Борденюк [31], В. М. Єрмоленка [91], О. П. Кулинич [147], Д. Г. Макіяна [165], Є. О. Платонові [202], Н. В. Фірсові [330] та інших.

При цьому характерною особливістю сучасного стану наукової доктрини щодо правового регулювання аграрних розписок слід вказати відсутність за більш ніж десятирічний період існування та розвитку законодавства про аграрні розписки спеціальних монографічних чи дисертаційних робіт, присвячених цим правовідносинам.

2) *Поляризований характер досліджень.* Ретельне вивчення напрацьованої наукової літератури у сфері аграрних розписок демонструє ще одну цікаву рису вітчизняної доктрини у даному питанні. Ця риса полягає в поляризації наукових думок. Тобто учені переважно або доводять переваги цієї юридичної конструкції, або безапеляційно вказують на її вади чи слабкі місця.

Позитивні характеристики аграрних розписок у наукових дослідженнях можна згрупувати та звести до таких основних положень:

- підкреслення позитивного іноземного правового досвіду використання аграрних розписок (М. Гребенюк [57], Н. Г. Радченко [268] та інші);
- можливість аграрної розписки виступати додатковим альтернативним способом залучати фінансування в умовах браку інших доступних варіантів (А. В. Гевчук [49], М. Гребенюк [57], Г. М. Калетник [111], Г. С. Корнієнко [136], Д. Л. Костюченко [140], Н. Г. Маслак [168], С. І. Сиволоцька [292], Р. І. Содома, Г. В. Східницька [305] та інші);
- констатація низки техніко-юридичних переваг аграрних розписок (прозорість відносин шляхом використання державної реєстрації, безумовність зобов'язань, полегшена процедура звернення стягнення, можливість розрахунку товарною продукцією тощо) (І. В. Абрамова [5], М. Є. Краснова [145] та інші).

Негативна оцінка аграрної розписки у вітчизняній науковій літературі зводиться до таких основних тез:

- жорстка прив'язка юридичної конструкції аграрної розписки до прав на землю (Н. Л. Правдюк [219]);
- невизначеність із юридичною природою аграрних розписок;
- непропорційність зобов'язань боржника і кредитора (С. Ф. Домбровський, Л. В. Тарасенко [84], В. Ф. Жаренко [95], О. П. Кулинич [147]);
- необхідність спрощення процедурних вимог (Н. Сіренко та інші [3]).

Існують й інші дослідження, які відверто вказують на досі невизначене відношення до аграрної розписки як юридичної конструкції (Ю. В. Негода [180]).

3) *Нерозробленість методології правового регулювання відносин з аграрними розписками.* Методологічні питання є одними з найбільш складних у теорії аграрного права. При цьому ми переконані, що останнім часом найбільше уваги цій проблематиці приділяє В. В. Носік, який неодноразово акцентував увагу на тому, що «сучасне аграрне право і аграрне законодавство досягли свого максимального розвитку на традиційних методологічних підвалинах, на жаль, вже не повністю задовольняють сучасні глобальні і національні виклики, які постали і постають перед суспільством, тому потребують нових правових ідей, концепцій, задумів, проєктів, наукових пошуків аби ефективно і результативно вирішувати реальні життєві проблеми кожного і всіх у забезпеченні права на життя і здоров'я, на достойне харчування, на безпечне довкілля, на захист людини від епідемій та хвороб» [187].

При цьому, якщо аграрне право в цілому потребує оновлення та перегляду методологічних засад, то правове регулювання аграрних розписок потребує їх розробки практично з нуля. Дійсно, цією проблематикою ще не займалися: спершу таку необхідність ігнорували з огляду на запозичення юридичної конструкції з іншої системи права; згодом відсутність відповідних розробок відображається на тих прогалинах та суперечностях, які виявляє практика та науково-теоретичний аналіз.

На нашу думку, цілком правий В. В. Носік у своєму твердженні про те, що «методологічну основу формування, розвитку і функціонування земельного, аграрного, природоресурсного права мають становити вчення національної та зарубіжної філософської, економічної, екологічної, аграрної, біологічної, юридичної та інших доктрин про взаємозв'язок землі, людини, суспільства і природи, про дію об'єктивних законів природи, економіки, суспільства, а також про використання землі як основи економічного, соціального, державно-правового, демографічного, духовного, культурного розвитку народу та збереження землі та довкілля» [188]. Такий підхід орієнтує дослідників та нормотворця на поєднання соціальних, екологічних та економічних інтересів

розвитку суспільства, запобігає фетишизації економічних вигод на тлі соціальних та екологічних втрат внаслідок сільськогосподарської діяльності.

4) *Віднесення правового регулювання аграрних розписок до аграрно-правових інститутів.* Теорія аграрного права активно розвивається. Завдяки працям Н. О. Багай [14], О. Г. Бондаря [29], О. В. Гафурової [46], Х. А. Григор'євої [64], А. В. Духневича [89], В. М. Єрмоленка [92], Н. В. Карпінської [116], Г. С. Корнієнко [136], Н. В. Кравець [143], Т. В. Курман [153], О. М. Савельєвої [276], А. М. Статівки [309], В. Ю. Уркевича [323], Т. Є. Харитонової [331], М. М. Чабаненка [338] та інших вітчизняних учених доктрина аграрного права постійно удосконалюється, пристосовуючись до умов сьогодення. Одним із важливих напрямів такої еволюції слід вказати дослідження аграрних відносин, що входять до предмету регулювання галузі. Так, зокрема, цікавим вектором наукових пошуків стало виявлення специфіки аграрних фінансових відносин у складі предмету сучасного аграрного права.

Наприклад, К. О. Настечко обґрунтовувала, що «предмет аграрного права буде доповнений аграрно-фінансовими відносинами» [178, с. 171]. Цю ж думку підтримував і І. І. Каракаш, який відмічав, що «суспільні відносини, які становлять предмет аграрного права, на сучасному етапі переходу до ринкових відносин в аграрному секторі економіки суттєво розширилися і набули нового змістовного наповнення». Зокрема, серед інших нових суспільних відносин аграрно-правового складу учений називав фінансово-кредитні відносини суб'єктів аграрного права [114, с. 45].

Про необхідність виокремлення відносин щодо фінансової діяльності сільськогосподарських виробників писали у своїх працях також Я. Л. Коломієць [131], А. М. Статівка [310] та інші. Абсолютно ствердно про існування аграрно-фінансових правовідносин писав В. І. Семчик, який відводив «важливе місце в предметному ядрі аграрного права» аграрним фінансовим відносинам та навіть дав їм визначення. Учений під ними розумів «майнові відносини, виражені у грошовій формі, врегульовані нормами аграрного та фінансового права, які виникають, змінюються та припиняються у процесі фінансової діяльності

сільськогосподарських товаровиробників (зокрема, при формуванні, розподілі і використанні їх фінансових ресурсів (майнових фондів), їх взаєморозрахунках між собою, фінансовими установами та бюджетами різних рівнів» [286, с. 20-21].

Новітні дослідження аграрних фінансових правовідносин продовжив А. М. Пахолук з дисертаційною роботою на вказану тему [196].

Дослідники аграрних фінансових правовідносин, незважаючи на окремі термінологічні розбіжності, в цілому сходяться на тому, що «серед видів аграрних фінансових відносин особливо варто виокремити кредитні відносини, правове регулювання яких є важливим фактором розвитку аграрного сектору України» [106, с. 209]. Про важливість кредитної складової аграрних фінансових правовідносин зазначають також М. М. Чабаненко (він вживає термін «фінансово-кредитна діяльність суб'єктів аграрного підприємництва» [338]), П. Ю. Шведенко («кредитні правовідносини за участю сільськогосподарських товаровиробників є різновидом аграрних фінансових правовідносин» [345]), А. М. Пахолук (виділяє групу аграрних фінансових правовідносин під назвою «кредитні (включаючи правовідносини у сфері лізингу)» [196]). Погоджуючись із процитованими авторами, які цілком справедливо наголошують на важливості кредитної складової аграрно-фінансового правового інституту, слід все ж визнати обмеженість таких наукових розвідок. Справа у тому, що аналізовані наукові роботи концентруються на звичайних правових інструментах залучення фінансування у сільськогосподарську діяльність, не зупиняючись більш детально на використанні аграрних розписок. Здебільшого, навіть згадка про аграрні розписки робиться під загальним поняттям «кредитування». На нашу думку, таке розуміння аграрної розписки – суто як різновиду кредитування – є не виправданим узагальненням. Наша позиція аргументується цілою сукупністю доводів, одним з яких може виступити відмінність у юридичній природі – кредитні відносини є договірними, у той час як відносини за аграрними розписками такими точно не є. На наш погляд, в рамках аналізованого теоретичного питання слід зазначити однозначну потребу віднести правове регулювання аграрних розписок до правового інституту фінансової діяльності

суб'єктів аграрного права як самостійної складової – поряд із правовим регулюванням кредитування сільськогосподарських товаровиробників, агроінвестиційною діяльністю тощо.

5) *Переважання доктринального вивчення відносин щодо аграрних розписок не як самостійного предмету дослідження, а крізь призму аналізу інших правових проблем.* Вивчення аграрно-правової літератури вказує на те, що безпосередньо юридичну проблематику аграрних розписок досліджують вкрай рідко. При цьому про аграрні розписки частіше згадується побічно – під час здійснення наукових розробок деяких дотичних проблем. Узагальнення наукових джерел вказує на те, що найбільш активно аграрні розписки потрапляють у поле зору дослідників двох юридичних проблем: державної підтримки сільського господарства та забезпечення кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Слід розглянути ці зв'язки більш детально:

а) *крізь призму державної підтримки сільського господарства.* Численні наукові дослідження вітчизняних учених, які всебічно доводять необхідність державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, складають ґрунтовну методологічну основу для подальшого розвитку інституту аграрних розписок. Цей логічний висновок впливає із низки зроблених науковцями тверджень. Наприклад, І. А. Заплітна негативно оцінює «недостатність, а подекуди повну відсутність державної підтримки, в тому числі у сфері кредитування, що ніяким чином не стимулює розвитку різних форм господарювання на землі» [101]. О. В. Гафурова конкретизує, що «положення Закону «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо забезпечення сільськогосподарських товаровиробників дешевими кредитними ресурсами не реалізуються повною мірою» [47, с. 13]. Ця неспроможність держави повноцінно організувати доступ до дешевих фінансових ресурсів призводить до пошуків альтернативних шляхів такого доступу. Звичайно, можна використовувати адміністративний ресурс. Наприклад, як пропонує І. П. Сафонов, створювати умови «для стимулювання банків у напрямку пільгового

кредитування інвестицій у сільське господарство» [283]. Можна удосконалювати законодавчі засади надання кредитної субсидії, як пропонує Т. В. Курман [154]. Однак, по-перше, «фінансова підтримка, надана суб'єктам аграрного сектору через механізми здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів, не є універсальним рішенням для всіх підприємств» [106, с. 209]; по-друге, в умовах жорсткого обмеження бюджетних можливостей критично важливого значення набуває надання аграріям правових інструментів для приватного вигідного фінансування. Одним із них виступає аграрна розписка;

б) *крізь призму правового забезпечення кредитування аграріїв.* У вітчизняній науці аграрного права сформувався досить потужний напрям досліджень правових особливостей кредитування сільського господарства. Він представлений роботами багатьох учених, серед яких А. Г. Барабаш [15], В. П. Жушман [97, с. 23], А. С. Осадько [192], М. Ю. Покальчук [207], І. Ю. Сальман [277], О. М. Туєва [321], П. Ю. Шведенко [345] та інші. Учені, які займаються окресленою тематикою, відзначають необхідність паралельного функціонування кількох систем кредитування (наприклад, державного, комерційного та альтернативного). Кожна із цих систем має свої переваги, однак зовнішні обставини мінливі – і кожна з них може зазнати потрясінь, стагнації, тимчасового призупинення діяльності тощо. Наприклад, у період світової фінансової кризи 2008-2009 років найбільше постраждав сектор банківського кредитування. Як зазначають дослідники, «у такі періоди з метою підтримки аграрного сектора багато країн почали створювати державні системи кредитної підтримки галузі» [346, с. 204]. Натомість у сучасних умовах України під великим питанням знаходиться система саме державного кредитування через значне навантаження на державний бюджет у зв'язку з об'єктивними зовнішніми обставинами. Для того, щоб фінансування аграрного бізнесу не припинялося за будь-яких несприятливих умов, вкрай важливою є побудова міцного сектору альтернативного фінансування. Під ним найчастіше розуміється залучення фінансових ресурсів поза банківськими установами. Одним із можливих шляхів

узагальненого розуміння кредитування є й фінансування за допомогою аграрних розписок.

Окреслена особливість доктринальної розробки правових питань функціонування аграрних розписок породжує два висновки: *по-перше*, наразі сформована досить добре опрацьована науково-теоретична основа для майбутніх спеціальних досліджень правовідносин щодо аграрних розписок; *по-друге*, існування спеціального законодавства, організаційних та інституційних умов, нарешті реальних відносин у сфері видачі, виконання та обігу аграрних розписок вказують на потребу більш уважного ставлення доктрини до цих об'єктивних факторів та виокремлення таких правовідносин у самостійний предмет дослідження; *по-третє*, розгляд відносин із аграрними розписками в контексті державної підтримки сільського господарства та кредитування аграріїв розмиває юридичну природу та правову специфіку цього інституту як самодостатнього об'єкту наукових досліджень.

У цілому підводячи підсумки проведеного дослідження, необхідно констатувати, що вітчизняна доктрина правового регулювання відносин із аграрними розписками знаходиться на етапі свого становлення. Цей процес досить відчутно затягнувся, що було спричинено кількома найбільш *суттєвими факторами*: а) відстроченим стартом повноцінної дії спеціального законодавства; б) домінуванням консервативних методологічних підходів до вивчення аграрних правовідносин, для яких характерним є орієнтування на державну підтримку та традиційне банківське кредитування; в) обмеженим зверненням учених до емпіричних даних під час виконання теоретичних досліджень, що зокрема проявляється в ігноруванні постійного накопичення матеріалів судової практики, в яких кристалізуються основні проблеми, які виникають щодо аграрних розписок.

У ході проведеного дослідження було визначено характерні особливості сучасного стану доктринальної розробки правових проблем видачі, виконання та обігу аграрних розписок в Україні, а саме: а) хвилеподібний дослідницький інтерес до юридичних питань функціонування аграрних розписок на тлі

відсутності спеціальних комплексних досліджень; б) поляризований характер досліджень; в) нерозробленість методології правового регулювання відносин з аграрними розписками; г) віднесення правового регулювання аграрних розписок до аграрно-правових інститутів; д) переважання доктринального вивчення відносин щодо аграрних розписок не як самостійного предмету дослідження, а крізь призму аналізу інших правових проблем (здебільшого правового забезпечення державної підтримки та кредитування сільського господарства).

РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛЬНІ ТА ПРОЦЕДУРНІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ВИДАЧІ, ВИКОНАННЯ ТА ОБІГУ АГРАРНИХ РОЗПИСОК

2.1. Законодавчі вимоги до видачі аграрних розписок

Аналіз змісту Закону України «Про аграрні розписки» доводить, що, з юридичної точки зору, видача аграрної розписки є досить непростим процесом, який складається з кількох послідовних стадій: підготовчої, оформлення, посвідчення та державної реєстрації. Кожна з цих стадій виконує свої завдання та є обов'язковим елементом у даних правовідносинах. Жорстко встановлений послідовний порядок проходження цих стадій зумовлений закономірностями змістовного наповнення відповідних процедур. Для комплексного та вичерпного виконання дисертаційних завдань ми проаналізуємо окремо особливості кожної стадії видачі аграрної розписки.

Підготовча стадія розпочинає весь процес, а її особливість полягає у тому, що за результатами проведення підготовчих дій або запускається наступна стадія безпосереднього оформлення аграрної розписки, або процес зупиняється через виявлення якихось перепон чи невідповідностей. На підготовчій стадії відбувається ідентифікація потенційних суб'єктів аграрної розписки, визначається їх право бути боржником чи кредитором у цих правовідносинах. Саме тому важливість підготовчих дій важко переоцінити. У зв'язку з цим ми розпочнемо з аналізу суб'єктного складу правовідносин щодо аграрної розписки.

Ми не зможемо предметно вивчати правову проблематику функціонування механізму аграрних розписок без якісного аналізу **суб'єктного складу цих правовідносин**. Надзвичайно важливо визначити, які особи мають право застосовувати цей правовий механізм, адже відповідь на це питання виконує одразу кілька функцій: а) дає розуміння того, на кого по-справжньому спрямований запроваджений законодавцем механізм; б) які суб'єкти

цілеспрямовано або побічно виключені з кола потенційних суб'єктів аграрних розписок; в) яке це має значення для розвитку фактичних аграрних відносин в Україні.

Насправді, вибір суб'єктів будь-яких правовідносин потужно впливає на загальну оцінку, ефективність, популярність аналізованих норм права, юридичних конструкцій та правових механізмів. Саме тому своє дослідження процесу видачі аграрної розписки ми розпочнемо з аналізу суб'єктів цих правовідносин.

Для оптимального та всебічного вирішення окресленого завдання ми представимо своє дослідження у вигляді трьох послідовних блоків: теоретичного, нормативного та практичного.

Теоретичний блок. Незважаючи на фундаментальний характер категорій «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин», вони досі не мають свого універсального, загальновизнаного визначення. Дискусії з приводу розуміння та співвідношення цих понять точаться вже протягом багатьох десятиліть. При цьому ареною для таких наукових пошуків виступає не лише загальна теорія права, але й галузеві юридичні науки.

Найбільш послідовним, на наш погляд, є підхід [99; 266; 297], за яким суб'єкт права є носієм певних прав, незалежно від того, користується він ними чи ні. Тобто категорія «суб'єкт права» є втіленням пасивної участі особи в правовій реальності. Як тільки суб'єкт права реалізує надані йому права та виконує обов'язки, він переходить в іншу іпостась – стає суб'єктом правовідносин. Тобто категорія «суб'єкт правовідносин» уособлює активну участь особи, коли вона вступає в певну правову комунікацію, встановлює постійні чи тимчасові юридичні зв'язки з іншими суб'єктами. Образно про це пише Т. О. Санжарук, коли стверджує про те, що «трансформація суб'єкта права в учасника правовідносин пов'язана з процесом перетворення можливого в дійсне, перетворенням наявності об'єктивного права в реальну поведінку» [282].

Опираючись на це розмежування, ми можемо просуватися далі та проаналізувати наступну, вужчу категорію «суб'єкти аграрних правовідносин».

Доктрина аграрного права є досить консервативною у цьому питанні. Це простежується у тому, що основна матриця розуміння кола суб'єктів аграрного права та аграрних правовідносин була складена ученими ще в 90-ті роки XX ст. Фактично, незначні зміни, що пропонувалися за більш ніж двадцятирічний період еволюції галузі, мали характер поправок, а не переосмислення [96; 208; 340]. Оскільки перед нами в рамках цього дослідження не стоїть завдання глибокого опрацювання теоретичних проблем усієї галузі аграрного права, ми не будемо поринати у це питання більше, ніж необхідно для якісного виконання наших дисертаційних завдань.

Отже, для сучасного стану доктринальної розробки проблематики суб'єктів аграрних правовідносин характерні такі ознаки:

- переважання трьохланкового бачення суб'єктів, класифікованого за функціональним критерієм. Відповідно до такого підходу «суб'єктів аграрного права слід умовно поділяти на суб'єктів організаційно-господарських повноважень у сфері управління господарською діяльністю та суб'єктів господарювання. До суб'єктів аграрного господарювання відносять три групи суб'єктів: 1) аграрні формування всіх форм власності та ФОП, які безпосередньо виробляють сільськогосподарську продукцію (сільськогосподарські товаровиробники); 2) юридичних осіб та підприємців, що забезпечують діяльність сільськогосподарських товаровиробників; 3) фінансово-кредитні, страхові та посередницькі структури, які надають свої послуги сільськогосподарським товаровиробникам» [6, с. 95-96];

- плюралізм подібних юридичних термінів без чіткого їх співвідношення. Так, для вітчизняного законодавства і доктрини аграрного права характерним є вживання низки подібних термінів, а саме: «сільськогосподарський товаровиробник», «виробник сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарське підприємство» тощо. При цьому використання таких термінів не завжди взаємоузгоджене, а їх співвідношення встановлене досить абстрактно. З прийняттям 2020 року двох законів («Про сільськогосподарську кооперацію» [257] та «Про внесення змін до деяких

законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції» [226]) була здійснена спроба узгодити принаймні два ключових поняття. У результаті «виробник сільськогосподарської продукції» є широким поняттям, що включає фізичних та юридичних осіб, які займаються сільськогосподарською діяльністю в різних масштабах та з різною метою (Закон України «Про сільськогосподарський перепис» [256]). Натомість «сільськогосподарський товаровиробник» позначає особу, яка професійно займається сільськогосподарським виробництвом, і саме воно складає основний вид діяльності (ПК України);

- фетишизація різних цenzів та обмежень при визначенні ключових суб'єктів аграрних правовідносин. Вітчизняний законодавець традиційно використовує певні чітко встановлені граничні показники сільськогосподарської діяльності (наприклад, питома частка сільськогосподарського товаровиробництва за рік) для присвоєння правового статусу сільськогосподарського товаровиробника (раніше – і сільськогосподарського підприємства). Однак цілком слушно Я. З. Гаєцька-Колотило задається питанням, чому обрано той чи інший числовий показник частки товаровиробництва [44]. Тобто певного наукового обґрунтування цьому немає.

Аналіз сучасної наукової та навчальної літератури з аграрного права демонструє деякі ознаки застрягання на певному рівні доктринальних досягнень. Ця думка підтверджується, зокрема, тим фактом, що жодних якісно нових підходів до розуміння суб'єктів аграрних правовідносин не було висунуто, а інституційні наукові пошуки просуваються лише опираючись на традиційні постулати про суб'єктів аграрних правовідносин. Таке твердження доводиться під час вивчення багатьох наукових праць, в яких розглядаються особливості суб'єктного складу тих чи інших аграрних правовідносин. Наприклад, під час аналізу суб'єктів відносин у рибному господарстві (Л. О. Святченко [285]), суб'єктів виробництва органічної сільськогосподарської продукції (Т. С. Новак, В. О. Мельник [184]), суб'єктів промислового садівництва (В. А. Поліщук [209]),

суб'єктів інвестиційних відносин у сфері сільського господарства (В. Ю. Уркевич [326]) тощо. Чи достатньо такого теоретико-правового підґрунтя для нормального функціонування відносин щодо аграрних розписок та чи входять суб'єкти таких правовідносин до традиційного бачення суб'єктів аграрних правовідносин – ці та інші питання ще очікують своїх відповідей. У будь-якому випадку суб'єкти правовідносин щодо аграрних розписок є суб'єктами аграрних правовідносин і на них поширюються загальні ознаки останніх.

Нормативний блок. Законом України «Про аграрні розписки» передбачається існування двох основних суб'єктів аграрних розписок – боржника та кредитора. Аналіз законодавчих положень вказує на глибоку різницю між цими суб'єктами правовідносин. Найбільше така різниця проявляється під час детального вивчення нормативних вимог, які висуваються до таких суб'єктів.

Першим ми проаналізуємо юридичний портрет *боржника* за аграрною розпискою, тобто визначимо, хто може видавати такий документ. До його характерних юридичних ознак слід віднести такі:

а) це *особа*. Законодавець обрав найбільш узагальнений термін для родового визначення можливого боржника за аграрною розпискою. Тобто ним може бути потенційно як фізична, так і юридична особа. Додатково слід наголосити, що у Законі відсутні певні уточнення щодо підприємницького статусу такої особи – тобто теоретично боржником за аграрною розпискою може бути будь-яка особа, незалежно від того, чи займається вона підприємницькою діяльністю у сільському господарстві;

б) *наявність прав на земельну ділянку сільськогосподарського призначення*. Нормотворець висуває єдину обов'язкову вимогу до суб'єкта видачі аграрної розписки – він повинен мати право власності чи користування земельною ділянкою сільськогосподарського призначення. При цьому формулювання ч. 2 ст. 2 Закону України «Про аграрні розписки» вимагає більш детального аналізу:

- *права користування земельною ділянкою не конкретизуються*, але все ж обмежуються додатковим зазначенням «для здійснення виробництва

сільськогосподарської продукції». Це звужує можливі права землекористування до орендного, на підставі емфітевзису та постійного користування. Одночасно не задовольняє умови цієї статті, наприклад, право користування земельною ділянкою за суперфіцієм та сервітутотом. Дійсно, як обґрунтовує Т. В. Курман, сільськогосподарське виробництво – це «аграрно-правова категорія, під якою слід розуміти врегульований нормами аграрного права специфічний вид господарської діяльності у межах та з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг, спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно-корисного результату» [152, с. 152];

- виникає питання *вказівка на «законні підстави»* права користування земельною ділянкою. На нашу думку, таке положення дещо дискредитує загальні принципи земельного законодавства, відповідно до яких будь-яке землекористування має здійснюватися на законних підставах. У протилежному випадку, у разі відсутності законних підстав користування земельною ділянкою, особа не зможе задовольнити основну вимогу Закону України «Про аграрні розписки» та підтвердити своє право на землю. Як зазначає О. В. Савельєва, «земельні ділянки у правовідносинах щодо функціонування аграрних розписок при видачі останніх характеризуються такими особливостями: 1) ці земельні ділянки є сформованими; 2) права на відповідні ділянки мають бути зареєстрованими» [275]. На практиці зустрічаються випадки, коли недоліки реєстрації прав власності чи прав користування, вади правовстановлюючих документів тощо унеможливають процес залучення фінансових коштів з використанням аграрних розписок [5];

- Закон України «Про аграрні розписки» допускає випадки *полісуб'єктності на стороні боржника*. Тобто боржниками за аграрною розпискою можуть виступати більше однієї особи у разі, коли «право власності належить двом і більше співвласникам або право користування належить двом і більше користувачам». Нормотворець передбачив, що у випадку наявності кількох

співвласників чи співкористувачів однієї ділянки аграрна розписка має видаватися ними спільно. З цього може слідувати висновок, що аграрна розписка може бути видана лише за наявності згоди на це усіх суб'єктів права власності чи користування земельною ділянкою. Це є важливим імперативним правилом, оскільки, по-перше, у такий спосіб він надає реальні гарантії усім співвласникам та співкористувачам щодо дотримання їхніх законних прав та інтересів; по-друге, аналізована вимога враховує інтереси кредитора, адже виключає несподівані конфлікти з третіми особами, які мають права на цю ж земельну ділянку, а також встановлює правило про солідарну відповідальність боржників за аграрною розпискою;

- не вирішеним однозначно залишається питання *поєднання інтересів різних суб'єктів прав* на одну і ту саму земельну ділянку. Наприклад, потенційно можливою є ситуація, за якої власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення бажатиме видати аграрну розписку під заставу майбутнього врожаю на цій ділянці у період, коли вона передана в користування іншій особі. Якщо це потенційно відбудеться, то боржник за аграрною розпискою – власник земельної ділянки передає фактично у заставу майбутній врожай, що за загальним правилом йому не належить. У такий спосіб він порушує права землекористувача, який відповідно до п. «б» ч. 1 ст. 95 ЗК України має право власності на посіви та насадження.

Щоб розібратися із цим питанням, слід усвідомити основну функцію земельної ділянки у правовідносинах аграрної розписки. Боржник бере на себе безумовне зобов'язання поставити сільськогосподарську продукцію або сплатити кошти, а для забезпечення цього зобов'язання передає в заставу майбутній врожай на вказаній земельній ділянці. Тобто основне змістовне навантаження лягає саме на майбутній врожай як на територіально визначену, конкретизовану майнову заставу. Юридична прив'язка до конкретної земельної ділянки здійснюється для підтвердження, по-перше, можливості фізично отримати такий врожай, а по-друге, конкретних обсягів запланованого врожаю, від якого розраховується сума зобов'язань за аграрною розпискою. Така

прив'язка (зокрема, підтвердження прав на таку земельну ділянку, зазначення її місцезнаходження в реквізитах аграрної розписки) відіграє інструментальну функцію для обслуговування імперативного правила про заставу майбутнього врожаю.

Таким чином, основним юридичним питанням є не стільки «яке право має боржник на земельну ділянку», а все ж чи має він право виростити на цій земельній ділянці сільськогосподарську продукцію або чи володіє правом власності на уже зроблені посіви. Додатково цю тезу підтверджує й наступний юридичний аспект, викладений нижче;

- *перехід прав на земельну ділянку не припиняє дію застави майбутнього врожаю за виданою аграрною розпискою.* Цим правилом фактично підтверджено зроблений нами вище висновок про пріоритетність прав на майбутній врожай перед правами на саму земельну ділянку у відносинах щодо аграрних розписок. Окреслене правило стабілізує відносини по аграрним розпискам, адже гарантує, що перехід права власності чи користування не вплине на виконання зобов'язання за аграрною розпискою, а майбутній врожай все одно залишається під заставою певний строк, необхідний для вирощення та збору такої сільськогосподарської продукції. Це важливо, оскільки така сільськогосподарська продукція або опосередковує виконання зобов'язання, якщо воно полягає в поставці обумовленого обсягу сільськогосподарської продукції, або гарантує його виконання у випадку грошового зобов'язання.

Фактично законодавець висуває лише одну імперативну вимогу до боржника за аграрними розписками, і вона стосується володіння правом на земельну ділянку для сільськогосподарського виробництва, або, як ми встановили вище – право виростити на певній земельній ділянці сільськогосподарську продукцію. Однак для повноцінного юридичного портрету боржника за аграрною розпискою не менш важливо усвідомити, що законодавець не зробив умовами для отримання такого статусу. Найбільш вагомими, на нашу думку, є наступні рішення нормотворця:

- *жодної прив'язки до певних організаційно-правових форм суб'єктів господарювання.* Іноді законодавець, намагаючись простимулювати чи підтримати певні організаційно-правові форми юридичних осіб, створює для них певні ексклюзивні чи більш сприятливі правові умови. Однак така методика не завжди ефективна. До того ж мета запровадження аграрних розписок є більш масштабною та полягає у наданні зручного інструменту для залучення фінансування усім тим аграріям, які цього потребують. Як показує практика, аграрні розписки знайшли своїх прихильників як серед фермерських господарств, так і серед великих агрохолдингових об'єднань;

- *жодних майнових обмежень і цензів.* Ця ознака є дуже важливою, адже незалежно від обсягу виробництва, масштабів діяльності, площ земель в обробітку, питомої ваги сільськогосподарського товаровиробництва тощо – суб'єкти, що виробляють сільськогосподарську продукцію, можуть скористатися правовим механізмом аграрної розписки для свого розвитку;

- *жодної нормативної вказівки про форму власності боржника за аграрною розпискою.* Це означає, що гіпотетично боржником може стати не лише приватна особа, але й державне або комунальне підприємство. Однак у даному випадку необхідно згадати про те, що Законом України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» від 29.11.2001 року [223] введено мораторій на застосування примусової реалізації об'єктів нерухомого майна та інших основних засобів виробництва, що забезпечують введення державними підприємствами господарської діяльності [133, с. 124-125]. Проте, оскільки при укладанні кредитних договорів в якості застави державні сільськогосподарські підприємства можуть запропонувати обігові кошти, до яких можна віднести і майбутній врожай, то це потенційно відкриває їм більш реальний доступ до використання переваг аграрної розписки.

Другою стороною – обов'язковим суб'єктом правовідносин за аграрними розписками – є **кредитор**. Ретельний аналіз змісту Закону вказує на такі особливості цього суб'єкту:

а) це *фізична або юридична особа*. Законодавець використовує непослідовний методологічний підхід до визначення кола боржників та кредиторів за аграрною розпискою, адже відносно перших він застосовує загальне родове поняття «особа», а відносно других – конкретизував шляхом застосування словосполучення «фізична чи юридична особа»;

б) *можливі дві групи кредиторів* залежно від способу набуття прав за аграрною розпискою:

- особи, які надають грошові кошти, послуги, поставляють товари, виконують роботи як зустрічні зобов'язання за договором, тобто виконують активні дії за первісним договором, що послужив передумовою видачі аграрної розписки;

- особи, які отримали права кредитора за аграрною розпискою від іншого кредитора у законний спосіб.

Тобто кредитор першої групи з'являється внаслідок укладення первісного договору та в силу видачі аграрної розписки, а кредитор другої групи може потенційно з'явитися внаслідок укладення інших договорів (зокрема, уже без участі сільськогосподарського виробника), спадкування тощо;

в) *відсутність додаткових вимог*, що теж має вагоме значення. Як і у випадку з боржником за аграрною розпискою, надзвичайно важливо підкреслити, що законодавець висуває надзвичайно обмежені вимоги до потенційного кредитора за аграрною розпискою. Як зазначає Х. А. Григор'єва, «відсутністю додаткових кваліфікуючих вимог законодавець максимально розширив коло потенційних кредиторів за аграрними розписками, включивши до нього будь-яких юридичних осіб, які бажають та можуть надати фінансові кошти, товари чи послуги боржникові» [71]. Найкраще це проілюструвати за допомогою переліку проігнорованих нормотворцем потенційних вимог:

- *не лише фінансова установа*. Це додатково наголошує на тому, що метою впровадження правового механізму аграрних розписок є максимальне акумулювання фінансових ресурсів, які можуть бути залучені для розвитку сільського господарства. Це означає, що теоретично кредиторами можуть бути

абсолютно різні зацікавлені суб'єкти, і жодних штучних обмежень вводити не варто.

У літературі виказано думку про те, що відносини щодо аграрних розписок підпадають під надання фінансових послуг, а значить, підлягають ліцензуванню та іншому додатковому регулюванню [162]. Висунута теза вимагає більш уважного аналізу.

Вітчизняна доктрина активно розробляє правову проблематику фінансових послуг, і тому цьому питанню присвячено багато публікацій. Звернення до спеціального Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» дає можливість знайти легальне визначення фінансової послуги, під якою розуміються «операції з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, – і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів» [259].

При більш уважному вивченні цього питання слід зазначити наступне: по-перше, фінансова послуга має своєю основою договірну природу, тобто вона надається на основі певного договору; по-друге, фінансові послуги надаються на професійній основі, а їх законодавчий перелік є закритим; по-третє, мета фінансової послуги полягає у збереженні реальної вартості активів та/або отримання прибутку.

Отже, фінансові послуги можуть надаватися на підставі укладених відповідних договорів (наприклад, кредитного), і цей же договір може стати основою для видачі аграрної розписки. Однак при цьому сама видача аграрної розписки не відноситься до фінансових послуг, адже: має іншу, не договірну природу; згадки про неї немає у вичерпному переліку можливих видів фінансових послуг у Законі; аграрна розписка виконує самостійну функцію – вона здебільшого виступає додатковим забезпеченням виконання зобов'язань за договором (у тому числі може бути і забезпеченням виконання договору про надання фінансової послуги);

- *відсутність обмежень щодо резиденства.* Незважаючи на те, що можна зустріти окремі думки про те, що «кредиторами можуть бути тільки резиденти України» [166], фінансувати агробізнес можуть різні суб'єкти, у тому числі іноземні. Як часто наголошується у численних стратегічних планах розвитку сільського господарства України, значні очікування покладаються на іноземні інвестиції. Конкретним нормативним кроком назустріч цьому є відсутність дискримінації потенційних кредиторів за аграрними розписками. При цьому доктрина уже запропонувала навіть спеціальне визначення для таких випадків та ввела в науковий ужиток поняття «міжнародна аграрна розписка» (зобов'язання боржника постачати сільськогосподарську продукцію або сплатити кошти кредитору – нерезиденту) [303]. Слід підкреслити, що роздуми і пропозиції щодо міжнародної аграрної розписки не є суто теоретичними та відірваними від життя – навпаки, в Україні вже напрацьовується досвід співпраці із іноземними партнерами, що виступають кредиторами та приймають аграрні розписки від вітчизняних сільськогосподарських виробників. Так, у 2019 році три кредитора-нерезиденти з Естонії та Нідерландів надали фінансування за восьми аграрними розписками на загальну суму понад 3,6 млн дол. США [49];

- *відсутність обмежень щодо форми власності.* Ще один надзвичайно важливий, з практичної точки зору, нюанс – це відсутність жодних вказівок нормотворця з приводу форми власності особи – кредитора за аграрною розпискою. Звичайно, це додатково розв'язує руки усім учасникам аграрних правовідносин, які можуть виступити в ролі кредитора та отримати від сільськогосподарського товаровиробника аграрну розписку як підтвердження безумовного зобов'язання поставити сільськогосподарську продукцію або сплатити кошти. Такий підхід дозволяє активно використовувати механізм аграрної розписки під час організації державних закупівель, контрактації сільськогосподарської продукції тощо.

Практичний блок. Абсолютно закономірно, що юридична конструкція аграрної розписки була переломлена крізь призму вітчизняних реалій, особливостей сучасного агробізнесу, його потреб і складнощів, у зв'язку з чим

використання аграрної розписки отримало кілька типових моделей застосування на практиці [199]. Кожна з них має власний стандартний набір учасників, які розподіляють між собою ролі боржника та кредитора за аграрною розпискою.

1) *Постачальницька (ресурсна) модель*. У цьому варіанті аграрна розписка застосовується для того, щоб постачальник матеріально-технічних ресурсів, послуг тощо міг відстрочити платіж за цим договором поставки та отримав розрахунок після вирощення і збору врожаю. За цією моделлю можлива проста та ускладнена версії: а) *проста*, коли сторонами виступають сільськогосподарський виробник (покупець, боржник за розпискою) та постачальник ресурсів, дистриб'ютор (продавець, кредитор за розпискою); б) *ускладнена*, коли окрім виробника та дистриб'ютора до цих відносин долучається і безпосередній виробник ресурсів (завод). Юридично це можливо шляхом передачі аграрної розписки і прав за нею новому кредитору;

2) *Кредитна модель*. За такого варіанту кредитором за аграрною розпискою виступає фінансова установа (найчастіше – банк), яка укладає кредитний договір з сільськогосподарським виробником та для посилення гарантованості виконання зобов'язання боржника отримує від нього аграрну розписку. Для успішної реалізації цієї моделі кредитний договір та аграрна розписка мають бути взаємоузгоджені за своїми умовами. Така практика стає все більш поширеною. Наприклад, позитивним є досвід «Агропросперіс банк», у кредитному портфелі якого частка аграрних розписок перевищила 30% [353].

Різновидом цієї моделі можна назвати випадок, коли кредитором виступає особлива фінансова установа кооперативного типу – кредитна спілка. Справа в тому, що відносини щодо діяльності кредитних спілок врегульовувалися Законом України «Про кредитні спілки» 2001 року. Відповідно до його положень членом кредитної спілки могли бути лише фізичні особи. При цьому обмеженість такого правила була зрозуміла законодавцю практично відразу. Для того, щоб побудувати «юридичний місток» між сільськогосподарськими підприємствами та кредитними спілками було запроваджено додаткове правило: від імені членів кредитної спілки кредити можуть отримувати фермерські

господарства та приватні підприємства, які знаходяться в їхній власності. За умов існування такого правила з'явився різновид кредитної моделі використання аграрної розписки, а саме: укладався тристоронній договір між кредитною спілкою, її членом та фермерським господарством. Аграрна розписка виконувала роль додаткового забезпечення зобов'язання фермерського господарства. Ускладнений спосіб кредитування фермерських господарств кредитними спілками відповідно до положень Закону 2001 року призвів до того, що, наприклад, «у 2013 році фермерські господарства отримали лише 2% від загальної суми кредитів, виданих кредитними кооперативами» [162; 200]. Станом на січень 2019 року три кредитні спілки надали фінансування під 5 аграрних розписок на суму 1,2 млн грн [343].

Реформування небанківського фінансового ринку в Україні потягнуло за собою у т.ч. прийняття нового Закону України «Про кредитні спілки» [246], який вступив в дію з 01 січня 2024 року. Відповідно до його положень коло можливих членів кредитних спілок оновлено: відтепер окремі юридичні особи отримали право вступати до кредитних спілок. Серед них фермерські господарства, кооперативи, мікропідприємства тощо. Таке право юридичні особи отримують за умов щодо територіального місцезнаходження, у випадку відсутності ознак процесу припинення і чи відкриття провадження у справі про банкрутство тощо.

Фактично новим Законом легалізовано членство деяких сільськогосподарських виробників – юридичних осіб, які відтепер можуть не користуватися посередництвом фізичної особи для того, щоб оформити кредит та видати аграрну розписку на підтвердження своїх зобов'язань за аграрною розпискою.

3) *Збутова модель.* Така модель застосовується у тих випадках, коли є зацікавленість кредитора в поставці сільськогосподарської продукції. Найчастіше кредитором виступають трейдери або переробники. Практика йде по шляху укладення договору контрактації або форвардного контракту (тобто на поставку вирощеної в майбутньому сільськогосподарської продукції), додатком до якого йде аграрна розписка. Вона виконує роль додаткового забезпечення.

Кредитор надає аванс, отримує розписку та чекає на збір врожаю. Виростивши та поставивши обґрунтований договором обсяг сільськогосподарської продукції, боржник одержує залишок суми за договором та повернену аграрну розписку.

Досліджені практичні моделі використання аграрної розписки вказують на найбільш поширені варіанти суб'єктних складів правовідносин у цій сфері. Саме в цих практичних моделях теоретико-правова та нормативна конструкція аграрної розписки оживає та набуває свого уособлення.

Досить цікаво виявити, наскільки справдився у цих практичних умовах ліберальний задум законодавця. Для того, щоб відповісти на це питання, потрібно визначити, які ж саме виробники найчастіше користуються відповідним правовим механізмом. Дослідження, проведені на основі статистичних даних, демонструють, що «90% виробників, які видають аграрні розписки, – це невеликі та середні виробники із земельним банком до 7 тис га» [100]. При цьому кредитори більш різноманітні – ними виступають понад 330 осіб (постачальники матеріально-технічних ресурсів та устаткування, дистриб'ютори, фінансові установи, трейдери). Якщо на початку впровадження аграрних розписок найбільшу активність показували всесвітньо відомі компанії, які тривалий час працюють в Україні і мають значний досвід роботи з сільськогосподарськими виробниками (Syngenta, Bayer, BASF, Monsanto), то сьогодні до цього кола приєднуються й інші компанії, в тому числі, і вітчизняні [312].

Об'єкти аграрних розписок. Надзвичайно важливим є другий елемент правовідносин щодо аграрних розписок – об'єкт таких відносин, тобто матеріальний об'єкт, стосовно якого виникають права та обов'язки у суб'єктів.

Відповідно до законодавства об'єктом відносин щодо аграрних розписок можуть бути або гроші, або сільськогосподарська продукція, адже зобов'язання боржника втілюється фактично або в сплаті першого, або в поставці другого. При цьому важливо відмітити кілька моментів:

- гроші самі по собі не є специфічним об'єктом в контексті нашого дослідження. Однак при цьому суттєво, що об'єкт грошового зобов'язання корелює із заставою, тобто із вартістю запланованого майбутнього врожаю;
- до об'єктів відносин щодо аграрних розписок не можна відносити ті речі, послуги чи роботи, які надаються виробнику сільськогосподарської продукції кредитором та обумовлюють видачу аграрної розписки. Ці об'єкти виступають об'єктами договірних правовідносин між боржником та кредитором, однак не стосуються відносин щодо аграрної розписки, оскільки остання є підтвердженням безумовного зобов'язання боржника, виконання якого не прив'язане до виконання чи невиконання первісного договору;
- найбільш специфічним об'єктом відносин щодо аграрної розписки є сільськогосподарська продукція. Вона насправді відіграє одразу кілька важливих функцій у цих правовідносинах: а) *галузеву*, адже саме завдяки сільськогосподарській продукції відносини щодо аграрних розписок набувають яскраво вираженої аграрно-правової специфіки; б) *товарну*, у випадку, коли інтерес кредитора полягає в отриманні вирощеної сільськогосподарської продукції; в) *забезпечувальну*, адже на майбутню сільськогосподарську продукцію в силу імперативної вказівки закону поширюється режим застави.

Оскільки сільськогосподарська продукція в аналізованих правовідносинах щодо аграрних розписок є настільки багатофункціональним об'єктом, ми не можемо обійти увагою характерні особливості, притаманні йому. При цьому ми застосуємо аналогічний методологічний підхід, який був успішно використаний вище щодо суб'єктів аграрних розписок, та представимо науковий аналіз сільськогосподарської продукції як об'єкту аграрних розписок у вигляді трьох блоків проблемних питань.

Теоретичний блок. Доктрина аграрного права довго працює над проблемами визначення сільськогосподарської продукції. Важливість цього підтверджується тим, що саме на цій правовій категорії будуються багато інших фундаментальних понять аграрного права. Однак остаточної єдності у розумінні сільськогосподарської продукції науковці не сформулювали. Основні дискусійні

питання можна звести до необхідності включення переробленої продукції (тобто визначення, до якого технічного етапу сільськогосподарська продукція залишається нею). Багато уваги цим теоретичним проблемам було приділено в окремих спеціальних дослідженнях [19; 45; 93; 167]. При цьому слід визнати, що змістовно відмінних підходів, які би повністю відрізнялися від законодавчих, доктрина не сформувала.

Нормативний блок. Поняття сільськогосподарської продукції в різні періоди часу закріплювалося різним законодавчими актами. Залежно від мети та специфіки суспільних відносин, які ними регулювалися, поняття сільськогосподарської продукції надавалося різне. Цілком справедливо зазначив М. М. Чабаненко про те, що така ситуація не може бути прийнятною, адже «одна й та ж категорія не може мати різний зміст (обсяг), навіть незважаючи на те, що вона використовується у різних видах суспільних відносин» [339].

У своєму найбільш загальному виді сільськогосподарська продукція визначається як продукція, що входить до 1-24 груп УКТЗЕД та вирощується, збирається, переробляється її виробником. При цьому можна зустріти різні варіації цієї основної формули, при чому іноді – досить суттєві. Наприклад, Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» під сільськогосподарською продукцією розуміється не лише класичне «товари, зазначені у групах 1-24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України "Про Митний тариф України", якщо при цьому такі товари (продукція) вирощуються, відгодовуються, виловлюються, збираються, виготовляються, виробляються, переробляються безпосередньо виробником цих товарів (продукції), а також продукти обробки та переробки цих товарів (продукції), якщо вони були вироблені на власних або орендованих потужностях (площах)» [236]. Цим Законом до сільськогосподарської продукції також належить ціла низка дуже специфічної продукції, наприклад, сільськогосподарські відходи (гній, перегній, пташиний послід, полова, бадилля тощо), суміші органічних та мінеральних добрив, у яких частка органічних добрив становить більше 50% від загальної

ваги таких сумішей, а також усе біологічне паливо та енергія, отримані при переробці та утилізації сільськогосподарської продукції та її відходів.

Якщо Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» штучно розширює правовий режим сільськогосподарської продукції на речі, які нею за своїми фізичними ознаками не є, то Закон України «Про аграрні розписки» навпаки демонструє звужений підхід до визначення основного поняття «сільськогосподарська продукція». Відповідно до його положень під сільськогосподарською продукцією розуміється «продукція, перелік якої визначений у групах 01-14 розділів I та II УКТЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України»». Тобто законодавець можливим об'єктом відносин щодо аграрних розписок окреслив товари лише Розділу 1 (Живі тварини; продукти тваринного походження) та Розділу 2 (Продукти рослинного походження). Натомість, товари груп 15-24 (Розділ 3 «Жири та олії тваринного, рослинного або мікробного походження та продукти їх розщеплення; приготовлені харчові жири; воски тваринного або рослинного походження» та Розділ 4 «Готові харчові продукти; алкогольні та безалкогольні напої і оцет; тютюн та його замінники; продукти, з вмістом та без вмісту нікотину, призначені для вдихання без горіння; інші нікотиновмісні продукти, призначені для забезпечення надходження нікотину в тіло людини») позбавлені можливості стати об'єктами відносин з аграрними розписками.

Таким чином, законодавець є набагато більш «креативним», ніж вітчизняна наука, адже у процесі розробки правових засад різних видів сільськогосподарської діяльності законодавство демонструє гнучкий підхід, модифікуючи змістовне наповнення терміну «сільськогосподарська продукція» під конкретні юридичні потреби. Чи виправданим є такий підхід у випадку з аграрними розписками, ми зможемо визначити лише на основі сукупного аналізу теоретичних напрацювань, нормативних вимог та практики реалізації законодавчих положень.

Практичний блок. Вимоги спеціального Закону України «Про аграрні розписки» про звуження розуміння сільськогосподарської продукції, мабуть, є

найбільш суперечливими: в контексті максимально відкритого кола потенційних суб'єктів аграрних розписок звуження кола можливих об'єктів одразу привертає увагу та закономірно висуває питання про доцільність такого підходу. Передусім, слід одразу зазначити, що реальний перелік сільськогосподарської продукції, відносно якої видаються аграрні розписки, є ще більш обмеженим та зведений фактично до «кукурудзи, соняшнику, пшениці, сої та ріпаку» [274]. Для обґрунтованого аналізу необхідно вказати на деякі особливості розвитку правовідносин щодо аграрних розписок, які зумовлені звуженим розумінням об'єкту:

а) переважання експортно орієнтованих видів сільськогосподарської продукції, строк вирощування якої входить до термінів маркетингового року;

б) незважаючи на формальний нормативний дозвіл, аграрні розписки не видаються під плодовоовочеву та садівницьку продукцію. Звичайно, існували спроби запустити цей процес, наприклад, «перша «яблучна» розписка стала першою не лише в Україні, але й у світі; а на початку 2018 року була оформлена перша «малинова» розписка» [312]. Однак виробничі процеси у садівництві можуть виходити за межі одного сезону (сільськогосподарського року), а від закладення саду і до початку його плодоношення може пройти і більший час – до 7–10 років [147];

в) тваринницька продукція теж не є привабливою у рамках тієї юридичної конструкції аграрної розписки, яка нині втілена у законі. У зв'язку з цим, незважаючи на відсутність прямих заборон, тваринницька продукція не опосередковує відносини щодо аграрних розписок. Хоча ученими неодноразово наголошувалося на посиленому кредитному попиті вітчизняних виробників яловичини та свинини [284, с. 163], доступ до фінансування за допомогою аграрних розписок для таких аграріїв ускладнений [88]. Це зумовлено, передусім, тим фактом, що процес вирощування продукції в тваринництві може тривати більше одного року [146, с. 126];

г) повна відсутність продуктів переробки сільськогосподарської продукції як можливого об'єкта аграрних розписок.

Таким чином, ми можемо зробити деякі висновки. По-перше, об'єктами правовідносин щодо аграрної розписки можуть виступати або гроші, або сільськогосподарська продукція. По-друге, незважаючи на те, що Закон України «Про аграрні розписки» сповідує звужений підхід до визначення сільськогосподарської продукції, практика застосування його норм демонструє ще більш критичне звуження сільськогосподарської продукції як об'єкта аграрних розписок до зернових та олійних експортно орієнтованих культур. По-третє, виявлено внутрішню суперечливість юридичної конструкції аграрної розписки: з одного боку, вона формально розрахована на майже будь-яку неперероблену тваринницьку та рослинницьку продукцію, однак з іншого – своїми обмеженнями щодо строку виконання зобов'язань вона блокує можливість видати аграрну розписку під велику кількість видів сільськогосподарської продукції, термін виробництва яких більше року.

Успішне проведення підготовчих дій дозволяє проаналізувати потенційних суб'єктів правовідносин за майбутньою аграрною розпискою, визначити об'єкт таких правовідносин та поступово переходити на наступну стадію процесу видачі аграрної розписки.

Оформлення аграрної розписки. Вона полягає у підготовці проєкту документу, внесенні усіх необхідних реквізитів, дотриманні інших законодавчих вимог. Для цієї частини процедури видачі аграрної розписки характерними особливостями є наступні:

- 1) *законодавче закріплення переліку обов'язкових реквізитів аграрної розписки.* При цьому слід одразу наголосити, що мова йде саме про реквізити, а не про істотні умови, що характерні для договорів. Якщо дещо заглибитися у це співвідношення, то слід відмітити, що воно є класичним варіантом дихотомії «форма і зміст». Як зазначає Т. В. Бобко, «зміст і форма – відносно самостійні елементи, що характеризують правочин як юридичне поняття й логічну конструкцію. З цього випливає, що вимоги, які ставляться до змісту правочину, не можуть ставитись до форми» [24]. Тобто істотні умови у випадку з договором є вимогами до його змісту, у той час як реквізити є проявами його форми. Цілком

логічним виглядає твердження про те, що «до змісту не відносяться і реквізити форми правочину – підписи учасників, печатки, посвідчувальні написи тощо» [24].

Відповідно до ст. ст. 4 та 6 Закону України «Про аграрні розписки» передбачено перелік реквізитів для товарної та фінансової розписки.

Товарна аграрна розписка має містити такі обов'язкові реквізити: 1) назва; 2) строк поставки сільськогосподарської продукції; 3) реквізити кредитора та умови про подальшу передачу прав за аграрною розпискою; 4) предмет – зобов'язання здійснити поставку сільськогосподарської продукції, визначення її кількості та якості (формули перерахунку кількості сільськогосподарської продукції у разі поставки сільськогосподарської продукції іншої якості); 5) умови та місце поставки сільськогосподарської продукції; 6) опис предмета застави, у тому числі інформація щодо кількості заставленого рухомого майна, кадастрового номера, місця розташування, правовстановлюючих документів на земельні ділянки, на яких вирощується заставлений майбутній врожай сільськогосподарської продукції; 7) дата та місце видачі; 8) ім'я боржника, його місце реєстрації, реєстраційний номер облікової картки платника податків та підпис – для фізичних осіб, найменування, адреса місцезнаходження, код ЄДРПОУ, підпис уповноваженої особи – для юридичних осіб. У разі якщо боржників два і більше, зазначаються дані всіх боржників.

Фінансова аграрна розписка має містити такі обов'язкові реквізити: 1) назва; 2) строк сплати коштів; 3) реквізити кредитора та умови про подальшу передачу прав за аграрною розпискою; 4) предмет – безумовне зобов'язання сплатити грошові кошти, визначення формули розрахунку розміру грошового зобов'язання боржника, кількості та родових ознак сільськогосподарської продукції, що є невід'ємною частиною такої формули; 5) умови та місце сплати грошових коштів; 6) опис предмета застави, у тому числі інформація щодо кадастрового номера, місця розташування, правовстановлюючих документів на земельні ділянки, на яких вирощується заставлений майбутній врожай сільськогосподарської продукції; 7) дата та місце видачі; 8) дані боржника (ів).

Як зазначається в літературі, «зручність аграрних розписок полягає у тому, що законодавство не висуває суворої вимоги до послідовності викладу їх змісту, не пропонує примірних або типових форм аграрних розписок» [193];

2) *видача аграрних розписок на бланку*. Мається на увазі використання спеціальних нотаріальних бланків, які володіють ступенями захисту від підробок, мають серійні номери та відносно яких провадиться системний облік використання;

3) *неможливість переведення аграрної розписки в бездокументарну форму*. Поняття бездокументарності походить з правового інституту цінних паперів. Відповідно до попередньої редакції спеціального Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» (наразі – Закон України «Про ринок капіталів та організовані товарні ринки») цінні папери за формою існування поділялися на бездокументарні цінні папери та документарні цінні папери. Згодом в результаті реформування законодавства у цій сфері поняття бездокументарності було змінено, і сьогодні використовується поняття «електронних цінних паперів». Електронний цінний папір відображається у вигляді облікового запису на рахунку в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів.

Використання вимоги про недопущення бездокументарності аграрних розписок, по-перше, неузгоджене із загальними тенденціями руху системи права; по-друге, не однозначно застосовує поняття з іншого правового інституту до правовідносин із аграрними розписками; по-третє, чітко вказує на обов'язкову паперову форму аграрних розписок. Однак при цьому потенційна альтернатива передбачена для товарних розписок («не можуть бути переведені у бездокументарну форму (знерухомлені), якщо інше не передбачено цим Законом») та відсутня для фінансових аграрних розписок.

Успішне проходження етапу оформлення фінішує підготовленим документом із усіма необхідними реквізитами, який чекає наступної стадії.

Стадія нотаріального посвідчення. Спершу слід відмітити існування в цивілістиці дискусій щодо природи нотаріального посвідчення. Зокрема, висловлюються думки про те, що це складова системного розуміння форми

правочину. Однак, на нашу думку, слід погодитися із тими представниками цивілістичної науки, які обґрунтовують, що «нотаріальне посвідчення правочину не може мати статус елементу письмової форми правочину, воно утворює окрему публічно-правову процедуру» [156]. Саме тому, на наш погляд, доречно виокремити її в самостійну стадію видачі аграрної розписки.

Законом України «Про аграрні розписки» прямо передбачається імперативна вимога про нотаріальне посвідчення аграрних розписок, яке відбувається за правилами Закону України «Про нотаріат» у порядку, встановленому для правочинів.

У контексті доктринального опрацювання правових питань видачі аграрних розписок учені часто відмічають нотаріальне посвідчення як фактор удорожчання вартості цього фінансового інструменту [31; 86; 353]. У зв'язку з цим варто детальніше зупинитися на цьому моменті. Зокрема, доступна наукова література з цього питання [102] опирається в основному на лист Міністерства юстиції України «Щодо особливостей посвідчення нотаріусами аграрних розписок» від 10.04.2015 року № 13-32/143 [348]. У ньому вказано, що «нотаріуси при посвідченні аграрної розписки застосовують підпункт "у" п. 3 ст. 3 Декрету Кабінету Міністрів України від 21.01.1993 року № 7-93 "Про державне мито" [234], яким за нотаріальне посвідчення договорів застави встановлено розмір ставки державного мита 0,01% предмета застави, але не менше 5 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і не більше 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» [348]. Для додання більшої ваги цій позиції вона віддзеркалена додатково на такому ж ієрархічно-правовому рівні, а саме: листом Міністерства фінансів України від 09.04.2015 року № 31-11150-12-5/12354.

Слід підкреслити, що в даному разі відомчими листами розповсюджується дія норми пп. «у» п. 3 ст. 3 Декрету уряду на відносини щодо нотаріального посвідчення аграрних розписок. Тобто відповідним листом не тлумачиться норма права, а фактично створюється нова, адже аграрна розписка не має жодного юридичного відношення до договору застави, про який йдеться у

відповідній нормі Декрету. Така ситуація може свідчити про два можливі варіанти: або про нерозуміння державними органами юридичної суті аграрних розписок; або про вимушене заповнення законодавчих прогалин – нехай і з юридичними огріхами, але з благородною метою розблокування процесу видачі аграрних розписок.

Також періодично можна зустріти роздуми про те, що нотаріальне посвідчення є зайвим ускладненням процедури видачі аграрних розписок, яке не лише тягне за собою додаткові фінансові витрати, але й бюрократизує і затягує процес оформлення цих правовідносин. У зв'язку з цим слід визначитися із функціональним значенням нотаріального посвідчення. Передусім, слід вкотре наголосити на дискусійності окреслених питань. Наприклад, Ю. Ю. Опанащук, згрупувавши найбільш поширені науково-теоретичні підходи до визначення сутності нотаріального посвідчення правочинів, дійшов висновку про існування трьох основних підходів: а) трансформаційного, як до окремого способу додаткової фіксації форми укладених правочинів; б) процедурного, як до самостійної публічно-правової процедури; в) комплексного, до як сполучення норм цивільного права і процесуальних наук [190].

При цьому нотаріальне посвідчення грає надзвичайно важливу функцію, а саме: «забезпечує чіткість і визначеність у цивільно-правових відносинах, значно зменшує ризики та підвищує надійність укладених правочинів» [156]. Це досягається, зокрема, тим, що в результаті нотаріального посвідчення достовірність правочину характеризується одразу трьома версифікаційними критеріями: «1) особистісним, що полягає в належній фіксації нотаріусом дійсних намірів сторін правочину та роз'ясненні їм прав та юридичних наслідків таких дій; 2) державницьким, сутність якого виражається в офіційному нотаріальному контролі за відповідністю посвідчуваних угод до вимог чинного законодавства; 3) авторизаційним, який саме через виконувані нотаріатом посвідчувальні функції містить ідентифікаційний складник щодо учасників конкретного правочину» [191].

Проаналізувавши вищевказане, можна дійти висновку про те, що нотаріальне посвідчення аграрних розписок на етапі становлення цього правового інституту було абсолютно виправданим з міркувань стабілізації цих нових правовідносин. Цілком ймовірною може бути відмова від цього елементу юридичної конструкції в майбутньому, однак наразі такої потреби немає.

Стадія державної реєстрації. Дана стадія є фінальною у процесі видачі аграрних розписок. На перший погляд, вона є суто технічним завершенням виконаної на попередніх стадіях роботи, однак більш глибокий аналіз доводить поверховість такого уявлення.

Взагалі, вимога юридичної реєстрації є досить поширеною у вітчизняній системі права. При цьому випадки використання цієї вимоги значно різняться, і це вносить додаткову плутанину під час визначення юридичної природи державної реєстрації. Так, у законодавстві можна знайти положення про державну реєстрацію юридичних осіб, актів цивільного стану, речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, друкованих засобів масової інформації тощо [327].

Останніми дослідженнями доведено, що державна реєстрація як юридична конструкція має подвійну юридичну природу: як елемент фактичного складу у майнових відносинах, та як публічна процедура з відповідним адміністративно-правовим режимом [182].

Додаткова специфіка державної реєстрації виявляється у галузевих дослідженнях. Наприклад, державна реєстрація вивчається представниками адміністративного права (О. В. Болгар [27], М. П. Гурковський [78], О. С. Луніна [161], В. В. Нікітін [183], С. С. Овчарук [189] тощо). Не менший інтерес вона викликає і серед цивілістів (І. О. Непомящая [182], С. О. Слободянюк [299], І. В. Спасибо-Фатєєва [307] та інші). Вагомий вклад у вивчення юридичних проблем державної реєстрації зробили і представники науки земельного, аграрного та природоресурсного права (С. Л. Гоштинар [56], Х. А. Григор'єва [72], С. В. Гринько [75], П. Ф. Кулинич [148; 149], Т. В. Лісова [158], О. О. Піфко [201], А. І. Ріпенко [269], Т. Є. Харитонova [331], З. В. Яремак [351] та інші). Певний

інтерес ця тематика викликає і в істориків права (наприклад, В. В. Сенчук [287]). Незважаючи на таку активну доктринальну розробку проблем державної реєстрації, відповідні відносини в розрізі аграрних розписок залишаються малодослідженими.

Передусім, слід відмітити, що дане питання має власне процедурне врегулювання на рівні постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Реєстру аграрних розписок» від 17.07.2013 року № 665 [243]. Аналіз його основних положень у частині видачі аграрної розписки ми представимо у вигляді двох взаємопов'язаних правових аспектів:

1) *інституційно-правовий*, який полягає у побудові системи інституцій, покликаних здійснювати відповідну реєстрацію. Так, інституційна система складається з: а) держателя Реєстру аграрних розписок – Мінагрополітики; б) адміністратора – державного підприємства «Аграрні реєстри»; в) реєстраторів – нотаріусів;

2) *організаційно-правовий*, який втілюється у кількох найбільш важливих моментах: а) запис про видачу аграрної розписки вноситься до Реєстру у день її нотаріального посвідчення; б) аграрна розписка вважається виданою з дня внесення до Реєстру запису про неї.

Указаною постановою уряду здійснено спробу окреслити основні функції ведення Реєстру аграрних розписок, а саме: «... накопичення, оброблення, зберігання та подання відповідно до закону інформації про видані боржниками аграрні розписки, а також про осіб, що є боржниками і кредиторами за такими розписками» [243]. Однак реєстрація аграрних розписок, на нашу думку, виконує більше функцій, ніж просто інформаційно-статистичні задачі. Беручи до уваги вказівку про момент юридичної видачі аграрної розписки (день внесення відомостей про неї до Реєстру), можна стверджувати про покладення на державну реєстрацію аграрної розписки функції правовстановлюючого юридичного факту.

При цьому слід додатково підкреслити, що аналізована державна реєстрація стосується саме аграрної розписки як правочину, а не тих зобов'язань, які за нею

виникають. Тобто державна реєстрація у нашому випадку є моментом завершення процедури видачі аграрної розписки та початком її юридичного життя. Як зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва, «якщо ж правочин, крім нотаріального посвідчення, вимагає й державної реєстрації, то зазвичай розуміється, що у відсутність останньої правочин не відбувався. У всякому разі саме так сприймається норма ч. 1 ст. 210 ЦК про те, що такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації» [307].

У доктрині висувуються думки про виконання Реєстром аграрних розписок (інструментальним втіленням державної реєстрації цих документів) додаткових важливих функцій: а) функції формування достовірного специфічного аналога «кредитної історії» [11] кожного виробника сільськогосподарської продукції, який користувався цим інструментом хоча б раз; б) функції охорони прав та законних інтересів потенційних кредиторів шляхом забезпечення безперешкодного онлайн доступу до відкритої частини Реєстру, в якій опубліковані дані про невиконані аграрні розписки боржників [304]; в) функція цифровізації аграрних відносин [159, с. 209].

Важливо окремо наголосити на тому, що законом встановлено зобов'язання реєстратора (нотаріуса) внести відомості про предмет застави за аграрною розпискою до Державного реєстру обтяжень рухомого майна. Тобто сам факт видачі аграрної розписки здається не достатнім та посилюється за допомогою дублювання основної забезпечувальної інформації – даних про заставу майбутнього врожаю.

Отже, як можна підсумувати на основі проведеного дослідження, процедура видачі аграрної розписки є послідовним процесом, кожна складова якого є невід'ємною частиною цього правового механізму. Нами було виділено та послідовно проаналізовано чотири стадії видачі аграрної розписки: підготовка, оформлення, нотаріальне посвідчення та державна реєстрація. Кожна стадія продемонструвала низку власних правових особливостей, що мають значення не лише для теоретичного портрету аграрної розписки, але й відіграють вагомий роль у правозастосуванні та правореалізації.

2.2. Правова проблематика обігу аграрних розписок

Результатом видачі аграрної розписки є юридичне «народження» окремого документу, що фіксує безумовне зобов'язання боржника. Одним із правових наслідків цього народження стає можливість обігу такого документу.

Аналіз наявної вітчизняної літератури доводить, що правові питання обігу аграрних розписок – це одна з найменш вивчених проблем у сфері правовідносин з аграрними розписками. Здебільшого учені обмежуються простою згадкою про таку можливість (оборотоздатність), або цитуванням законодавчих положень без особливого заглиблення в юридичні тонкощі цього питання.

Насправді, Закон України «Про аграрні розписки» лише додає невизначеності, зокрема, своєю дивною структурою. Так, Закон складається з чотирьох розділів: Загальні положення, Аграрні розписки, Обіг аграрних розписок та Прикінцеві положення. Навіть поверховий аналіз цієї структури викликає логічні питання:

- чому назва розділу 2 сформульована найбільш загально та фактично збігається із назвою усього Закону? Це є порушенням логіки розподілу цілого на складові. У такому разі один розділ ніби ототожнюється з усім Законом;
- чому розділ 3 має назву «Обіг аграрних розписок», тоді як у ньому зібрані норми про видачу, державну реєстрацію аграрних розписок, передачу прав кредитора за аграрною розпискою, виконання зобов'язань, відповідальність, поруку фінансових установ? Як помітно з переліку, представлені норми мають абсолютно різне змістовне навантаження та не можуть бути об'єднані поняттям «обіг аграрних розписок».

Для того, щоб переконатися в останньому твердженні, слід вияснити лексичне та правове значення обігу. Словник української мови розкриває це поняття через «рух товарів та інших цінностей в суспільстві» [300]. Поняття обігу несе в собі яскраво виражений динамічний посил, воно символізує собою перехід прав, об'єктів, постійну зміну їх приналежності. Якщо звернутися до

Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», то увагу привертає визначення терміну «обіг цінних паперів», під яким цей Закон розуміє «вчинення правочинів, пов'язаних з переходом прав на цінні папери і прав за цінними паперами, крім тих правочинів, однією із сторін яких є емітент або особа, яка видала неемісійний цінний папір» [252]. Подібне розуміння обігу простежується і в низці інших законів (наприклад, «Про обіг векселів в Україні»).

При цьому термін «обіг» є досить популярним у вітчизняному законодавстві та активно використовується і в інших галузях. Щодо юридичної техніки, то іноді законодавець дає визначення обігу, а іноді – не робить цього (наприклад, у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31.03.2020 року [230]). Таким чином, юридичний термін «обіг» законодавцем використовується по-різному, а його змістовне наповнення варіюється залежно від потреб регулювання тієї чи іншої сфери правовідносин.

Наука прогнозовано багато уваги приділяє поняттю обігу в різних його варіантах. Наприклад, у доктрині земельного права в контексті тривалої дії мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення багато досліджень було присвячено розмежуванню понять «обіг» та «ринок» земель [109; 117; 137; 163; 291]. Цілком справедливо було аргументовано різницю між цими поняттями та окреслено їх співвідношення як цілого та частини. Обіг включає в себе перехід прав на різних підставах (купівля-продаж, дарування, спадкування тощо), натомість ринок земель концентрує лише відносини комерційного характеру, тобто символізує відплатний, договірний сегмент обігу земель.

На нашу думку, під обігом аграрних розписок слід розуміти усі процеси переходу прав та обов'язків за цим документом. У даному випадку ми пропонуємо ширше розуміння, ніж у близькому за змістом визначенні обігу цінних паперів, оскільки останній охоплює лише вчинення правочинів, пов'язаних з переходом прав, а ми вважаємо за потрібне охопити усі випадки, за яких відповідний перехід є можливим [38].

Перехід прав за аграрною розпискою міцно пов'язаний із заміною сторони в зобов'язанні. Законом України «Про аграрні розписки» це питання врегульовано у ст. 11 «Передання прав кредитора за аграрною розпискою». Науково-практичний аналіз цієї норми вимагає розглянути, перш за все, теоретичні засади врегульованих правовідносин.

Отже, обіг аграрних розписок у широкому запропонованому нами вище розумінні передбачає усі випадки переходу прав та обов'язків за аграрною розпискою до третіх осіб, які не були суб'єктами цих правовідносин у їх первісному вигляді. Нагадаємо, що аграрна розписка фіксує безумовне зобов'язання боржника сплатити кошти або поставити сільськогосподарську продукцію кредитору. Опираючись на положення спеціального Закону, ми можемо стверджувати, що ними прямо передбачено можливість заміни кредитора у зобов'язанні.

Згідно зі ст. 512 ЦК України підставами для заміни кредитора у зобов'язанні можуть бути такі: 1) передача прав за правочином (відступлення права вимоги); 2) правонаступництво; 3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем); 4) виконання обов'язку боржника третьою особою [335].

Заміна кредитора у порядку правонаступництва є цілком можливим випадком. Оскільки кредитором за аграрною розпискою може бути фізична особа, у разі її смерті спрацювають загальні правила спадкування прав померлого. Юридична особа – кредитор за аграрною розпискою може пережити реорганізацію чи ліквідацію, внаслідок яких права, що належали цій юридичній особі, переходять до інших осіб. При цьому, оскільки Закон України «Про аграрні розписки» не містить жодних спеціальних правил щодо цих питань, відповідні випадки правонаступництва регулюються загальним цивільним законодавством.

Кредитор у зобов'язанні може змінитися і у разі виконання третьою особою такого зобов'язання перед первісним кредитором. Такий випадок теорія цивілістики називає суброгацією. Потенційно такий спосіб заміни кредитора за

аграрною розпискою теж можливий, наприклад, у разі страхування врожаю боржником. Особливості такого варіанту розвитку правовідносин ми розглянемо в підрозділі 3.1. роботи.

Найбільш поширеним та юридично найбільш цікавим є випадок заміни кредитора шляхом відступлення права вимоги. Цьому питанню – його теоретичним та практичним складовим – присвячено багато досліджень, особливо в царині цивілістики [23; 141; 173; 265]. Це не дивно, оскільки з одного боку, легкий та прозорий перехід прав кредитора задовольняє потреби цивільного обороту та в цілому відповідає швидкому темпу сучасних відносин, а з другого – заміна кредитора в зобов'язанні нагадує хірургічну операцію з пересадкою органів: важливо, щоб такі дії пройшли технічно правильно та не порушили стабільність усієї конструкції зобов'язання.

Законодавець із цією метою встановлює деякі юридичні запобіжники для забезпечення стабільності зобов'язання, наприклад:

а) кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом. Екстраполяція цього правила на відносини щодо аграрної розписки демонструє деяку невизначеність. Так, у ст. 4 та 6 Закону України «Про аграрні розписки» передбачено, що у товарній та фінансовій розписці серед обов'язкових реквізитів зазначаються «реквізити кредитора та умови про подальшу передачу прав за аграрною розпискою». Тобто теоретично боржник під час видачі аграрної розписки може зазначити неможливість відступлення кредитором свого права вимоги третій особі. Однак технічно ми стикаємося з протиріччям, а саме: кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено *договором*, а аграрна розписка договором не є;

б) правочин щодо заміни кредитора вчиняється у такій самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання. Це правило може розумітися досить варіативно: а) у письмовій формі, з нотаріальним посвідченням та на бланку; або б) у формі окремого правочину, який має бути аналогічним першому. У цілому логіка законодавця зрозуміла: якщо, наприклад, зобов'язання виникло на підставі нотаріально посвідченого договору, то заміна кредитора в ньому не

може відбуватися шляхом усної домовленості – вона має відбуватися на такому самому рівні забезпечення законності відносин. У юридичній літературі культивується такий підхід, за якого відступлення права вимоги здійснюється за спеціальним окремим договором (наприклад, купівлею-продажем), предметом якого виступає зобов'язальне право вимоги [186]. Тобто, з одного боку, права кредитора не переходять шляхом простої передачі аграрної розписки третій особі [265], і така передача вимагає належного оформлення, а з іншого – постає питання, чи потрібно у такому разі укладати окремий договір про відчуження такого зобов'язального права;

в) правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні, яке виникло на підставі правочину, що підлягає державній реєстрації, має бути зареєстрований у порядку, встановленому для реєстрації первісного правочину, якщо інше не встановлено законом. Це правило теж має недоопрацьований вигляд у спеціальному законодавстві про аграрні розписки. Справа в тому, що ст. 11 Закону дві з трьох своїх частин присвячує обов'язковості нотаріального посвідчення передання прав за аграрною розпискою. При цьому для більшої переконливості правова норма встановлює, що відсутність такого нотаріального посвідчення спричиняє відсутність бажаних юридичних наслідків щодо передання прав за аграрною розпискою. Однак, разом із цим, Закон нічого не говорить про державну реєстрацію відповідної передачі прав, на якій так наполегливо наголошує ЦК України. При цьому в підзаконному акті – Порядку ведення Реєстру аграрних розписок, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 р. № 665 – містяться окремі норми (пункти 17 – 21), присвячені саме державній реєстрації передачі прав кредитора за аграрною розпискою. У такий спосіб підзаконний акт фактично заповнив прогалину, яку допустив спеціальний Закон.

Отже, основна мета законодавця – зберегти первісну конструкцію зобов'язання максимально цілісною, незважаючи на заміну дійової особи – кредитора. Слід зазначити, що у певних випадках виникають додаткові юридичні складнощі, пов'язані з правосуб'єктністю особи – кредитора. Наприклад, до

можливого кредитора законом можуть висуватися спеціальні вимоги (ліцензування тощо). Однак ці проблеми не торкаються відносин щодо аграрних розписок, оскільки, як було нами встановлено у попередньому підрозділі, жодних специфічних вимог до кредитора за аграрною розпискою нормотворцем не передбачено. Це, звичайно, полегшує обіг таких документів.

Як ми відмітили вище, відступлення прав вимоги часто викликає багато технічних питань, зокрема, щодо того, як оформити відповідні дії. Закон України «Про аграрні розписки» містить фактично лише кілька речень, якими регулюється передача прав кредитора. Відповідно до положень цього Закону «передання прав кредитора за аграрною розпискою здійснюється шляхом здійснення на ній або на її невід'ємному додатку передавального напису "Відступлено" із зазначенням нового кредитора за аграрною розпискою. Такий напис скріплюється підписом попереднього кредитора за аграрною розпискою» [222].

Таким чином, ми маємо справу з передавальним написом – індосаментом. Це поняття має походження з правового інституту цінних паперів, тому є сенс вивчити теоретичні та законодавчі засади його використання у цій сфері.

Так, ЦК України класифікує цінні папери за формою випуску на такі види: на пред'явника, іменні та ордерні. Останній вид – ордерні цінні папери характеризуються тим, що права на них та за ними належать особі, зазначеній у цінному папері, і вона може сама реалізовувати такі права або призначати своїм наказом іншу уповноважену особу (ст. 197 ЦК України). У ст. 35 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» передбачено, що право власності на ордерні цінні папери переходить до іншої особи шляхом вчинення на цьому папері передавального напису – індосаменту.

Підсумуємо проміжні результати нашого дослідження: а) передача прав кредитора у вигляді відступлення вимоги має відбуватися шляхом вчинення правочину; б) такий правочин має бути здійснений за тими ж формальними вимогами, як і той правочин, за яким виникло зобов'язання; в) передача прав кредитора за аграрною розпискою відбувається шляхом проставлення

передавального напису, його нотаріального посвідчення та державної реєстрації. Фактично, перед нами стоїть питання, чи можна визнати індосамент на аграрній розписці правочином, вчиненим у тій самій формі, що і сама аграрна розписка.

Передусім, слід зупинитися на понятті правочину. Цивільним законодавством визначено, що правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. При цьому правочин може бути одностороннім та багатостороннім. Оскільки передавальний напис вчиняється однією стороною – кредитором, особливу увагу слід приділити саме одностороннім правочинам. До них належать, наприклад, видача довіреності, відмова від права власності, складання заповіту, публічна обіцянка винагороди, прийняття спадщини, згода іншого співвласника на розпорядження спільним майном, одностороння відмова від договору. Однак прямої вказівки щодо аналогічної юридичної природи індосаменту у законодавстві немає. Проте на допомогу приходить судова практика. Так, постановою Верховного Суду від 26 січня 2022 року у справі № 754/5554/16-ц передавальний напис (індосамент) прямо названо одностороннім правочином [213]. Така позиція знаходить своє підтвердження і в науковій літературі [181; 211]. Отже, у нашому випадку індосамент є правочином, здійсненим у письмовій формі, з нотаріальним посвідченням та державною реєстрацією, тобто вчиненим з аналогічними вимогами до форми видачі аграрної розписки. Тобто усувається необхідність укладення додаткового правочину, за яким права первісного кредитора за аграрною розпискою мали би передаватися новому кредитору. Звичайно, це є позитивним фактором суттєвого спрощення обігу аграрних розписок.

Якщо це так, то усувається теоретична проблема відносно співвідношення понять індосаменту та цесії. У сучасній доктрині цесія розуміється по-різному: як рівнозначне поняттю «заміна кредитора», як передача права кредитора в силу укладеного правочину. Інколи виділяють договірну, законну та судову цесії залежно від її підстав [278], і це досить широко розсуває рамки розуміння цього теоретичного поняття. Однак нам важливо наголосити на тому, що згідно з ЦК України відступлення права вимоги може здійснюватися на основі *правочину*, а

не тільки договору, а це значить, що і передавальний напис, і договір про відступлення права вимоги охоплюються цією нормою про правочин.

У зв'язку зі встановленим вище, виникає наступна серія питань:

а) *на які саме права вимоги поширюється індосамент?* Передача прав кредитора за аграрною розпискою вимагає додаткового аналізу в частині впливу цих дій на первісне зобов'язання. Нагадаємо, що аграрна розписка видається як безумовне зобов'язання сплатити гроші або поставити сільськогосподарську продукцію. Однак це безумовне зобов'язання народжується внаслідок іншого – первинного зобов'язання (найчастіше договірної) між кредитором та боржником. Про найбільш поширені моделі таких правовідносин (постачальницьку, кредитну та збутову) ми згадували в попередньому підрозділі. Для забезпечення виконання цього первісного договірної зобов'язання, боржник видає аграрну розписку. Юридично договір та аграрна розписка є окремими, самостійними правочинами, а їх юридична доля не залежить одна від одної. Це має важливе значення в контексті переходу прав кредитора шляхом вчинення передавального напису: у цьому разі відступлення прав вимоги відбувається лише стосовно аграрної розписки, а кредитор за первісним договором не змінюється в автоматичному режимі. Тобто, якщо, наприклад, у боржника виникають претензії до якості насіння чи засобів захисту рослин, отриманих від дистриб'ютора за договором поставки, то такий боржник має право звернутися до первісного кредитора – дистриб'ютора, який залишається стороною договору поставки та несе обов'язки по ньому, незалежно від факту відступлення ним вимог за аграрною розпискою;

б) *які можливі строки вчинення індосаменту?* Певних обмежень ні загальне цивільне законодавство, ні спеціальне законодавство про аграрні розписки не містить. З цього випливає, що передавальний напис можна вчинити в будь-який момент протягом періоду з дня видачі аграрної розписки до моменту її виконання. У літературі з цього приводу слушно зазначається, що цілком законною може бути передача прав кредитора навіть на стадії виконавчого провадження [23; 141].

Ще один важливий аспект, який необхідно дослідити в рамках питання про правове регулювання обігу аграрних розписок, – це визначення правової можливості заміни боржника у цьому зобов'язанні. Це питання неоднозначне, оскільки у Законі така ситуація не передбачена. Це може означати або відсутність такої можливості, або відсутність специфіки та відсилку до загального законодавства у цьому питанні. На нашу думку, необхідно віддати перевагу саме другому варіанту. Однак ми не впевнені у тому, нормотворець правий відносно відсутності специфіки щодо заміни боржника по аграрній розписці.

Взагалі, заміна боржника в зобов'язанні є більш чутливою операцією, ніж заміна кредитора. Вважається, що боржнику, за загальним правилом, все одно, кому надати належне виконання за зобов'язанням. Однак кредитору може бути суттєво важливо, який саме боржник буде це зобов'язання для нього виконувати. Саме тому в ст. 520 ЦК України встановлено, що боржник може бути замінений лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом. Проекція загальних правил на гіпотетичну заміну боржника в зобов'язанні по аграрній розписці вимагає розгляду кількох питань:

- *технічного*, а саме: як саме здійснити такий перехід. Відповідно до ст. ст. 512 та 521 ЦК України переведення боргу має відбуватися у тій самій формі, що і виникнення такого зобов'язання. За відсутності спеціальних вказівок у Законі України «Про аграрні розписки», за загальним правилом, це має бути правочин у письмовій формі з нотаріальним посвідченням та державною реєстрацією, до якого має долучатися згода кредитора та згода майбутнього нового боржника;

- *суб'єктного*, а саме: законодавець висуває вимоги до боржника за аграрною розпискою (наявність прав на земельну ділянку сільськогосподарського призначення). Проте, чи поширюється ця вимога і на похідного боржника у випадку переведення боргу, не ясно;

- *заставного*, а саме: основною юридичною родзинкою аграрної розписки є встановлення в силу закону режиму застави на майбутній врожай,

який буде вирощений та зібраний на конкретній земельній ділянці, право на яку має боржник. Відповідно до ст. 523 ЦК України застава, встановлена первісним боржником, зберігається після заміни боржника, якщо інше не встановлене законом чи договором. При цьому залишаються питання щодо того, як врегулювати відповідне зобов'язання з новим боржником: переносити його на нову земельну ділянку та майбутній врожай на ній або ж залишати у заставі той врожай, який спочатку був зазначений в аграрній розписці. Також складною виглядає заміна боржника у зобов'язанні за товарною аграрною розпискою, в якій зобов'язання юридично прив'язане до конкретної земельної ділянки, а також конкретного врожаю, який очікується на цій ділянці.

Усі проаналізовані правові аспекти заміни боржника за аграрною розпискою доводять існування аграрно-правової специфіки та практичну складність здійснення відповідної операції, якщо опиратися суто на загальні положення цивільного законодавства. Однак все ж випадки заміни боржника за аграрною розпискою можуть мати місце, наприклад, у результаті правонаступництва. Тобто заміна боржника є цілком реальною можливістю, але не стільки в порядку договірної переведення боргу, скільки в разі правонаступництва [32].

Отже, за результатом проведеного дослідження можна зробити деякі висновки. Під обігом аграрних розписок необхідно розуміти усі процеси переходу прав та обов'язків за цими документами. Заміна кредитора за аграрною розпискою може відбуватися шляхами, передбаченими цивільним законодавством. При цьому відступлення права вимоги за аграрною розпискою відбувається шляхом вчинення передавального напису – індосаменту, який має юридичну природу одностороннього правочину, нотаріально посвідченого та зареєстрованого. Відступлення права вимоги кредитора за аграрною розпискою не торкається прав та обов'язків первісного кредитора за договором, що послужив підставою видачі аграрної розписки. Передання прав кредитора за аграрною розпискою може відбутися в будь-який момент часу з дня видачі аграрної розписки до її повного виконання.

Заміна боржника за аграрною розпискою теоретично можлива шляхом переведення боргу, оскільки прямої заборони на це законодавство не містить. Однак загальних положень цивільного законодавства не достатньо для того, щоб належним чином врегулювати технічні, суб'єктні та заставні питання, які виникають під час таких правовідносин. При цьому заміна боржника за аграрною розпискою є цілком можливою у порядку правонаступництва.

2.3. Правові особливості виконання аграрних розписок

У попередніх підрозділах ми детально проаналізували процедурні питання видачі аграрних розписок (їх юридичного «народження»), а також встановили особливості їх обігу, тобто переходу прав та обов'язків за цими документами до третіх осіб. Під час цього аналізу ми підкреслили, що за загальним правилом (якщо в самій розписці не буде зазначено інше), заміна кредитора може відбуватися необмежену кількість разів у період з дня її видачі до моменту її повного виконання. Саме виконання аграрної розписки є кульмінацією триваючих правовідносин, пов'язаних із існуванням аграрної розписки. Якщо представити *життєвий цикл аграрної розписки*, то можна поділити його на кілька нерівнозначних, але важливих періодів:

- 1) *формальний* (період видачі аграрної розписки, який складається із чотирьох стадій);
- 2) *пасивного виконання* (у цей період росте або іншим чином виробляється майбутня сільськогосподарська продукція);
- 3) *активного виконання* (у цей проміжок часу відбувається безпосереднє виконання зобов'язання боржника перед кредитором – поставляється сільськогосподарська продукція або сплачуються грошові кошти);

4) *примусового виконання* (факультативний період, який має місце лише у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання за аграрною розпискою).

Як бачимо, ключовою правовою категорією, яка супроводжує весь період існування зобов'язання за аграрною розпискою, є категорія виконання зобов'язання.

Проблеми виконання зобов'язань традиційно активно вивчаються в доктрині цивільного права. За найбільш загальним визначенням, зобов'язання – це правовідносини, в яких зобов'язана особа на вимогу управненої особи зобов'язана здійснити певну дію чи утриматись від такої [98]. Оскільки і законодавець, і наука приділяють багато уваги цьому питанню, не дивно, що сформувалися різні підходи до його юридичного аналізу. Так, виконання зобов'язань розглядають як: а) правовий інститут сучасного цивільного права, норми якого розпорошені по різних актах законодавства; б) як процес; в) як підстава припинення зобов'язання [25, с. 18]. Наукову дискусію щодо інституційної природи виконання зобов'язань ми залишимо осторонь, оскільки вона не стосується нашого предмета дослідження. При цьому два інших підходи нас безпосередньо цікавлять.

Виконання зобов'язання за аграрною розпискою є тривалим в часі – тому ми розглядаємо його як процес, а не одномоментну дію. Подібним чином виконання зобов'язання розуміється і законодавцем, який у гл. 48 ЦК України детально врегульовує процедурні моменти виконання зобов'язань та сприймає їх як динамічні прояви, а не відірвану дію чи фінальну точку правовідносин.

З іншого боку, саме повною мірою виконане зобов'язання можна розглядати як бажане завершення правовідносин за ним. Проте «таке виконання спричиняє правовий наслідок лише за умови проведення його належним чином. Тобто виконання зобов'язання як підстава припинення зобов'язання перебуває у прямій залежності від самого процесу виконання: від процесу виконання залежить настання підстави припинення зобов'язання» [74].

Тобто виконання зобов'язання однаково справедливо розуміти як динаміку (процес) та як статику (фінал зобов'язання).

Принципами виконання зобов'язання називають його належність та реальність. Цивілісти досі дискутують про змістовне наповнення цих принципів, а також їх співвідношення між собою. Однак в одному вони сходяться майже без застережень: виконання задовольняє потреби кредитора та припиняє зобов'язання лише у тому випадку, якщо воно є належним. У доктрині «виконання визнається проведеним належним чином у випадку дотримання п'яти основних вимог: належний предмет виконання; належний суб'єкт виконання; належний строк виконання; належне місце виконання зобов'язання; належний спосіб виконання» [139].

Перенесення загальних цивілістичних засад на відносини по аграрним розпискам вимагає врахування особливостей цієї юридичної конструкції та специфіки аграрно-правових відносин. Для цього ми представимо своє дослідження у вигляді послідовно проаналізованих елементів належного виконання зобов'язання за аграрними розписками.

Належний предмет виконання. Центральний елемент належного виконання зобов'язання за аграрною розпискою заключається в його предметі. Оскільки «предметом виконання є певні матеріальні або духовні блага, у зв'язку із створенням або передачею яких було встановлене зобов'язання [334, с. 379], юридичний акт має стосуватися саме цього предмета, і саме цей предмет має задовольняти інтерес сторони зобов'язання» [139, с. 91]. Для аграрної розписки залежно від її виду належним предметом можуть виступати або гроші (за фінансовою розпискою), або сільськогосподарська продукція (за товарною розпискою).

Належний предмет зобов'язання може бути індивідуально визначеним або родовим. *Сільськогосподарська продукція* за аграрною розпискою є родовим предметом, адже вона представляє собою певну сукупність неідентифікованих речей, які можуть бути класифіковані за ознаками сільськогосподарської

продукції. При цьому до такого специфічного предмета висуваються певні вимоги, що варті детальнішого аналізу:

1) *визначений вид сільськогосподарської продукції*, тобто в аграрній розписці на момент її видачі зазначено, врожай якої культури очікується після впливу обумовленого строку;

2) *встановлена кількість сільськогосподарської продукції*. Серед обов'язкових реквізитів товарної аграрної розписки законодавець передбачає «предмет» – зобов'язання здійснити поставку сільськогосподарської продукції, визначення її кількості та якості. Нагадаємо, що аграрна розписка видається до моменту збору врожаю, тобто фактично кількість майбутньої сільськогосподарської продукції встановити абсолютно точно надзвичайно важко (практично неможливо). Однак, звичайно, для дотримання законодавчих вимог та підвищення визначеності правовідносин до товарної аграрної розписки вноситься орієнтовна кількість майбутньої сільськогосподарської продукції, яка розраховується з урахуванням: а) розміру первісного зобов'язання боржника (за первісним договором); б) розміру земельної ділянки; в) виду сільськогосподарської продукції; г) середньостатистичних показників урожайності цієї культури в конкретній місцевості;

3) *встановлена якість сільськогосподарської продукції*. Поняття якості використовується законодавцем із застосуванням абсолютно різних підходів. Особливо яскраво це проявилось під час активної хвилі прийняття євроінтеграційних законів. Відповідно до європейського бачення безпечність продукції є основною нормативно визначеною її характеристикою, в той час як якість є додатковим диспозитивним показником, що встановлюється залежно від можливостей виробника та запитів споживача. Важливість цього питання додатково підкреслюється назвою ст. 4 Закону України «Про аграрні розписки», яка звучить «Форма товарної аграрної розписки і вирішення спорів про якість сільськогосподарської продукції».

Певний період часу вітчизняне законодавство розвивалося, опираючись на дві рівноцінні категорії: безпечність та якість сільськогосподарської продукції.

Подібний підхід ґрунтувався, зокрема, на Законі України «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» (1997), в якому було надано визначення обом цим поняттям та проведено їх розмежування. Так, під безпекою розумілася «відсутність токсичної, канцерогенної, мутагенної, алергенної чи іншої несприятливої для організму людини дії харчових продуктів при їх споживанні у загальноприйнятих кількостях, межі яких встановлюються МОЗ України» [260].

Натомість під якістю законодавець розумів «сукупність властивостей харчового продукту, що визначає його здатність забезпечувати потреби організму людини в енергії, поживних та смакоароматичних речовинах, безпеку для її здоров'я, стабільність складу і споживчих властивостей протягом строку придатності до споживання» [260].

Можна помітити характерний методологічний підхід до формулювання цих понять: якщо безпека визначалася як «відсутність негативного впливу», то якість – через «здатність». Тривала дія (більше 15 років) такої законодавчої парадигми регулювання цих відносин цілком закономірно знайшла своє відображення в науці. Так, правові проблеми безпечності та якості харчових продуктів та сільськогосподарської продукції ставали предметом ґрунтовних досліджень багатьох вітчизняних учених, серед яких особливо значну увагу цим питанням приділили С. І. Бугера [41], Т. Г. Ковальчук [128], С. М. Романко [272] та інші.

Нова редакція спеціального Закону принесла крім змістовного реформування, також і нову назву «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів». У цій редакції пріоритети були суттєво зміщені в бік безпечності продукції, і відтоді безпечний харчовий продукт розуміють як «харчовий продукт, який не справляє шкідливого впливу на здоров'я людини та є придатним для споживання». При цьому, незважаючи на те, що поняття якості залишилося в назві Закону, його «статус» суттєво понижено: а) визначення якості харчової продукції немає; б) використовується допоміжне поняття «окремі показники якості». Під ними нормотворець розуміє «показники та/або властивості харчових продуктів, що застосовуються для

виконання одного або кількох завдань: ідентифікація харчових продуктів; встановлення вимог до продуктів дитячого харчування, харчових продуктів для спеціальних медичних цілей, а також до харчових продуктів для контролю ваги; інформування споживачів про властивості харчових продуктів, зокрема шляхом їх маркування» [250].

Незважаючи на те, що в силу євроінтеграційної трансформації законодавство виштовхує категорію якості на периферію нормативного регулювання, переводить її в ринг диспозитивних характеристик, господарський обіг в аграрній сфері все одно потребує застосування цього показника для оцінки сільськогосподарської продукції, визначення її вартості, придатності для різних операцій тощо. Саме тому не дивно, що Закон України «Про аграрні розписки» в частині регулювання відносин із товарними аграрними розписками, які втілюють саме товарне зобов'язання, приділяє особливу увагу якості сільськогосподарської продукції. У первісній редакції Закону норма виглядала так: «якість сільськогосподарської продукції – предмета аграрної розписки визначається боржником і кредитором за взаємною згодою на підставі державних стандартів України, технічних умов, технічних регламентів, класифікаторів, чинних в Україні на день видачі аграрної розписки» [222]. Після внесення змін, передбачених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про стандартизацію"» від 20.09.2019 року [228], положення ст. 4 Закону України «Про аграрні розписки» перетворилося на дещо інше правило, а саме: якість визначається «...за взаємною згодою на підставі нормативно-правових актів на день видачі аграрної розписки» [222].

Відповідно до нового підходу «встановлено добровільність застосування національних стандартів» [217], а посилання на стандарти в законах мають бути зведені до мінімуму та чітко конкретизовані. Отже, в результаті реформування законодавства у сфері стандартизації, змінилися і нормативні орієнтири в аграрній сфері: нова норма Закону України «Про аграрні розписки» вказує на те, що:

- по-перше, якість сільськогосподарської продукції визначається боржником та кредитором за взаємною згодою. Цікаво, що такий підхід характерний для договірних відносин, а не для односторонніх правочинів, які формально вчиняються однією особою самостійно. Однак тут дається взнаки передумова видачі аграрної розписки – існування договору, за яким кредитор передає гроші, постачає товари чи надає послуги. Ця договірна передумова віддзеркалюється в певних особливостях юридичної конструкції аграрної розписки;

- по-друге, домовленість сторін щодо якості сільськогосподарської продукції ґрунтується на підставі нормативно-правових актів на день видачі аграрної розписки. Тобто боржник і кредитор мають встановити показники якості майбутньої сільськогосподарської продукції, орієнтуючись на положення законодавства. Однак, як ми вже зазначили вище, відповідні характеристики цілеспрямовано розмиваються на законодавчому рівні. Наразі існують ДСТУ щодо зернових та олійних культур, які можуть послужити основою для визначення конкретних показників якості сільськогосподарської продукції, яка очікується для виконання зобов'язання за аграрною розпискою.

При цьому слід окремо зупинитися на словосполученні «на день видачі аграрної розписки». Його змістовне навантаження допускає різночитання: а) згода про якість досягається на момент видачі аграрної розписки; б) сторони послуговуються нормативно-правовими актами, які діють на момент видачі аграрної розписки. Звернення до попередньої редакції цієї норми проливає світло на походження цього словосполучення. Спочатку норма була більш грамотно побудована та не допускала різного тлумачення: в ній йшлося про акти, «чинні на день видачі аграрної розписки».

Розуміючи критичну важливість якості конкретної партії сільськогосподарської продукції, яка поставляється для виконання зобов'язання за аграрною розпискою, законодавець допускає, що сторони можуть не зійтись у думках щодо окремих чи усіх показників якості такої продукції. Відповідь на це питання є вкрай юридично важливою, оскільки, якщо сільськогосподарська

продукція відповідає визначеним характеристикам — вона є належним предметом, а значить, ключовим елементом належного виконання зобов'язання.

У разі виникнення спору з приводу якості сільськогосподарської продукції сторони мають звернутися до експертної установи, яку вони погодили на момент видачі аграрної розписки. Закон передбачає можливість у разі, якщо ця установа на момент виникнення спору не має повноважень здійснювати необхідні дослідження, обрати за взаємною згодою іншу установу, яка може виконати експертизу.

Об'єктивна особливість сільського господарства полягає у високому ступені його непередбачуваності. Сторони можуть домовитися про певну якість товару, однак через посуху чи інші несприятливі умови, які не залежали від волі чи старання боржника, було зібрано урожай нижчої якості. Слід зазначити, що цей факт не обов'язково сигналізує про початок юридичних проблем або відповідальності. Керуючись положеннями ст. 4 Закону України «Про аграрні розписки», сторони можуть включити до товарної аграрної розписки формули перерахунку кількості сільськогосподарської продукції у разі поставки продукції іншої якості. Така норма суттєво знижує конфліктність цього питання. Фактично, яка б не була якість — сторони зможуть порахувати вартість та кількість такої продукції. Спір можливий тоді, коли сторони не сходяться в оцінці цієї якості — у такому разі вони звертаються до експертної установи.

У літературі наголошується на тому, що «юридичний факт належного виконання має місце тоді, коли кредитор отримав предмет, який був визначений зобов'язанням, у зв'язку з чим задовольнив свої інтереси. Визначальним у даному випадку є не задоволення інтересу, а отримання предмета, визначеного зобов'язанням» [139]. Тобто сторони обумовлюють предмет та його характеристики до того, як він матеріалізується та з'явиться як річ (майно). Якщо навіть бажання кредитора за час пасивного виконання (в період вирощування сільськогосподарської продукції) зміняться, це не має юридичного значення — головне, щоб наданий боржником предмет відповідав тим ознакам, про які вказано в аграрній розписці.

Деякі вчені бачать в аграрній розписці потенціал для позитивного впливу на якість сільськогосподарської продукції, що є предметом зобов'язання [320]. Проте, на нашу думку, такі очікування навряд чи обґрунтовані, оскільки Закон України «Про аграрні розписки» не містить певних кардинально відмінних підходів до врегулювання питання якості сільськогосподарської продукції, які б суттєво відрізнялися від звичайної практики в схожих правовідносинах. Наприклад, у літературі досліджувалися практичні проблеми щодо визначення якості насіння соняшнику під час його поставки за відповідним договором. Учені згадують про використання терміну «справедлива середня якість» – відповідність сільськогосподарської продукції показникам середньої ринкової якості [273, с. 404]. Однак це є ненадійним орієнтиром для належного виконання аграрної розписки.

Законодавчі прогалини та їхній негативний вплив на правовідносини в сфері здійснення операцій із зерном описує Я. О. Самсонова. Учена підкреслює, що договірні та локальні рівні регулювання відносин щодо визначення та дотримання вимог якості зернових є малоефективними. Як наслідок, на практиці часто зустрічаються скарги про «навмисне зниження якості зерна при прийнятті та зберіганні, на постачанні неналежної якості продукції із запізненням, на вартісний простой транспортних засобів зі спірним зерном тощо» [280, с. 173-174].

Саме тому надзвичайно важливо в умовах відсутності твердого законодавчого регулювання цих питань приділити достатню увагу регламентації вимог щодо кількості та якості сільськогосподарської продукції в самому тексті аграрної розписки;

4) *визначення територіального походження сільськогосподарської продукції*, яка пропонується для виконання зобов'язання за товарною аграрною розпискою. На перший погляд, сільськогосподарська продукція, яка указана предметом зобов'язання, а також майбутній врожай на зазначеній в розписці земельній ділянці, який потрапляє в заставу, – це одне і те саме майно. Слід

підкреслити, що це бачення є домінуючим і в доктрині. Однак за більш уважного аналізу норм Закону це твердження можна піддати обґрунтованим сумнівам:

а) якщо припустити, що сільськогосподарська продукція – предмет зобов’язання та заставлений майбутній врожай – це обов’язково одне і те саме майно, то цілком очевидним стає грубе внутрішнє протиріччя Закону, а саме: предметом зобов’язання може бути і тваринницька, і рослинницька продукція (групи 1-14 УКТЗЕД), а мова йде лише про заставу «майбутнього врожаю». Хоча законодавець ще не дав визначення цьому терміну, в нормотворчості та доктрині такі спроби вже відбулися. Так, «досліджуючи особливості його застави, І. Самойлюк наводить визначення, запропоноване у проекті Закону України «Про форвардну заставну закупівлю сільськогосподарської продукції у дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств» ще від 5 липня 2012 року. Майбутній врожай – це сільськогосподарська рослинницька продукція, яку планує отримати сільськогосподарське підприємство на основі здійснених посівів культур на належних йому сільськогосподарських угіддях у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності у поточному сільськогосподарському (маркетинговому) році [279]» [193]. Незважаючи на низку зауважень, до процитованого визначення, слід погодитися з ним у головному, а саме: слово «врожай» вказує на продукцію рослинництва;

б) слід звернути увагу на те, що Закон України «Про аграрні розписки» у ст. 4 передбачає два окремих реквізити товарної аграрної розписки: «предмет – зобов’язання здійснити поставку сільськогосподарської продукції визначеної кількості та якості», а також окремо «опис предмета застави»;

в) нормотворець обмежує врегулювання вимог до сільськогосподарської продукції як предмету зобов’язання лише: а) визначенням; б) вказівкою про договірні засади встановлення належної якості; в) основним алгоритмом вирішення спору відносно її якості. При цьому окрему статтю 7 Закону присвячено заставі майбутнього врожаю. Серед норм цієї статті ми не знайдемо вказівки про ототожнення предмету зобов’язання та предмету застави. Навпаки, можна вказати на деякі аргументи проти цієї позиції.

Так, на день збору врожаю предметом застави стає відповідна кількість зібраної сільськогосподарської продукції. Тобто в цей момент, коли посіви перетворилися в зібрану сільськогосподарську продукцію, на неї перейшов режим застави. При цьому застава наділяє кредитора правом у разі невиконання зобов'язання задовольнити свої потреби за рахунок цього майна. Однак застава блокує виконання, адже продаж такої продукції є джерелом отримання грошей, які боржник міг би сплатити за фінансовою аграрною розпискою.

Норма щодо доведення походження сільськогосподарської продукції може дещо загальмувати хід наших міркувань, однак насправді вона теж має пояснення та не протирічить висунутому припущенню. Коли врожай зібраний, застава переходить на рухоме майно – зібрану сільськогосподарську продукцію. У ч. 3 ст. 7 обов'язок доведення походження цієї продукції покладається на боржника, але:

- ця норма сформована в контексті застави, а не виконання зобов'язання за аграрною розпискою;
- кредитору може бути важливо, щоб в заставу потрапила саме та продукція, про яку йшлося в аграрній розписці, з різних причин (краща якість, наприклад, забезпечить вищу ціну у випадку примусового відчуження цієї застави в разі невиконання зобов'язання).

Отже, предмет зобов'язання за товарною аграрною розпискою та предмет застави (майбутній урожай на указаній земельній ділянці) можуть або співпадати, або бути різними. У будь-якому випадку відносини щодо виробництва сільськогосподарської продукції на зазначеній в аграрній розписці земельній ділянці є надзвичайно важливими: у першому випадку – виробництво забезпечує належне виконання зобов'язання та одночасно формує заставу; а в другому – виробнича діяльність ведеться окремо: для поставки обумовленої продукції та для створення предмета застави.

На практиці виникають питання щодо того, чи можна визнати предмет виконання зобов'язання за товарною розпискою належним, якщо така продукція була вирощеною не на зазначеній земельній ділянці або навіть не цим

виробником. Наприклад, якщо боржник виконує своє зобов'язання шляхом поставки сільськогосподарської продукції належної кількості, якості, виду, але не власновиробленої. Ми переконані, що це може бути визнано належним виконанням, хоча б з огляду на те, що жодних вказівок про власне виробництво Закон не містить. Подібну вимогу про власне виробництво, жорстку прив'язку до походження сільськогосподарської продукції з конкретної земельної ділянки сторони можуть додатково узгодити та включити до змісту аграрної розписки, користуючись правом, наданим ст. 4 Закону, на включення до тексту товарної аграрної розписки додаткових умов, що не суперечать положенням цього Закону.

У випадку із фінансовою аграрною розпискою належність предмету теж має свої особливості, спричинені аграрно-правовими факторами. Нагадаємо, що зобов'язання за фінансовою аграрною розпискою полягає в обов'язку сплатити *грошові кошти*. Грошові зобов'язання були предметом ґрунтовних наукових досліджень багатьох вітчизняних вчених, серед яких найбільше уваги цим питанням присвятив О. П. Подцерковний [206]. Він дійшов висновку про те, що грошове зобов'язання є загально-правовим поняттям, під яким розуміється «врегульоване нормами різних галузей права відносно відношення формального характеру, що опосередковує переміщення легального платіжного засобу в майнових відносинах, в межах яких учасники наділені взаємними правами і обов'язками активного характеру з приймання-передачі визначеної, або такої, що може бути визначена суми грошей» [205].

Т. В. Боднар сформувала деякі характерні ознаки грошових зобов'язань: «а) особливий предмет виконання, яким є гроші; б) встановлена законодавством черговість погашення вимог у разі недостатності суми платежу; в) встановлені законодавством проценти за користування чужими грошовими коштами як загальне правило; г) щодо грошових зобов'язань не може мати місця неможливість виконання як підстава припинення зобов'язання; ґ) особливе місце виконання грошового зобов'язання; д) особливий спосіб виконання грошового зобов'язання у разі відсутності кредитора – шляхом внесення боргу в депозит нотаріуса» [25, с. 200].

Накладаючись на юридичну конструкцію аграрної розписки, грошове зобов'язання здобуває додаткові ознаки, зумовлені специфічним видом діяльності – сільським господарством. Отже, за фінансовою аграрною розпискою боржник має в означений момент часу сплатити кредитору певну суму коштів. Ці кошти можуть мати характер або оплати за поставлену продукцію чи надані послуги (постачальницька модель), або повернення позики (кредитна модель). Однак в будь-якому разі аграрна розписка є юридично самостійним правочином, який не прив'язується до первісного договору. Зокрема, це означає, що посилення на такий договір у частині визначення обсягу грошового зобов'язання теж неприйнятне. Відповідний обсяг має бути зафіксований в самій аграрній розписці як безпосередній предмет зобов'язання. Аналіз цього питання дозволяє виокремити деякі особливості:

а) *варіативність розміру зобов'язання*. Незважаючи на окремі думки науковців про можливість фіксації твердої суми грошового зобов'язання в аграрній розписці [165], такий спосіб викликає сумніви. Якщо б така можливість існувала, то норма ст. 6 Закону України «Про аграрні розписки» щодо реквізитів фінансової аграрної розписки була би сформульована по-іншому. В ній йдеться про «визначення формули розрахунку розміру грошового зобов'язання». Формула за своєю суттю представляє собою взаємозв'язки між обраними змінними.

Варіативність грошового зобов'язання за фінансовою аграрною розпискою, з одного боку, є проявом гнучкості цих відносин, а з іншого – є фактором ризику, адже між видачею аграрної розписки та моментом її виконання існує часовий проміжок, за який ринкові обставини можуть суттєво змінитися та потягнути за собою «ризик втрати доходів однієї зі сторін» [13];

б) *юридична прив'язка до сільськогосподарської продукції*, яка вирішується боржником. Законодавець імперативно встановив, що невід'ємною частиною формули розрахунку грошового зобов'язання боржника є кількість та родові ознаки сільськогосподарської продукції. Насправді, досить неоднозначне формулювання, адже родові ознаки сільськогосподарської продукції – вкрай

розмита категорія. Для досягнення поставленої мети необхідно врахувати кількість та якість такої продукції – співвідношення цих основних характеристик дає уявлення про її вартість в той чи інший момент часу;

в) *можливість використання будь-яких інших змінних та коефіцієнтів у формулі розрахунку розміру грошового зобов'язання*. Потенційно законодавець дозволяє створити будь-яку формулу, комбінувати будь-які дані та показники. Єдине, чого він імперативно вимагає, – це введення до формули кількості та родових ознак сільськогосподарської продукції. Окрім цього сторони на практиці застосовують різні змінні, наприклад:

- враховується відсоток за користування грошовими коштами. Цей аспект врегульований, зокрема, ст. 536 ЦК України, в якій зазначено загальне правило: «за користування чужими коштами боржник зобов'язаний сплачувати проценти». Платність аграрної розписки прямо не передбачена законом, і це правильно. Фактично, відповідний процент в аграрній розписці є проекцією з первісних договірних відносин;

- середньоарифметичне значення ринкових цін на встановлений вид сільськогосподарської продукції;

- логістичні витрати, пов'язані із транспортуванням сільськогосподарської продукції, її зберіганням тощо;

- біржові котирування;

- курс національної валюти. Хоча, за загальним правилом, грошове зобов'язання має бути виконане в гривнях, у нього може бути визначено еквівалент в іноземній валюті або встановлено механізм корегування залежно від курсу іноземної валюти. Це часто використовується на вітчизняному аграрному ринку з метою стабілізації відносин, які тривають певний період, а значить допускають ризик суттєвого впливу курсових коливань на фактичний розмір зобов'язання.

Така специфічна юридична побудова грошового зобов'язання за аграрною розпискою відіграє значну роль, адже надає аграрію суттєву перевагу порівняно із відносинами «за класичним банківським кредитом, тому що зобов'язання з

поставки товару або сплати коштів пов'язано зі збором урожаю. У разі неврожаю дата виконання зобов'язань за погодженням з кредитором може бути перенесена на наступний маркетинговий рік» [180].

Належний строк виконання. Для сільського господарства вкрай важливим елементом належного виконання зобов'язання є його строк. Як зазначають цивілісти, «строк виконання є однією з форм часового виміру права. В такому сенсі часовий вимір щодо права може виступати як хронологічна (послідовність дій, моментів у часі) і хронометрична (строковість подій) характеристика» [139]. Науково-практичний аналіз цього елементу в розрізі виконання аграрної розписки вказує на деякі його особливості, а саме:

а) *жорсткої обмеженості строку дії аграрної розписки законодавством не передбачено.* Так, законодавець зазначає, що у випадку неврожаю зобов'язання за аграрною розпискою може бути перенесене на наступний маркетинговий рік, але це є особливим випадком, і з цієї норми неправильно робити висновок про те, що строк дії аграрної розписки – виключно в рамках одного року. Практика йде по такому шляху, що аграрна розписка застосовується переважно для забезпечення виконання короткострокових договірних зобов'язань, і тому переважна більшість стосується рослинницької продукції, вирощування якої охоплюється одним сезоном. Незважаючи на той факт, що більшість аграрних розписок справді видаються на строк до одного року, слід підкреслити, що нормотворець певних жорстких правил щодо цього не передбачив. За згодою сторін аграрна розписка може бути видана на будь-який строк. Однак інша справа, що в такому разі залишаються не вирішеними питання щодо застави врожаю. Залишається незрозумілим, чи поширюється режим застави щороку на новий врожай, та яким чином такий режим буде узгоджуватися із необхідністю ведення нормальної сільськогосподарської діяльності. У даному випадку боржник, який видав аграрну розписку, ризикує стикнутися з кількарічною заставою на рухоме майно – врожай з конкретної земельної ділянки. Це, в свою чергу, блокує його можливість вільно розпоряджатися цим майном увесь час до моменту виконання зобов'язання;

б) *спосіб встановлення строку виконання зобов'язання обирається сторонами.* Важливість цього елементу належного виконання підкреслюється тим, що Законом цей реквізит аграрної розписки названо другим після назви документу. При цьому нормотворець не зв'язав сторони певними вимогами щодо строку – вони в праві самотійно визначитися із цим залежно від специфіки сільськогосподарської продукції та інших важливих обставин. Ураховуючи масштабний досвід укладення та виконання договорів, зобов'язання за якими є подібним до виконання товарних аграрних розписок (поставка вирощеної в майбутньому сільськогосподарської продукції – договір контрактації, форвардний контракт тощо), можна дійти висновку, що найбільш оптимальним є встановлення певного проміжку часу (від двох тижнів до двох місяців), коли має бути виконана поставка. Через варіативність погодних умов конкретний період збору врожаю тієї чи іншої сільськогосподарської культури може зміщуватися, однак це здебільшого не виходить за межі означеного люфту.

Виконання грошового зобов'язання за фінансовою аграрною розпискою під час визначення строку теж має враховувати деякі обставини: врожай необхідно зібрати, обробити, транспортувати, зберігати, продати, отримати гроші за нього тощо – після усіх подібних дій розрахунок за фінансовою аграрною розпискою є найменш чутливим для боржника;

в) *теоретична можливість дострокового виконання зобов'язання за аграрною розпискою.* Цивільне законодавство допускає варіант розвитку правовідносин, за яким боржник виразить бажання погасити своє зобов'язання раніше, ніж той строк, що узгоджений та зафіксований в правочині. Спеціальний Закон України «Про аграрні розписки» жодної вказівки щодо такого випадку не містить, а значить, ми маємо проаналізувати загальні цивільно-правові вимоги та специфічні особливості аграрних розписок.

Дострокове виконання можливе лише в тому разі, якщо інше не передбачене договором, актом цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Отже, потенційно сторони можуть узгодити це питання та відобразити його в аграрній розписці як доданий за взаємною згодою

реквізит. Якщо прямих заперечень в тексті аграрної розписки немає, то виникає питання про те, чи відповідає дострокове виконання суті зобов'язання за аграрною розпискою?

Якщо йде мова про товарну аграрну розписку, то логіка цих правовідносин така: виробник зобов'язується поставити визначену сільськогосподарську продукцію. Як ми вже встановили вище, не обов'язково мова йде про власне виробництво, хоча, звісно, саме на цьому відповідні відносини і побудовані: боржник вирощує певну продукцію та поставляє її в обумовлений строк, виконуючи тим самим своє зобов'язання. Теоретично, боржник може виконати зобов'язання достроково лише у випадку використання з цією метою продукції, яка буде вирощена заздалегідь (ним або іншою особою). Можливість такого рішення (його належність) має бути підтверджена кредитором.

У випадку із фінансовою аграрною розпискою нібито мало би бути простіше – адже зобов'язання полягає у сплаті грошових коштів, а це майно не сезонне. Однак складність полягає у тому, що законодавець (як ми вже згадували вище) вимагає встановити формулу розрахунку конкретної суми зобов'язання, враховуючи кількість та родові характеристики сільськогосподарської продукції. Якщо дані показники прив'язані до показників майбутнього врожаю, то до моменту його зібрання коректно розрахувати розмір грошового зобов'язання неможливо.

Отже, дострокове виконання аграрної розписки, як товарної, так і фінансової, можливе, однак для цього мають бути відповідні передумови, виражені в реквізитах конкретної аграрної розписки.

Належний суб'єкт виконання. У підрозділі 2.1. роботи ми присвятили увагу правосуб'єктності боржників та кредиторів за аграрною розпискою; визначили, які особи можуть виступати в цих ролях. При цьому під час аналізу такого елемента належного виконання як належний суб'єкт існує необхідність розкриття додаткових аспектів.

Передусім, слід наголосити на можливості *множинності осіб на стороні боржника*. Нагадаємо, що такий випадок прямо передбачений Законом та

виникає у разі, якщо право власності або користування земельною ділянкою належить більше ніж одній особі. У такому випадку Закон вимагає, щоб такі особи видавали аграрну розписку спільно. Це означає, що у зобов'язанні за аграрною розпискою беруть участь два або більше боржника. Цивільним законодавством передбачено, що можливими є два варіанти виконання зобов'язання: або часткове виконання (коли кожен боржник знає свою частку в загальному обсязі зобов'язання та має її виконати перед кредитором), або солідарне виконання (коли конкретної долі кожного боржника не визначено). Солідарне зобов'язання виникає у випадках, передбачених договором або законом, зокрема, у разі неподільності предмета зобов'язання. Якщо проаналізувати наш випадок із зобов'язаннями за аграрною розпискою, то у будь-якому варіанті – товарному чи грошовому – предмет за цими зобов'язаннями є подільним. Тобто виконання теоретично може бути частковим. В. М. Слома, досліджуючи особливості часткового виконання зобов'язань за цивільним законодавством, зазначає, що «часткове зобов'язання характеризується тим, що жоден із боржників не відповідає за зобов'язання іншого, а жоден із кредиторів не має права отримати виконання більше своєї частки» [301]. При цьому «пасивне часткове зобов'язання припиняється належним його виконанням усіма боржниками. Отже, якщо один із боржників виконав зобов'язання в належній йому частці, то це призводить лише до того, що кредитор не може вимагати в нього виконання будь-яких інших обов'язків» [301].

Законодавець нічого не вказує щодо особливостей виконання зобов'язання за аграрною розпискою у разі множинності боржників. Проте він імперативно встановлює правило щодо відповідальності таких боржників у разі невиконання своїх зобов'язань, а саме: вони несуть солідарну відповідальність. Згідно зі ст. 543 ЦК України «у разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо» [335]. На нашу думку, виконання та відповідальність за невиконання не можуть відбуватися за різними правилами, тому цілком логічно припустити, що вимога Закону України

«Про аграрні розписки» щодо солідарної відповідальності співборжників є орієнтиром для сторін під час прописання і деталізації в аграрній розписці зобов'язання кожного з боржників.

Як ми визначили вище, множинність суб'єктів можлива і на стороні кредитора. Оскільки законодавець не передбачив певних специфічних вимог для таких випадків, то для їх врегулювання слід керуватися положеннями ст. ст. 524 ЦК України, а також домовленістю сторін.

Ураховуючи оборотоздатність аграрної розписки, О. М. Батигіна цілком слушно зазначає, що сільськогосподарському товаровиробнику доречно «перед виконанням свого обов'язку з поставки товару або перерахування коштів, перевіряти у Реєстрі аграрних розписок, хто на даний момент є належним кредитором, оскільки аграрна розписка може бути відступлена іншій особі» [18, с. 123 – 124].

Належний спосіб виконання. Даний елемент належного виконання визначає, як саме має здійснюватися виконання, щоб його можна було вважати таким, що відбулося. Положення щодо способу виконання зобов'язання за аграрною розпискою мають вказувати на технічні деталі поставки сільськогосподарської продукції або виплати грошової суми.

За загальним правилом, у подібних зобов'язаннях спосіб є другорядним елементом належного виконання. Зокрема, якщо боржник «виконує зобов'язання із дотриманням витрат, визначених цим зобов'язанням і призначених для його виконання, зберігає якість послуг чи майна, яке є предметом зобов'язання» [139], то спосіб виконання не має жодного юридичного значення. Однак все ж певні особливості способу виконання зобов'язання за аграрною розпискою можуть бути передбачені та варті окремої уваги:

а) *можливість часткового виконання.* Загальним цивільним законодавством передбачено, що зобов'язання має виконуватися повністю, однак допускається і частковий спосіб його закриття, «коли це встановлено договором, актами цивільного законодавства або впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту (ст. 529 ЦК України)». Слід зазначити, що Закон

України «Про аграрні розписки» присвячує цьому питанню окрему увагу, врегульовуючи основні технічні аспекти:

- можливість часткового виконання за згодою сторін;
- погодження сторонами мінімальної партії сільськогосподарської продукції або мінімальної суми грошей, які можуть бути передані для часткового виконання;
- відсутність застереження про мінімальний розмір часткового виконання звільняє кредитора від обов'язку прийняти таке часткове виконання;
- технічно передача частки сільськогосподарської продукції або грошей оформлюється написом на аграрній розписці, в якому відображаються розмір внесеної частки та розмір залишку зобов'язання. Такий напис підписується боржником та кредитором. Додаткових дій, на кшталт нотаріального посвідчення, від них не вимагається.

На нашу думку, у разі передбачення в аграрній розписці можливості часткового виконання зобов'язання слід узгодити особливості розрахунку загального розміру зобов'язання, оскільки показники, які часто включаються до формули, можуть досить динамічно змінюватися;

б) *можливість альтернативного виконання* шляхом передачі складських документів на встановлену сільськогосподарську продукцію. У ч. 11 ст. 12 Закону України «Про аграрні розписки» передбачено, що подібний спосіб належного виконання зобов'язання за товарними аграрними розписками може мати місце у разі, якщо сторони вважають, що він задовольняє їх інтереси, та узгодили це в аграрній розписці. Законодавець вважає, що у даному випадку складськими документами має посвідчуватися право власності їх власника на сільськогосподарську продукцію, що зберігається на товарному складі. Однак це твердження неоднозначне. Цілком обґрунтовано І. І. Якубович робить висновок про те, що «складські документи видаються складами на підтвердження укладення договору складського зберігання», і вони лише мають потенціал перетворитися на ефективний інструмент для реалізації економічних інтересів

суб'єктів агробізнесу після законодавчого визнання таких складських документів цінними паперами [350, с. 126].

Фактично, складські документи підтверджують прийняття сільськогосподарської продукції на зберігання, її наявність і зобов'язання складу повернути таку продукцію володільцеві даного документу. При цьому юридична природа складських документів – це предмет наукових дискусій через неоднозначність законодавчих положень. Крім того, слід наголосити на неоднорідності самих складських документів: наприклад, «просте складське свідоцтво та подвійне складське свідоцтво мають ознаки товаророзпорядчих цінних паперів, а складська квитанція не є ні цінним папером, на товаророзпорядчим документом» [349, с. 78].

Таким чином, у разі обрання альтернативного способу виконання зобов'язання за товарною аграрною розпискою сторони мають враховувати вказані особливості та не допускати неоднозначності щодо складських документів та передачі на їх підставі прав на сільськогосподарську продукцію.

Належне місце виконання. Даним елементом належного виконання зобов'язання фіксується конкретна територія, адреса, індивідуально визначений простір тощо, де має відбутися виконання. Звичайно, в силу загальних принципів цивільного права сторони в праві самостійно визначити та узгодити місце виконання товарного чи фінансового зобов'язання за аграрною розпискою.

У випадку з виконанням грошового зобов'язання можуть бути передбачені певні особливі реквізити оплати. При цьому важливо наголосити, що Закон України «Про аграрні розписки» імперативно зобов'язує боржника виконувати фінансові розрахунки виключно в безготівковій формі. Це означає, що жодних положень про місце передачі готівкових сум для виконання аграрної розписки в її тексті указувати не можна, адже це потягне за собою пряме порушення вимог закону.

Щодо місця виконання товарного зобов'язання слід вказати досить широкі можливості сторін: виконання може бути локалізоване різним чином: на полі, на складі, за місцезнаходженням кредитора та в інших місцях, об'єктах тощо, які

узгоджені сторонами. Якщо сторони в договорі не визначили місце виконання зобов'язання, то зобов'язання має виконуватися за правилами ст. 532 ЦК України. Аналіз вимог цієї статті вказує, що для нашого випадку із товарною аграрною розпискою належним місцем виконання може бути «місце виготовлення або зберігання товару, якщо це місце було відоме кредиторіві на момент виникнення зобов'язання». Ураховуючи, що ця інформація входить до обов'язкових реквізитів товарної аграрної розписки, можна погодитися із тим, що дане місце кредитору було відоме.

У разі, коли усі п'ять елементів, проаналізованих вище (належні предмет, строки, суб'єкти, спосіб та місце виконання), дотримані, то можна говорити про належне виконання зобов'язання за аграрною розпискою. Юридичним підтвердженням такого належного виконання стає технічна процедура, яка складається з кількох послідовних дій:

а) кредитор робить на аграрній розписці напис «виконано» протягом трьох робочих днів з отримання виконання, підписує його та повертає цю аграрну розписку боржнику (особисто або цінним листом);

б) боржник звертається до нотаріуса для внесення запису про виконання зобов'язання до реєстру аграрних розписок та зняття застави з майна;

в) інформація про виконання аграрної розписки зберігається в Реєстрі аграрних розписок не менше 10 років.

Науковці, які займаються юридичною проблематикою виконання зобов'язань, доходять висновків про те, що «окреме зобов'язання, виконане належним чином, є цілісною, завершеною системою, яка породжує результат, що не може дорівнювати сумі результатів юридичних фактів, які входять до неї. Лише зобов'язання, виконане належним чином, є такою системою, оскільки воно повністю відповідає програмі, закладеній сторонами при його укладенні» [139]. При цьому окремі учені йдуть ще далі та доводять, що «виконання правочину є самотійним правочином» [318]. У рамках нашого дослідження нас цікавить питання щодо співвідношення понять належного виконання зобов'язання та припинення зобов'язання. Звичайно, сторони, створюючи зобов'язання,

прагнуть найбільш природного способу його припинення – шляхом належного виконання за усіма узгодженими параметрами. Однак це не єдиний можливий шлях. Так, у гл. 50 ЦК України передбачені інші потенційні шляхи припинення зобов'язань: переданням відступного, зарахуванням, за домовленістю сторін, прощенням боргу, поєднанням боржника та кредитора в одній особі тощо. Таким чином, виконання зобов'язання за аграрною розпискою є лише одним із можливих шляхів припинення такого зобов'язання, однак найбільш бажаним.

У розрізі питання, яке досліджується нами в даному підрозділі, надзвичайно важливо окремо зупинитися на співвідношенні виконання первісного договору та виконанні аграрної розписки. Хоча в літературі зустрічається твердження про те, що *«в Законі жодним чином не зазначається про можливе чи обов'язкове існування якогось основного зобов'язання (договору) між учасниками відносин за аграрною розпискою»* [95], насправді це не відповідає дійсності. Так, уже в самому визначенні сторін за аграрними розписками закладено основне підґрунтя їх відносин: вони укладають певний договір, а зобов'язання боржника додатково посвідчується аграрною розпискою. Тобто на практиці кредитор та боржник опосередковують свої відносини двома документами: договором та аграрною розпискою. Проведений Х. А. Григор'євою аналіз накопиченої судової практики дав можливість ученій простежити три можливі варіанти співвідношення між «договором поставки та аграрною розпискою, що була видана на забезпечення виконання зобов'язання за цим договором:

- *поглинання* – підхід, за якого аграрна розписка розуміється як додаток до договору поставки. Таке бачення аграрної розписки суперечить спеціальному законодавству, оскільки вона є окремим самостійним правочином, що опосередковує безумовне зобов'язання боржника. Відповідне розуміння було спростоване, наприклад, постановою Верховного Суду від 24 травня 2022 року у справі № 906/708/20 [214];

- *залежність* – підхід, за якого договір поставки розглядається як основне зобов'язання, а аграрна розписка – як додаткове. За цього підходу вважається, що додаткове зобов'язання виникає тільки за наявності головного

(основного) зобов'язання і нерозривно пов'язане з ним. Додаткові зобов'язання завжди слідують долі головного зобов'язання і автоматично припиняються разом з ним. Таке розуміння співвідношення договору поставки та аграрної розписки досить поширене: кредитори, наприклад, вважають, що внесення змін до договору автоматично змінює умови аграрної розписки; боржники часто апелюють до того, що недійсність договору тягне автоматичну недійсність аграрної розписки, тощо;

- *автономність* – підхід, згідно з яким договір поставки та аграрна розписка юридично незалежні один від одного. Слід наголосити на тому, що саме цей підхід обраний судовою практикою як той, що відповідає нормам чинного законодавства (наприклад, постанова Верховного Суду від 23 червня 2022 року у справі № 910/430/21 [212])»[67].

Таким чином, судова практика доводить, що виконання аграрної розписки є юридично незалежним від виконання чи невиконання первісного договору між сторонами.

Отже, за результатами проведеного дослідження можна зробити деякі висновки. Життєвий цикл аграрної розписки поділяється на кілька періодів: формальний, пасивного виконання, активного виконання, примусового виконання. Належне виконання зобов'язання за аграрною розпискою є основним (але не єдиним) способом припинення такого зобов'язання. Належність виконання зобов'язання за аграрною розпискою складається з п'яти елементів: належних предмета, строку, суб'єктів, способу та місця виконання. Поставлена сільськогосподарська продукція може бути визнана належним предметом, якщо вона відповідає визначенню виду, кількості, якості та походженню (власновироблена виробником або вирощена іншою особою). Гроші, сплачені за фінансовою аграрною розпискою, можуть бути визнані належним предметом виконання зобов'язання, якщо дотримана вимога законодавства про включення до формули розрахунку розміру зобов'язання кількості та родових характеристик сільськогосподарської продукції. Строк виконання зобов'язання може бути встановлений будь-який, а не лише один рік; конкретний термін

виконання встановлюється сторонами. Дострокове виконання можливе лише за умови прямого врегулювання цих питань в аграрній розписці. У випадку множинності боржників за аграрною розпискою належними суб'єктами виконання зобов'язання є усі ці особи з огляду на те, що виконання зобов'язання та відповідальність за невиконання такого зобов'язання мають здійснюватися за одним правилом (на засадах солідарного зобов'язання). Спосіб виконання за аграрною розпискою може бути додаткового ускладнений, наприклад, можливістю часткового виконання або правом боржника здійснити альтернативне виконання шляхом передачі складських документів. У разі, якщо сторони за аграрною розпискою не узгодили місце виконання зобов'язання, належним місцем відповідно до ст. 532 ЦК України можна визнати місце виготовлення або зберігання товару. Юридично виконання аграрної розписки не залежить від виконання або невиконання первісного зобов'язання (договору).

РОЗДІЛ 3. ОКРЕМІ ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО АГРАРНІ РОЗПИСКИ

3.1. Правові механізми забезпечення виконання зобов'язання за аграрними розписками: специфічні риси

Незважаючи на те, що сторони вступають у правовідносини, сподіваючись на належне виконання взятих на себе зобов'язань, звичайно, ризики виникнення певних ускладнень завжди існують, тим більше якщо мова йде про сільське господарство. Цілком слушно зазначила А. М. Земко про те, що «більша частина інвесторів не буде надавати жодних ресурсів, доки не переконається, що їхня позиція в майбутньому буде стовідсотково захищеною» [105, с. 78-79]. Усвідомлюючи це, законодавець передбачив деякі правові механізми, що спрямовані на забезпечення виконання зобов'язання за аграрною розпискою. У цілому не заперечуючи проти різних можливих способів забезпечення виконання, нормотворець особливу увагу акцентував на трьох: заставі, поруці та страхуванні. Правове регулювання особливостей застосування цих механізмів у правовідносинах з аграрними розписками теж нерівномірне: законом явно віддано перевагу одним перед іншими. Науково-практичному аналізу цих правових проблем буде присвячено даний підрозділ.

Застава. Мабуть однією з ключових особливостей юридичної конструкції аграрної розписки слід визнати заставу як її невід'ємний елемент. Заставні правовідносини регулюються ЦК України, ГК України, ЗК України, законами України «Про заставу», «Про іпотеку» тощо. Цьому правовому інституту присвячено багато праць, зокрема, таких учених як О. В. Глотова [51], Н. В. Грищук [76], В. А. Другова [85], Н. М. Квіт [118], О. С. Кізлова [120], І. Й. Пучковська [264], В. Д. Сидор [293], А. Р. Чанишева [341], Ю. В. Шевцова [347] та інші.

Заставу називають «найефективнішим способом забезпечення інтересів сторін в зобов'язанні» [121], і таке твердження має своє підстави. Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про заставу» «в силу застави кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставодавцем) забезпеченого заставою зобов'язання або в інших випадках, встановлених законом, одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами» [237]. Незважаючи на врегулювання загальних засад заставних правовідносин у цивільному законодавстві, застава за аграрною розпискою має низку власних юридичних особливостей, на яких варто наголосити.

1) *Предметна специфіка*, яка пов'язана із особливостями предмета такої застави та проявляється у таких аспектах:

а) встановлений законом предмет застави, яким виступає майбутній врожай. За загальним заставним законодавством, предметом застави можуть бути рухомі і нерухомі речі, майнові права, цінні папери – тобто законодавець досить детально розробив відповідне регулювання та спеціалізував його під особливості того чи іншого об'єкту. Це стало адекватною відповіддю на об'єктивну вимогу часу, адже застава дійсно є зручним та надійним способом забезпечення виконання зобов'язання, що робить її популярною у сучасних реаліях. Однак для того, щоб скористатися її перевагами, необхідно мати відповідне майно. Як цілком справедливо відмітила А. О. Ключнікова, «проблемою у даний час для отримання кредитів сільськогосподарськими товаровиробниками є пошук можливих майнових об'єктів для використання в якості застави» [124]. Тривалий час одразу кілька проблем чинили свою негативну дію у цій сфері:

- брак або відсутність у достатній кількості ліквідних активів у вигляді сучасної техніки та нерухомості;

- недоступність іпотечної застави щодо земель сільськогосподарського призначення, спричинена дією мораторію на відчуження таких земель.

У таких складних умовах гострого браку належної застави для забезпечення виконання зобов'язання цілком закономірно значно актуалізувався такий вид застави як застава урожаю. Економісти розглядають таку можливість під власним кутом зору та висувають наступні доводи на користь застави сільськогосподарської продукції: 1) незадовільний фінансовий стан більшості підприємств, значний фізичний знос основних засобів; 2) сезонність сільськогосподарського виробництва, підвищена потреба аграрних підприємств у основному капіталі, нестача вільних фінансових коштів, висока капіталомісткість і порівняно низька фондівдача; 3) низька кредитно- і платоспроможність аграрних підприємств тощо [119].

Однак при цьому слід усвідомлювати об'єктивну специфіку сільськогосподарської продукції як предмету застави – далеко не всі види такої продукції є привабливими для кредитора в ролі застави. Оскільки застава має виконувати функції забезпечення і компенсації, то до предмета висуваються негласні, але цілком логічні вимоги. Зокрема, такий предмет має бути достатньо довговічним, порівняно стійким до негативного впливу різноманітних імовірних чинників тощо. Наприклад, «овочі є продуктом, що швидко псується, тому не може розглядатися як застава» [125]. Подібними характеристиками володіє також велика частина тваринницької продукції. Ураховуючи ці міркування, не дивним видається той факт, що практика пішла по шляху суттєвого звуження предмету застави за аграрними розписками до обмеженого переліку зернових та олійних культур;

б) *розмір застави* має бути не меншим, ніж розмір зобов'язання за аграрною розпискою. Практика комерційного кредитування в Україні віддає перевагу формуванню значного перебільшення вартості предмета застави над вартістю зобов'язання. Слід підкреслити, що це є вітчизняною особливістю, а не поширеною світовою практикою. Наприклад, «у Великій Британії кредитування фермерів здійснюється на строк від 5 до 40 років, при цьому максимальний розмір застави складає третину вартості майна» [110; 319]. Звичайно, слід враховувати, що вартість застави має покрити всю суму зобов'язання,

включаючи відсотки, можливі штрафи, пеню, обов'язкові платежі тощо. У зв'язку з цим вимога банків при звичайному кредитуванні полягає у наданні застави, вартість якої в 2-5 разів більша за розмір самого кредиту. Звичайно, особливістю застави майбутнього врожаю є неможливість точної оцінки його вартості, що також ураховується під час прийняття рішення щодо видачі аграрної розписки [39];

в) *виключність застави*. Особливість, передбачена спеціальним законодавством, полягає в тому, що на день видачі аграрної розписки майбутній врожай сільськогосподарської продукції не може перебувати в іншій заставі, ніж за аграрними розписками. Як розмірковує В. Ю. Уркевич, це правило додатково укріплює правове становище кредитора, оскільки «якщо такий врожай перебуватиме у «звичайній» заставі (тій, що здійснюється за загальними приписами законодавства України щодо застави майна), то погасити вимоги кредиторів за його рахунок буде доволі складно, оскільки відбуватиметься «переплетення» правових режимів щодо різних видів застави одного і того ж об'єкту» [325, с. 59-61].

2) *Трансформаційна (режимна) специфіка*, що полягає в досить незвичному режимі перетворення та зміни характеру такої застави. Дана особливість тісно пов'язана із особливостями сільськогосподарської діяльності та виражає тим самим аграрно-правову складову цих правовідносин. Справа в тому, що режим застави за аграрною розпискою не є однорідним та переживає послідовні трансформації:

а) *режим застави нерухомості* в період, коли така застава виникає разом із аграрною розпискою. Цей момент настає в силу прямих приписів законодавства і не може бути змінений за рішенням самих сторін аграрної розписки. Застава виникає в день реєстрації аграрної розписки, в момент, коли вона вважається виданою. Слід зазначити, що деякі учені вважають, що в цей момент «відповідні сільськогосподарські культури вже мають бути посіяними» [325, с. 59-61], але цьому немає законодавчого підтвердження. На момент видачі аграрної розписки боржник лише вказує в її тексті земельні ділянки та

сільськогосподарську продукцію, що там буде вирощена в окресленому сторонами майбутньому. В цей момент режим застави даного майбутнього врожаю виникає та має усі ознаки застави нерухомості. Майбутній врожай – поняття досить складне, адже його матеріальне вираження знаходиться в постійній трансформації. Спершу майбутній врожай має втілення в посівах. У цей період насіння, посаджене в ґрунт, утворює із навколишнім середовищем складні взаємозв'язки та знаходиться у фазі зростання. За вітчизняним законодавством нерухомим майном визнається те, що неможливо відділити від земельної ділянки, не завдавши йому шкоди. Посіви відповідають даному розумінню, і це навіть підтверджується класичним словниковим визначенням посівів як «ділянки землі, засіяної яким-небудь насінням». У даному разі майбутній врожай ще не існує в матеріальному світі, однак юридично він локалізований за допомогою міцної прив'язки до земельної ділянки.

Відчуження земельної ділянки третій особі не впливає на існування встановленого режиму застави майбутнього врожаю – він все одно продовжує діяти до моменту виконання зобов'язання за аграрною розпискою. У даному разі застава майбутнього врожаю набуває характеристик обтяження нерухомого майна – земельної ділянки, хоча сама така земельна ділянка під заставою не знаходиться (за загальним правилом, якщо сторони не узгодять іншого).

У літературі досліджується питання щодо співвідношення посівів та земельної ділянки, на якій вони знаходяться. Учені роблять значний наголос на тому, що в момент, коли посіви ще на полі (не зібрані), на них можна визнавати право власності як на врожай у разі виникнення спорів [324, с. 295-296] або відчужувати таке право на посіви як на незавершене виробництво [336, с. 57-59]. Однак учені однозначно підкреслюють міцний фактичний та юридичний зв'язок посівів із земельною ділянкою – власник посівів повинен мати законні права на користування відповідною земельною ділянкою.

Строго кажучи, в цей період, коли в наявності лише посіви, предмету застави як такого ще немає, адже він з'явиться лише в майбутньому. Підтвердженням цьому може виступити ч. 3 ст. 4 Закону України «Про заставу»,

яка закріплює, що «предметом застави може бути майно, яке стане власністю заставодавця після укладення договору застави, в тому числі продукція, плоди та інші прибутки (майбутній урожай тощо) [237]». У будь-якому разі на проаналізованому етапі розвитку правовідносин за аграрною розпискою режим застави майбутнього врожаю має ознаки застави нерухомості;

б) *режим застави рухомого майна*. З огляду на постійну трансформацію предмета застави за аграрною розпискою характер цієї застави теж змінюється. В момент зібрання врожаю посіви перетворюються на зібрану сільськогосподарську продукцію – «рухоме і швидкопсувне майно, яке можливо ідентифікувати лише за видом, воно не містить індивідуальних особливостей» [199]. Жодних юридичних дій щодо переходу з одного режиму в інший законодавством не передбачено. Однак фактично різниця є досить відчутною. Як слушно зазначається в літературі, «фактично «заморозити» його як заставу нерухомості (заборона відчуження – нотаріус не проведе реєстрацію на нового власника, опломбування доступу до приміщення тощо), машини (містить реєстраційний номерний знак – заборона відчуження), устаткування (можна притримати до виконання зобов'язання тощо) неможливо» [199];

в) *повернення в режим застави нерухомості* в окремих випадках. Так, через специфічні ризики сільськогосподарської діяльності посіви не завжди та не обов'язково перетворюються на очікуваний врожай у запланованих обсягах та якості. Для товаровиробника це є питанням прибутковості, а для кредитора – питанням існування предмету застави. Ураховуючи об'єктивні риси сільськогосподарського виробництва, законом запропоновано механізм автоматичного переходу режиму застави на майбутній врожай будь-якої іншої сільськогосподарської продукції, що вирощується або буде вирощуватися на цій самій земельній ділянці. Сторони за аграрною розпискою можуть змінити за взаємною згодою цю умову, однак у разі відсутності в тексті аграрної розписки жодних застережень щодо цього питання, режим застави майбутнього врожаю переноситься та не зникає внаслідок відсутності первісного предмета. Іншими словами, застава за аграрною розпискою є «безсмертною», тобто вона не боїться

неврожаю та ризиків, пов'язаних із втратою очікуваних обсягів сільськогосподарської продукції. За рахунок своєї трансформаційності така застава максимально пристосовується до особливостей сільськогосподарської діяльності. Застава за аграрною розпискою припиняє діяти в момент повного виконання зобов'язання за аграрною розпискою. Тобто її виникнення та припинення не знаходяться в межах волевиявлення сторін – застава виникає і припиняється в силу прямих приписів закону.

3) **Специфіка прав заставодержателя.** Застава майбутнього врожаю за аграрною розпискою проявляє свою специфіку, окрім іншого, в особливому наборі прав заставодержателя (кредитора). За загальним заставним законодавством, заставодержатель має таке традиційне право як надання згоди на відчуження заставленого майна. Цим правом заставодержатель забезпечує собі контроль над збереженням предмета застави у власності боржника, а значить зберігає можливість звернення стягнення на це майно у випадку невиконання зобов'язання боржником. Для звичайної застави такого основного правового інструменту зазвичай досить для юридичної «імобілізації» предмету застави, і це цілком задовольняє потреби суб'єктів таких правовідносин. Однак у відносинах із аграрними розписками специфіка полягає у тому, що кредитор погоджується на виконання зобов'язання в майбутньому, а заставу приймає також таку, яка з'явиться в майбутньому. Усвідомлюючи ризик, законодавець посилює юридичний інструментарій кредитора за аграрною розпискою шляхом закріплення за ним двох наборів специфічних прав:

а) *права на пасивні дії або права на моніторинг.* Відповідно до ст. 8 Закону України «Про аграрні розписки» передбачається право кредитора самостійно або із залученням третіх осіб здійснювати моніторинг майбутнього врожаю сільськогосподарської продукції, що є предметом застави за аграрною розпискою. Конкретний зміст такого права на моніторинг складають:

- право спостерігати за майбутнім врожаєм;
- право спостерігати за дотриманням технологічних процесів;

- право доступу до земельної ділянки, на якій вирощується предмет застави, та до приміщень, в яких зберігається сільськогосподарська продукція – предмет застави.

Правовий механізм моніторингу не є вітчизняним надбанням – він потрапив до українського закону як частина бразильської юридичної конструкції аграрної розписки. У зв'язку з цим важливо зрозуміти, як цей механізм використовується в аутентичних умовах. Так, кредитор контролює «процеси підготовки полів, висівання культур, процедури догляду за посівами, хід збору врожаю та умови зберігання зібраного врожаю. При цьому лише дії боржників, щодо яких є недовіра, привертають увагу служб моніторингу, що значно зменшує затрати на моніторинг. Наприклад, у Бразилії в середньому моніторингу підлягає лише 5% застав за аграрними розписками» [110].

Система моніторингу кредитора за процесом вирощування сільськогосподарської продукції – предмета застави – з одного боку, дозволяє кредитору контролювати процеси виробництва і переконатися в добросовісному виконанні зобов'язань боржником; з іншого боку – дана система спостереження знімає частину тягаря доведення обґрунтованості власних дій боржником у разі виникнення конфліктних ситуацій, якщо урожай не забезпечує виконання зобов'язання. При цьому слід наголосити на тому, що комплекс моніторингових дій може корегуватися за згодою сторін. Наприклад, вони мають право змінити строкові межі здійснення моніторингу, узгодити конкретний перелік дозволених спостережних процедур тощо. Як зазначається в літературі, «якщо кредитор і боржник заздалегідь не узгодять комплекс моніторингових заходів, то власник розписки може провадити постійний нагляд із доступом до технології вирощування, що не тільки створюватиме для позичальника незручності, а й забезпечить доступ до його комерційної інформації з можливими ознаками таємниці» [317];

б) *права на активні дії (дорушування)*. У разі, якщо кредитор за аграрною розпискою у процесі моніторингу виявить порушення, то він наділяється правом активно впливати на виробництво. Так, у разі співпадіння двох фактів:

порушення технологічних процесів та існування загрози неотримання врожаю в звичайному обсязі – кредитор має право скласти акт про виявлення порушення та вимагати від боржника усунути його у визначений строк.

Якщо боржник не виконує цієї вимоги, кредитор має право «з метою порятунку майбутнього врожаю самостійно або із залученням третіх осіб доростити врожай із дотриманням необхідних технологічних процесів». У цих нормах закону криються деякі проблемні питання:

- технології вирощування можуть бути різні, але не ясно, як будуть визначатися правильність чи неправильність таких дій;
- існують певні оціночні категорії, наприклад, «врожай у звичайному обсязі», «з метою порятунку врожаю»;
- імітація процедури оскарження за допомогою звернення до установи, що не визначена. Законом встановлено, що у разі незгоди із претензіями кредитора до його дій по вирощуванню сільськогосподарської продукції боржник має право звернутися до організації, спеціально уповноваженої центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику, для вирішення таких спорів. Однак інформації щодо призначення такої організації в доступі немає;
- фактична беззахисність боржника у випадку реалізації кредитором свого права на дорошування. Кредитор має право самостійно взяти під охорону заставлене майно і самостійно або із залученням третіх осіб здійснювати дії з дорошування майбутнього врожаю, тобто фактично заволодіти майбутнім урожаєм;
- необмеженість вимог щодо відшкодування витрат кредитора на дорошування. Це може зумовити зловживання з його боку та висунення невинновано великих витрат на боржника [321, с. 188]. Отже, було би більш доцільним обмежити право кредитора на відшкодування витрат певними розумними межами;

- неясними є питання щодо землекористування. Так, кредитор відповідно до ст. 8 Закону України «Про аграрні розписки» має право здійснювати дії по вирощуванню сільськогосподарської продукції на земельній ділянці, яка належить на певному правовому титулі боржнику. При цьому строк дії відповідного права дорощування законом необмежений. Фактично, кредитор користується земельною ділянкою, однак жодних правовстановлюючих документів він не має. Аграрна розписка є підставою для виникнення права застави на майбутній врожай, але не на земельну ділянку. Юридично вона є вільним від застави об'єктом. Тобто аграрна розписка не може стати підставою виникнення права на земельну ділянку. Крім того, відповідно до ЗК України будь-яке право на земельну ділянку виникає з моменту його державної реєстрації. У випадку реалізації кредитором свого права дорощування врожаю виникає ситуація юридично недостатньо врегульована: з одного боку, Закон України «Про аграрні розписки» нічого не говорить про використання земельної ділянки – мова йде про право кредитора щодо посівів; з іншого боку, реалізувати таке право без землекористування неможливо, але такого права у кредитора не виникає за земельним законодавством. Маємо потенційну проблемну ситуацію та цілком можливий юридичний спір [36]. Боржник для свого захисту може звинувачувати кредитора в порушенні земельного законодавства, наприклад, у самовільному зайнятті земельної ділянки. При цьому «самовільне зайняття земельної ділянки слід відмежовувати від самовільного використання або використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів» [294, с. 176].

Отже, застава майбутнього врожаю за аграрною розпискою є особливим невід'ємним елементом юридичної конструкції зобов'язання за аграрною розпискою, який відповідає за забезпечення виконання такого зобов'язання. Проведений аналіз виявив низку проблемних питань, захованих у трьох основних особливостях застави майбутнього врожаю за аграрною розпискою:

предметній специфіці, трансформаційній (режимній) специфіці та специфіці реалізації прав заставодержателя (кредитора).

Слід окремо підкреслити, що застава майбутнього врожаю є імперативним правилом, тобто встановлюється незалежно від бажання сторін в силу прямої вказівки закону. При цьому ч. 9 ст. 7 Закону України «Про аграрні розписки» дозволяє сторонам додатково обирати будь-які доступні види забезпечення виконання зобов'язання за аграрною розпискою. Це означає, що сторони мають право, наприклад, укласти договір застави будь-якого іншого майна, окрім майбутнього врожаю для посилення захищеності інтересів кредитора. У такому разі дана застава буде врегульовуватися загальними нормами законодавства.

Порука фінансових установ. Законом України «Про аграрні розписки» прямо передбачено можливість додатково застосувати такий вид забезпечення зобов'язання за аграрною розпискою як порука фінансових установ. Детальний аналіз ст. 14 Закону дозволяє виділити та розкрити деякі особливості цієї норми:

1) серед усіх можливих, передбачених цивільним законодавством видів забезпечення виконання зобов'язань (гарантія, банківська гарантія, порука, застава (іпотека), притримання тощо) нормотворець обирає для аграрної розписки саме поруку. Хоча у вчених є низка нарікань на якість законодавчої дефініції поруки, однак все ж саме вона є основою для розуміння цього правового поняття. Так, відповідно до ст. 553 ЦК України «за договором поруки поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником» [335];

2) *залучення до правовідносин щодо аграрної розписки третьої особи – поручителя.* Взагалі, як зазначається в літературі, «найбільш надійними видами забезпечення зобов'язань є ті, в яких до забезпечення залучається третя особа, оскільки саме на неї покладається ризик настання несприятливих наслідків у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником» [302]. У нашому випадку законодавець звузив коло поручителів, указавши на їхній правовий статус фінансової установи. Специфіка цього

правового статусу врегульована у Законі України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», в якому надано легальне визначення такого суб'єкта: «юридична особа, метою створення якої є здійснення діяльності з надання фінансових послуг, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг на підставі відповідної ліцензії».

Відповідно до законодавства поручитель разом із боржником відповідають перед кредитором як солідарні боржники. Доктрина визначила, що «функціональне призначення поруки залежить від стадії існування цього забезпечувального правовідношення: до моменту порушення основного зобов'язання порука спрямована на стимулювання боржника до виконання взятих на себе обов'язків, а з моменту невиконання чи неналежного виконання, – на забезпечення і захист інтересів кредитора та компенсацію його майнових втрат» [83].

Для більшої ясності в питанні щодо юридичної сутності поруки слід підкреслити, що «основне зобов'язання не є для поручителя особистим, його роль полягає у відповідальності за чужим зобов'язанням. Іншими словами, виконання основного зобов'язання не лягає на майно поручителя, який виконує своєрідну «транзитну» роль, просячи компенсацію виконаного через суброгацію вимоги» [43]. Законом закріплене загальне правило, за яким поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник. У зв'язку з цим необхідно додатково передбачити особливості виконання зобов'язання поручителем – фінансовою установою у разі його участі у відносинах щодо товарної аграрної розписки, коли кредитор очікує поставки сільськогосподарської продукції;

3) *оформлення поруки за аграрною розпискою*. Нормотворець, намагаючись максимально спростити процедуру видачі аграрної розписки та оформлення поручительства, закріпив лаконічне правило: фінансова установа вчиняє в тексті аграрної розписки напис «Поручаюся», який скріплюється підписом її уповноваженого представника. У зв'язку з таким, здавалося б, мінімалістичним оформленням поруки, варто звернутися до доктринального

аналізу вимог щодо форми договору поруки. Передусім, слід підкреслити, що мова йде все ж про договір. Опираючись на положення ст. 547 ЦК України, можна зробити висновок про обов'язкову письмову форму правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання. Дуже цікавим є питання щодо сторін такого договору. Зокрема, аналізуючи норми ст. 553-554 ЦК України, М. Р. Габріадзе доходить висновку про те, що договір поруки укладається кредитором і поручителем, а боржник за основним зобов'язанням взагалі не є стороною такого договору, і навіть його згода на поруку не потрібна [43]. При цьому судова практика йде по іншому шляху, визнаючи договори поруки, укладені без згоди боржника, недійсними.

У будь-якому випадку ми вважаємо, що напис «Поручаюся» на аграрній розписці не є аналогом договору – його слід інтерпретувати як символічне відображення відносин поручительства, що виконує скоріше інформативну ніж змістовно-юридичну роль. Тобто фінансова установа обов'язково запропонує укласти договір поруки, хоча би для того, щоб врегулювати питання оплати такої фінансової послуги. Невід'ємною складовою оформлення поруки, окрім укладення та підписання договору, має стати відповідний напис на аграрній розписці, що покликаний сповіщати усіх зацікавлених осіб (наприклад, усіх майбутніх кредиторів) про існування додаткового забезпечення зобов'язання боржника;

4) *виконання обов'язків поручителя.* Законом передбачено, що здійснення поруки фінансових установ за аграрними розписками здійснюється в порядку, встановленому для операцій з авалювання векселів. Ми знову вкотре спостерігаємо відсилку до правового інституту цінних паперів. Як не дивно, визначення авалю (окрім численних підзаконних і відомчих актів) надає ПК України, а не законодавство про цінні папери. Аваль розуміється як «вексельне поручительство, згідно з яким банк бере на себе відповідальність перед векселедержателем за виконання векселедавцем оплати податкового векселя, яке оформляється шляхом проставляння гарантійного напису банку на кожному примірнику податкового векселя» [203]. Якщо більш узагальнено, то аваль може

бути, звичайно, не лише на податкових векселях. Постановою Правління НБУ затверджене Положення про порядок здійснення банком операцій з векселями в національній валюті на території України від 16.12.2002 року № 508 [242], згідно з яким авальювання векселів здійснюється на підставі укладеного договору. Крім того, даним документом регламентовано процедуру авальювання та виплати за авальованими векселями. Аналізуючи норму ст. 14 Закону України «Про аграрні розписки», можна зробити висновок про застосування нормотворцем аналогії закону.

Страхування. Законодавець прямо передбачає в ст. 7 Закону України «Про аграрні розписки», що сторони можуть використати правовий механізм страхування. Сучасна юридична проблематика страхування є різнобічною, зокрема, існують деякі специфічні аграрно-правові особливості. Вони досліджувалися в працях таких учених як І. В. Горіславська [55], Х. А. Григор'єва [62], Г. В. Клеріні [123], А. М. Пахолюк [196], О. С. Філюк [329] тощо. При цьому страхування як правовий інститут є надзвичайно важливим для нормального розвитку агробізнесу. В доктрині сформувалося багато цікавих підходів до вивчення агрострахування, наприклад:

- *як вид забезпечення виконання зобов'язання.* Ця ідея походить із теорії цивілістики та є дискусійною. Вона опирається, з одного боку, на те, що законодавчий перелік видів забезпечення зобов'язання не вичерпний; а з другого – на функціональну подібність агрострахування із іншими видами забезпечення виконання зобов'язань. У контексті нашого дослідження ми підтримуємо правильність такого підходу та розглядаємо страхування як вид забезпечення зобов'язань за аграрною розпискою;

- *різновид аграрних фінансових правовідносин.* Так, А. М. Пахолюк розглядає відносини страхування сільськогосподарської діяльності як «вид страхових відносин, які виникають на підставі наявних сільськогосподарських ризиків у процесі сільськогосподарської діяльності виробників сільськогосподарської продукції (страхувальників, вигодонабувачів), які

спрямовані на захист майнових інтересів у разі настання страхового випадку» [196, с. 151-152];

- *спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників*. Представником такого бачення є О. С. Філюк, яка обґрунтовує, що «страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, полягає у майновому страхуванні» [328, с. 294]. Учена вважає, що «підставою для застосування страхування, як способу захисту майнових прав, є не факт порушення, а існування необхідності захисту» [107, с. 159-160]. Однак, на нашу думку, ця точка зору все ж є спірною, оскільки поняття «спосіб захисту прав» є досить усталеною цивільно-правовою категорією, під якою, передусім, розуміються способи, перелік яких встановлений у ст. 16 ЦК України (визнання права, визнання правочину недійсним, припинення дії, яка порушує право, тощо).

Для вітчизняного агрострахування характерні власні юридичні та практичні проблеми:

- *неспеціалізований характер законодавства*. Реформування страхового законодавства, що відбулося з прийняттям Закону України «Про страхування» від 18.11.2021 року [258], не принесло за собою належної спеціалізації правового забезпечення агрострахування;

- *слабкий розвиток ринку страхових послуг для сільського господарства та низький попит на них*. Як зазначає Я. О. Самсонова, «існуючий на сьогодні стан страхування в аграрній сфері не відповідає своєму основному завданню – управляти ризиками для забезпечення стабільності сільськогосподарського виробництва, сталого та ефективного розвитку аграрного сектора економіки» [281, с. 208]. Це добре ілюструється статистичними даними: «у 2018 році українськими сільськогосподарськими товаровиробниками було укладено 1205 договорів агрострахування, що на 26% більше, ніж у 2017-му» [313]. Такі обсяги охоплення страховими послугами ризиків сільськогосподарської діяльності є мізерними в масштабах країни;

- нестабільність державної підтримки у цій сфері. Учені досить активно пишуть про необхідність активізації цієї складової аграрної політики та пропонують різні шляхи правового забезпечення цього процесу [61; 108, с. 96; 306; 311, с. 197].

Якщо проаналізувати норму Закону України «Про аграрні розписки» щодо страхування, то потрібно зазначити про наявність деяких специфічних аспектів, що варті окремої уваги:

1) предметом страхування нормотворець обирає лише предмет застави – майбутній врожай сільськогосподарської продукції. Узагалі, мова про страхування в Законі йде в контексті врегулювання відносин застави. Унаслідок такого підходу залишаються за межами спеціального законодавчого забезпечення відносини страхування всього іншого (наприклад, майбутньої сільськогосподарської продукції, яка буде поставлятися за товарною аграрною розпискою, якщо така продукція не співпадає із заставою; відповідальність боржника тощо);

2) страхування розглядається в Законі як органічне продовження та гармонійне доповнення відносин щодо застави. Це проявляється в особливостях поєднання страхування предмету застави та правом кредитора на моніторинг і дорошування предмета застави. Основна мета законодавця полягає в тому, що майнові інтереси кредитора максимально повно захищені. Для цього автоматично з появою безумовного зобов'язання боржника за аграрною розпискою з'являється правовий режим застави майбутнього врожаю. Тобто інтереси кредитора забезпечені майновим об'єктом. При цьому, як ми вже зазначали вище, такий об'єкт в силу своєї аграрно-правової специфіки чутливий до ризиків та може бути знищений, вирощений в значно менших розмірах, ніж очікувані, тощо. Досить красномовно цю ознаку майбутнього врожаю продемонструвала норма з постанови правління НБУ, в якій «кредит під заставу майбутнього врожаю прирівнюється до кредиту без застави» [241]. Усвідомлюючи таку специфіку майнового предмета застави, законодавець пропонує подвійний захист інтересів кредитора:

а) захист від ризиків, джерелом яких може бути виробник (порушення технології вирощування, недбалість тощо) – право спостерігати та за необхідності доростити самостійно джерело майбутнього відшкодування;

б) захист від ризиків природного та іншого походження, які не пов'язані з порушенням технології.

За задумом законодавця кредитор здатен проконтролювати усі можливі ризики:

- суб'єктивні – шляхом реалізації своїх специфічних прав як заставодержателя за аграрною розпискою;
- об'єктивні – за допомогою страхування від несприятливих зовнішніх факторів.

При цьому нормотворець сформулював норми щодо страхування диспозитивно: «предмет застави може бути застрахований», «кредитором або боржником». Крім того, сторони можуть домовитися про спільне здійснення витрат. На нашу думку, такий підхід є цілком виправданим, оскільки страхування несе із собою додаткові витрати, що неминуче збільшують загальну вартість аграрної розписки, а значить – зменшують її привабливість та створюють додаткові перепони для розвитку сільськогосподарських товаровиробників у складних умовах сьогодення.

Однак указана диспозитивність має й зворотні сторони. Наприклад, Г. В. Клеріні розкриває інший бік цього питання та підкреслює, що «реалії, у яких опинилися сільськогосподарські виробники в умовах ведення активних бойових дій, ... доводять неефективність і ризиковість даного правового припису, адже фактично виконання умов за аграрними розписками у таких випадках об'єктивно стало неможливим через дію обставин, які не залежали від волі суб'єктів правовідносин за аграрними розписками» [122]. З огляду на це слід погодитися із тим, що страхування майбутнього врожаю для сторін за аграрною розпискою набуває додаткових переваг. Наприклад, через «відсутність в Законі України «Про аграрні розписки» норм, що регулюють взаємовідносини між боржником та позичальником в умовах дії обставин непереборної сили» [317].

Отже, у результаті дослідження, проведеного в цьому підрозділі, можна зробити деякі висновки. Законом України «Про аграрні розписки» прямо передбачено можливість використання трьох правових механізмів забезпечення виконання зобов'язання за аграрною розпискою, один з яких є обов'язковим (застава майбутнього врожаю), а два – диспозитивним (порука і страхування). Юридичні особливості застави майбутнього врожаю за аграрними розписками втілені в предметній, трансформаційній специфіці та специфіці реалізації прав заставодержателя. Порука фінансових установ опосередковується укладенням договору поруки та написом на аграрній розписці, який виконує інформаційне завдання щодо попередження усіх зацікавлених суб'єктів (первісних та наступних) про існування правовідносин поруки. Виявлено кілька теоретико-правових підходів до розуміння страхування сільськогосподарської продукції: як вид забезпечення зобов'язань; як різновид аграрних фінансових правовідносин; як спосіб захисту майнових прав. Законом про аграрні розписки страхування розглядається в контексті заставних відносин. Нормотворець пропонує посилений захист майнових інтересів кредитора за аграрною розпискою: а) в рамках застави майбутнього врожаю кредитор має право убезпечити свої інтереси в разі неправильних дій чи бездіяльності боржника, які можуть призвести до втрати врожаю (предмета застави), шляхом самостійного дорошування; б) за допомогою страхування кредитор може убезпечити себе від ризиків об'єктивного характеру, які не залежать від дій чи бездіяльності боржника.

3.2. Шляхи удосконалення норм щодо юридичної відповідальності за порушення зобов'язань за аграрними розписками

Незважаючи на старання законодавця під час побудови юридичної конструкції аграрної розписки з метою задоволення інтересів сторін та створення

сприятливих правових умов для оптимального успішного виконання зобов'язання за цими правочинами, така благородна мета не завжди досягається. У підрозділі 2.3. роботи під час вивчення проблематики належного виконання зобов'язань за аграрними розписками ми торкалися у тому числі й окремих аспектів порушення зобов'язання в контексті здійснення неналежного виконання тієї чи іншої складової зобов'язання. Неналежне виконання або повне невиконання зобов'язання за аграрною розпискою вмикає режим юридичної відповідальності. У світлі загальнотеоретичного поділу норм права на регулятивні та охоронні, слід говорити про активізацію саме другої групи норм. У своєму змісті охоронні норми мають склади правопорушень і відповідні юридичні санкції, а їх метою є «охорона суспільних відносин, інформування суб'єктів права про настання можливих негативних наслідків у разі невиконання ними вимог чинної системи законодавства, а також закріплення виду та міри покарання за вчинення відповідного протиправного діяння» [112].

Механізм юридичної відповідальності покликаний виправити ситуацію правопорушення, відновити порушені права та інтереси сторін. При цьому законодавство містить низку специфічних рис юридичної відповідальності за аграрними розписками. Однак, перш ніж перейти до детального аналізу спеціальних норм, необхідно окреслити деякі вихідні загальнотеоретичні засади.

Незважаючи на свою безумовну важливість для стабілізації системи права, інститут юридичної відповідальності досі є одним із найбільш доктринально суперечливих. Як влучно зазначила І. В. Зелена, «юридична відповідальність – одне з найбільш спірних правових понять у сучасній юриспруденції» [104]. Кількість авторських визначень, даних поняттю юридичної відповідальності, важко підрахувати. Число пропонованих дефініцій та підходів постійно збільшується за рахунок активної роботи в цьому напрямі не лише представників теорії права, але й багатьох галузевих юридичних наук. Результатом такої посиленої уваги до цих питань стало деяке розбалансування теоретико-правових основ юридичної відповідальності. Найбільш вагомими спірними питаннями можна вказати наступні.

1) *Застосування різних методологічних підходів до розкриття природи юридичної відповідальності.* Так, юридична відповідальність тлумачиться науковцями по-різному: як застосування; як правові відносини; як юридичний обов'язок; як політико-правовий стан; як несприятливі наслідки тощо [290].

2) *Різні підходи до сутнісного наповнення категорії юридичної відповідальності.* Так, досить активно в доктрині обговорюється питання щодо юридичної відповідальності з позиції «її позитивного (проспективного) чи негативного (ретроспективного) розуміння» [204]. В інших джерелах вона розглядається як відповідальність за минуле (негативний аспект) та за майбутнє (позитивний аспект) [103]. Представники проспективного підходу вважають, що юридична відповідальність – поняття багатовимірне, і його не слід замикаати суто на правопорушенні. Тобто правомірна поведінка теж вважається різновидом юридичної відповідальності, втіленням більш сучасного розуміння її комплексної побудови. Однак така ідея багатьма ученими оспорується, і ця проблематика досі не узгоджена. Ми схильні до консервативного розуміння сутності юридичної відповідальності, що базується на негативній реакції на правопорушення. У такому розумінні ми і досліджуватимемо специфіку юридичної відповідальності в контексті предмету нашої дисертаційної роботи.

3) *Різновиди юридичної відповідальності.* Це, мабуть, одне з найбільш дискусійних питань у розвитку інституту юридичної відповідальності. У доктрині можна зустріти абсолютно різні класифікації видів юридичної відповідальності. Наприклад, поділ на відповідальність у публічному та відповідальність у приватному праві [104]; поділ на класичні види: кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну; розширений класичний набір за рахунок конституційної та міжнародної [59]; численні припущення щодо існування багатьох галузевих та навіть інституційних видів юридичної відповідальності (наприклад, фінансова відповідальність [298], господарська відповідальність [150], сімейна відповідальність [157] тощо).

Намагаючись структурувати таку хаотичну наукову діяльність та систематизувати отримані результати, Д. М. Лук'янець запропонував системний

підхід, який здається нам досить логічним та послідовним. Учений виокремив єдині підстави для класифікації юридичної відповідальності та сформував на їх основі «виключний перелік видів юридичної відповідальності: конституційна, кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова і матеріальна. В той же час, можливості класифікації юридичної відповідальності не вичерпуються лише наведеною класифікацією за елементами структури правовідносин, але подальший поділ має відбуватися в рамках відповідного виду відповідальності з урахуванням правил природньої класифікації» [160].

У контексті цієї теоретико-правової проблеми слід згадати про цікаве питання щодо існування аграрно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності та необхідності її подальшого розвитку. Варто визнати, що цей напрям наукових пошуків є слабо розробленим – йому присвячена лише незначна кількість окремих публікацій (В. В. Аксьоненко [10], М. М. Бахуринська [22], О. Браніцький [40], В. В. Панченко [194, с. 164-165]) та деякі згадки про це питання в контексті інших наукових розвідок (В. І. Андрейцев [12], Г. С. Корнієнко [136], М. М. Чабаненко [337]). Такий стан контрастує зі значно більшою увагою, приділеною вітчизняними науковцями розробці теоретичних основ інших видів галузевої відповідальності. Наприклад, І. І. Каракаш обґрунтовував специфічність земельно-правової відповідальності тим, що «земля як об'єкт природи має певну специфіку, відмінну від інших об'єктів матеріального світу, тому застосування загальної цивільно-правової відповідальності є недостатнім для забезпечення належного правового режиму її використання та охорони; основною метою законодавчого закріплення та практичного застосування спеціальних земельно-правових заходів є відновлення попереднього стану у земельних відносинах; спеціальні міри відповідальності проявляються не стільки у настанні несприятливих наслідків, скільки у відшкодуванні витрат, завданих незаконним використанням земельних ресурсів» [115, с. 25].

Паралельно із розробками інституту земельно-правової відповідальності, А. П. Гетьман констатує формування «міжгалузевого комплексного інституту

юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. Але зазначений інститут не є досконалим і таким, який можна вважати завершеним, що викликає необхідність проведення всебічного наукового аналізу та розробки» [50, с. 17]. Трохи відмінним є бачення К. В. Кошеленко, яка доводить, що «відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу має розглядатись як самостійний різновид юридичної відповідальності через особливий характер відносин між державою і суб'єктами, які порушили норми екологічного права» [142]. Неузгодженість термінології та методологічних підходів простежується при аналізі навіть тих нечисленних наукових робіт, в яких зроблено спроби дослідити аграрно-правову відповідальність. Так, у доктрині фігурують схожі терміни «аграрно-правова відповідальність» та «відповідальність за порушення в агросфері».

Найбільше привертає увагу позиція М. М. Бахуринської про те, що «на сучасному етапі розвитку законодавства аграрно-правову відповідальність можна розглядати саме як міжгалузевий інститут аграрного права, що об'єднує в собі правові норми дисциплінарної, адміністративної, цивільної, майнової та кримінальної відповідальності» [21, с. 84-85]. Найбільш цікавим є те, що найпопулярнішим прикладом існування специфічних особливостей юридичної відповідальності, на основі яких доводиться виокремлення аграрної відповідальності, є деякі норми Закону України «Про аграрні розписки». Доказами існування аграрно-правової відповідальності учені називають передбачення створення окремої організації для вирішення спорів щодо вимог, викладених в акті про порушення технології виробництва. На їхню думку, це «дає підстави говорити про наявність окремих ознак аграрно-правової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності» [21, с. 84-85]. Інших прикладів специфічних механізмів аграрно-правової відповідальності нам знайти в доктрині не вдалося. У контексті нашого дослідження представляють особливий інтерес, звичайно, заявлені аргументи щодо існування зародку аграрно-правової відповідальності на основі законодавства про аграрні

розписки. Якщо дослідити норми Закону України «Про аграрні розписки» крізь призму окресленого вище теоретичного питання, то виникають деякі міркування.

В основі будь-якого юридичного спору лежить підозра про порушення права чи законного інтересу. Тобто може відбутися або вже відбулося правопорушення. Для того, щоб ідентифікувати дію чи бездіяльність суб'єкта як правопорушення, необхідно проаналізувати його на наявність обов'язкових ознак – передусім, на наявність складу правопорушення.

Теорія права сприймає склад правопорушення як аксіоматичну категорію. Однак у результаті новітніх досліджень було виявлено, що «склад правопорушення у галузях права істотно відрізняється від складу правопорушення, змодельованого у загальній теорії права» [132]. Однак, як зазначає В. В. Комлик, склад правопорушення, закріплений у загальній теорії права, слугує сутнісним орієнтиром для визначень відповідних складів галузевих правопорушень [132]. Основна матриця складу правопорушення в цілому незмінна та об'єднує чотири елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона. Іншими словами, в юридичній доктрині домінуючим визнано вчення, згідно з яким до складу правопорушення, як умови настання юридичної відповідальності, входять такі складові: а) протиправна поведінка (дія чи бездіяльність); б) шкідливий результат такої поведінки (заподіяння шкоди); в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; г) вина правопорушника [344]. У зв'язку з цим, ми не впевнені в тому, що зазначена ситуація із Закону України «Про аграрні розписки» описує саме правопорушення.

Наші сумніви обумовлені тим, що в ній немає основного елементу – порушення певного юридичного зобов'язання. Нагадаємо, що кредитор за аграрною розпискою наділений специфічним правом моніторити процес вирощування предмета застави – майбутнього врожаю сільськогосподарської продукції. У разі виявлення порушень технології вирощування він має право скласти акт про це та вимагати від боржника – сільськогосподарського товаровиробника – виконати його приписи, тобто внести зміни в технологію

виращування сільськогосподарської продукції. Боржник може оскаржити цей акт до спеціально уповноваженої організації. Чи є у цих діях склад правопорушення, а значить – підстава для юридичної відповідальності?

На нашу думку, відповідь є негативною. Технологічні процеси в сільському господарстві не є закріпленими на рівні нормативно-правових актів, а їх суворе дотримання у певному визначеному імперативному алгоритмі не є юридичним обов'язком сільськогосподарського товаровиробника. Єдиний випадок, коли це може стати правопорушенням – у разі, якщо сторони узгодили на рівні договору чи іншого правочину обов'язок діяти певним чином. У такому разі порушення технологічних процесів може кваліфікуватися як порушення умов договору, тобто як класична цивільно-правова відповідальність.

Аналіз законодавчих формулювань, на наш погляд, доводить, що нормотворець також не розглядає описану ним ситуацію із моніторингом і дорошуванням як правопорушення. Реалізація кредитором свого права доростити предмет застави жодним чином не впливає на виконання боржником основного зобов'язання за аграрною розпискою. Навіть норма про розрахунки за результатами дорошування сформульована як компенсаційний прояв, а не повномасштабні заходи юридичної відповідальності. Так, «витрати кредитора за аграрною розпискою на таке дорощення відшкодовуються боржником за аграрною розпискою в порядку, передбаченому законом» [222].

Щодо норми про створення чи уповноваження існуючої організації на розгляд таких спорів між кредиторами та боржниками за аграрними розписками, слід вказати таке. Уповноважена організація розглядатиме не юридичний спір, а виробничо-технологічний. Тобто характер цієї організації не стільки правовий, скільки все ж аграрно-експертний. Саме тому говорити про передбачення в законодавстві спеціалізованої організації із розгляду аграрно-правових спорів є передчасним.

У зв'язку з тим, що спір між кредитором та боржником за аграрною розпискою щодо наявності чи відсутності порушень технології виращування сільськогосподарської продукції носить неюридичний характер, ми вважаємо,

що вказаний механізм недоцільно використовувати в якості аргументу під час доведення існування законодавчих засад аграрно-правової відповідальності.

Отже, на основі аналізу теоретико-правових засад юридичної відповідальності слід вказати, що, *по-перше*, ми розглядатимемо юридичну відповідальність за аграрними розписками як ретроспективну, тобто таку, що настає за вчинені дії або бездіяльність у порушення вимог, встановлених законом, договором чи іншим правочином; *по-друге*, відповідальність за аграрними розписками носить цивільно-правовий характер з огляду на джерела встановлених прав та обов'язків, суб'єктний склад, заходи відповідальності тощо; *по-третьє*, юридична відповідальність за аграрними розписками найчастіше (але не завжди) співпадає у часі із факультативним етапом життєвого циклу аграрної розписки – етапом примусового виконання.

Етап примусового виконання зобов'язання за аграрною розпискою є внутрішньо неоднорідним – він складається із стадій, що мають власні юридичні особливості, а саме: а) стадія вчинення виконавчого напису нотаріусом; б) стадія стягнення боргу в порядку виконавчого провадження. Кожна з цих стадій володіє власними специфічними рисами та характеризується деякими спірними питаннями.

Вчинення виконавчого напису. Етап примусового виконання аграрної розписки розпочинається у момент, коли строк виконання зобов'язання за нею настав, а зобов'язання ще не виконане. Для ініціювання процедур примусового виконання кредиторі потрібно здійснити певну послідовність дій, передбачених Законом України «Про аграрні розписки». Перед тим, як перейти до детального теоретичного та практичного аналізу особливостей даного етапу, необхідно наголосити на деяких важливих аспектах.

По-перше, основна юридична «сила» аграрної розписки, яка зробила цей правовий інструмент надзвичайно популярним на батьківщині, – це швидка та проста процедура стягнення за невиконаними зобов'язаннями. Учені визнають, що ключовим фактором успіху аграрних розписок у Бразилії є проста система звернення стягнення: рішення про стягнення приймається протягом 24-48 годин

[185; 305]. Швидкість примусового виконання має значення не лише через загальну тенденцію до прискорення цивільного та господарського обігу – оперативність виконання є важливою з огляду на специфіку предмету – сільськогосподарської продукції, яка є рухомим родовим майном, що потребує спеціальних умов зберігання, а строк останнього теж обмежений через ризики зниження якості, пошкодження та псування такого майна.

По-друге, передбачення альтернативних процедур для прискорення примусового виконання зобов'язання за аграрною розпискою мають значення для розвантаження судової системи, зменшення кількості звернень та оскаржень, навмисного затягування процедур та інших негативних явищ.

З огляду на ці фактори під час перенесення іноземної юридичної конструкції аграрної розписки до українського законодавства було охоплено також і особливість щодо спрощеного та пришвидшеного способу примусового виконання зобов'язання. При цьому адаптація аграрної розписки до української системи права зумовила необхідність використання такого правового механізму як виконавчий напис.

Вивчення законодавства демонструє, на перший погляд, досить прозору та зрозумілу процедуру для реалізації цієї ідеї. Передусім, слід зазначити, що ст. 18 ЦК України передбачає можливість нотаріуса здійснювати захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі. Доктрина напрацювала багато різних підходів до розуміння юридичної природи виконавчого напису. Наприклад, А. Г. Серветник знайшла підтвердження того, що виконавчий напис розуміється «як спосіб захисту порушеного цивільного права нотаріусом; як розпорядження нотаріуса про стягнення заборгованості чи витребування майна; як нотаріальний акт-документ, що має виконавчу силу та як окрема нотаріальна дія» [289]. Така широка палітра методологічних підходів цілком закономірна, якщо згадати про різні функції, що покладаються на виконавчий напис. Наприклад, учені згадують про охоронну, зокрема, превентивну функцію, а не захисну у її традиційному розумінні [82].

Усі необхідні вимоги до вчинення виконавчого напису передбачені Законом України «Про нотаріат». Аналіз його положень варто провести з одночасним співставленням із нормами Закону України «Про аграрні розписки». Отже, нотаріус повинен перевірити наявність умов, за яких можливе вчинення виконавчого напису:

1) *віднесення заявленої вимоги до видів заборгованості, встановлених законодавством.* З цією метою є потреба звернутися до спеціального підзаконного акту – постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів» від 29 червня 1999 року № 1172 [240]. У вказаному переліку окреме місце займають аграрні розписки. Слід згадати, що відповідний розділ з'явився не одразу з прийняттям Закону України «Про аграрні розписки». Лише урядовою постановою від 26.11.2014 року «Про внесення змін до переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів» [233] аграрні розписки стали повноцінною складовою переліку документів, на яких може бути вчинений виконавчий напис;

2) *подання усіх передбачених законом документів.* Відповідно до постанови передбачається подання таких документів: «а) оригінал аграрної розписки без відмітки про її виконання; б) засвідчена кредитором копія письмової вимоги про усунення порушення виконання зобов'язання, що була надіслана боржнику; в) оригінали розрахункового документа про надання послуг поштового зв'язку та опису вкладення, що підтверджують надіслання боржнику письмової вимоги про усунення порушення виконання зобов'язання» [240];

3) *підтвердження безспірності зобов'язання.* Надзвичайно важлива і мабуть ключова умова для можливості вчинення виконавчого напису – це підтвердження безспірності вимог кредитора. Незважаючи на вкрай важливу роль цієї категорії, вона у законодавстві прямо не розкрита. Саме тому її ознаки виводяться здебільшого доктринально та практично. Серед основних таких ознак слід вказати наступні:

а) *встановлюється на підставі аналізу нотаріусом поданого пакету документів.* Це означає, що нотаріус не має права і не повинен замінити собою суд та організовувати певний «квазісудовий процес» із викликом сторін, обговоренням їхніх думок претензій тощо. Натомість, для встановлення безспірності вимоги йому має бути достатньо поданих документальних свідчень, на підставі системного аналізу яких він має прийняти рішення. Як зазначається в літературі, «доведення безспірності вимоги досягається через подання стягувачем нотаріусу необхідного пакету документів, за результатами аналізу якого останній може однозначно впевнитись у відсутності будь-якого спору» [80];

б) *задача нотаріуса полягає не у встановленні прав чи обов'язків, а лише у підтвердженні права кредитора на стягнення, яке існує об'єктивно.* Тобто «відповідне право стягувача, за захистом якого він звернувся до нотаріуса із заявою про вчинення виконавчого напису, повинно існувати на момент звернення. Так само на цей момент повинна існувати заборгованість або інша відповідальність боржника перед стягувачем» [80];

в) *відсутність заперечень боржника.* Дану умову подекуди висувають як ознаку безспірності вимоги, але щодо цього є різні думки. Так, наприклад, деякі науковці переконують, що «на підтвердження безспірності заборгованості нотаріусу мають бути подані документи, що свідчать про визнання боржником вимог кредитора. Нотаріус має впевнитися в розумінні боржником пред'явлених до нього вимог і визнанні їх. Документом, що підтверджує такий факт, можна вважати отримання боржником вимоги стягувача з підписом боржника про його отримання» [53].

Однак, на нашу думку, таке трактування законодавства є дуже розширеним та не відповідає повною мірою механізму виконавчого напису. У зв'язку з цим ми схилиємося до позиції, висловленої ученими про те, що «чинне законодавство України на цей час не зобов'язує нотаріуса викликати боржника і з'ясовувати наявність чи відсутність його заперечень проти вимог стягувача (кредитора). Нотаріус вирішує питання про вчинення виконавчого напису на підставі

документів, наданих лише однією стороною, стягувачем, і не зобов'язаний запитувати та одержувати пояснення боржника з приводу заборгованості для підтвердження чи спростування її безспірності» [80; 177].

Якщо спроектувати ці міркування на законодавство про аграрні розписки, то стає зрозумілим, що нормотворець намагався усунути потенційну проблему в зародку. Так, у ст. 13 Закону України «Про аграрні розписки» прямо закріплено, що єдиним достатнім підтвердженням безспірності вимог кредитора за аграрною розпискою є сама така розписка без відмітки про її виконання. Однак, намагаючись відстояти свої інтереси, деякі боржники звертаються до суду із вимогою визнати виконавчий напис таким, що не підлягає виконанню, на підставі того, що жодного повідомлення та/або вимоги ані від кредитора, ані від нотаріуса про бажання (наміри) вчинити напис до виконання боржник не отримав. Проте, оцінюючи подібну ситуацію, Верховний Суд дійшов висновку та сформулював правову позицію, відповідно до якої нотаріус має діяти згідно із законодавством про аграрні розписки та нотаріат, а значить встановлювати безспірність вимог за вказаними у спеціальних законах документами. При цьому норми Закону України «Про аграрні розписки» не містять переліку інших обов'язкових дій кредитора чи нотаріуса, які мають передувати вчиненню виконавчого напису (правова позиція Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду згідно з Постановою від 30 березня 2021 року у справі № 910/14168/19 [220]);

4) *відсутність спору між заінтересованими особами.* Тобто наявність спору про право позбавляє нотаріуса можливості вчинити виконавчий напис. Нотаріус має пересвідчитися в тому, що на момент звернення за виконавчим написом немає невирішених по суті спорів щодо заборгованості або її розміру. Знову ж таки слід підкреслити, що існування спору щодо первісного договору, внаслідок укладення якого було видано аграрну розписку, не впливає на чинність такої розписки та її безспірність;

5) *дотримання строків, встановлених законодавством.* Закон України «Про нотаріат» зобов'язує нотаріуса перш ніж вчиняти виконавчий напис

переконалися в тому, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років. Ця норма мала досить буремну долю, оскільки певний час вона існувала в іншій редакції та передбачала, що умовою вчинення виконавчого напису був факт того, що «з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між підприємствами, установами та організаціями – не більше одного року». Унаслідок того, що в тогочасній редакції норми вбачалися ознаки дискримінації одних суб'єктів порівняно із іншими, було ініційовано розгляд справи про конституційність даного положення. Рішенням Конституційного Суду України від 1 липня 2020 року у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю „Укркава“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 88 Закону України „Про нотаріат“, було визнано, що застосування оспорюваних положень Закону «особами (органами), діяльність яких ґрунтується на принципі верховенства права, жодним чином не призводить до протиправного позбавлення права власності» [271]. Цікаво, що незважаючи на підтвердження конституційності цього суперечливого положення щодо строків звернення за виконавчим написом, нормотворець все ж прийняв рішення змінити підхід та Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про нотаріат" щодо усунення законодавчих колізій та прогалин» від 14.07.2020 року [231] встановив єдиний трирічний строк незалежно від суб'єктного складу правовідносин.

Практика свідчить також про складність визначення дня виникнення вимоги, адже законом не передбачено чіткої вказівки, з якого моменту потрібно обраховувати встановлений трирічний строк звернення за виконавчим написом. Однак, якщо проаналізувати правовідносини щодо аграрних розписок, то день виникнення вимоги можна окреслити більш-менш точно, орієнтуючись на встановлений строк здійснення поставки чи сплати коштів. Оскільки аграрна розписка фіксує безумовне зобов'язання, його виконання не обумовлюється певними діями чи подіями, а значить – може бути однозначно встановлене сторонами в самому документі.

Здійснивши первинний аналіз правової ситуації за усіма вказаними вище умовами, нотаріус приймає рішення про вчинення або відмову у вчиненні виконавчого напису на аграрній розписці. У разі позитивного рішення розпочинається процес оформлення. У даному моменті важливо розкрити супутні юридичні питання, які відграють допоміжну, технічну роль у процедурі вчинення виконавчого напису, але дотримання вимог щодо них забезпечує законність цієї нотаріальної дії:

- *місце вчинення виконавчого напису.* Відповідно до п. 1.4 Гл.16 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 року № 296/5 [245], виконавчий напис вчиняється незалежно від місця виникнення вимоги, місцезнаходження боржника чи кредитора. Це означає, що виконавчий напис може вчинятися будь-яким нотаріусом, не обов'язково тим самим, що оформив видачу цієї розписки;

- *форма виконавчого напису.* Зважаючи на відсутність спеціальних вимог у Законі України «Про аграрні розписки», у даному питанні процедура врегульована на рівні загального нотаріального законодавства. Виконавчий напис вчиняється на документі, що встановлює заборгованість, – тобто прямо на аграрній розписці. Оскільки інформація, що має бути відображена у виконавчому написі, досить об'ємна, цілком логічним є правило про можливість додання окремого аркушу до розписки для розміщення на ньому тексту виконавчого напису;

- *реквізити виконавчого напису.* У ст. 89 Закону України «Про нотаріат» зазначено, які дані мають складати виконавчий напис. Зокрема, у ньому мають знайти відображення дані про нотаріуса; стягувача; боржника; строк, за який провадиться стягнення; суми або предмети, що підлягають стягненню; номер і дату напису, дату набрання ним юридичної сили та строк пред'явлення до виконання.

Паралельно вивчаючи Закон України «Про аграрні розписки», можна дещо уточнити. Так, наприклад, ч. 2 ст. 13 Закону говорить про те, що на підставі

виконавчого напису кредиторі надається предмет застави, тобто врожай сільськогосподарської продукції. У зв'язку з цим виникає питання про змістовне наповнення виконавчого напису на аграрній розписці. Якщо це товарна аграрна розписка, то зобов'язання за нею полягає у поставці певного обсягу обумовленої сільськогосподарської продукції. Якщо ж це фінансова аграрна розписка, то кредитор очікує оплату грошової суми. Однак в обох випадках необхідно розуміти, що чіткої суми зобов'язання або однозначного обсягу сільськогосподарської продукції в аграрній розписці не зазначається, як було вказано у попередніх розділах. Законодавець вимагає узгодження формули розрахунку кінцевого зобов'язання, що ґрунтується, зокрема, на вирощеній сільськогосподарській продукції. Не володіючи необхідними даними про усі ці показники формули, нотаріус навряд зможе підтвердити обсяг вимог, нарахованих кредитором.

У зв'язку з цим можна висунути припущення про те, що на практиці нотаріусом для правомірного вчинення виконавчого напису можуть знадобитися додаткові документи, зокрема, у частині підтвердження розрахунків. Звичайно, цей факт може зменшити привабливість аграрної розписки та спрощеного процесу примусового виконання зобов'язання за нею. З одного боку, є загроза втратити основне надбання – перевагу над судовою процедурою захисту права кредитора (оперативність, спрощеність процедури, здешевлення [288]). Однак, з іншого боку, визнаючи потенційні загрози, слід для збалансування зазначити і позитивні наслідки надання додаткових документів для вчинення виконавчого напису. Так, передусім, мова йде про зниження ризиків вчинення незаконного виконавчого напису та настання усіх негативних наслідків цього.

У літературі зустрічаються досить відверто виказані думки вчених щодо тих загроз, які в сучасних реаліях несе в собі механізм виконавчого напису. Так, наприклад, І. І. Строкач зазначає, що «поза увагою нотаріуса досить часто залишається те, що стягувачі, звертаючись за вчиненням виконавчого напису, необґрунтовано завищують суми своїх вимог, включаючи до їх складу всі санкції, комісії, винагороди, або звертаються про стягнення спірного боргу»

[314]. Наслідком такої ситуації за категоричним висловом О. М. Калітенко стає те, що «виконавчий напис нотаріуса все частіше стає не способом захисту суб'єктивних цивільних прав, а класичним видом зловживання суб'єктивними цивільними правами, як з боку стягувача, так і з боку нотаріуса» [113].

У цьому аспекті слід погодитися, що значну небезпеку в собі криє саме фактор безспірності вимоги. Це добре ілюструється матеріалами справи №924/1336/20, відповідно до якої виконавчий напис визнавався таким, що не підлягає виконанню. Основною підставою стало те, що вимоги за аграрною розпискою виявилися небезспірними: паралельно із вчиненням виконавчого напису в судах перебували на розгляді кілька справ між сторонами за аграрною розпискою, в яких вони оспорювали права та обов'язки одна одної. У результаті цього, хоча нотаріус діяв суто в рамках проаналізованих вище норм, отримав необхідні документи (головним серед них була аграрна розписка без напису «виконано»), його виконавчий напис було визнано таким, що не підлягає виконанню [216].

Можливо, через потенційні проблеми із виконавчими написами нотаріуса, пов'язані із їх слабким місцем – безспірністю вимоги, окремі кредитори віддають перевагу не нотаріальному захисту своїх прав, що вважається спрощеним та полегшеним, а одразу звертаються до суду (наприклад, у справі № 916/641/23 [270]).

Виконавче провадження. Як неодноразово підкреслюється в фаховій літературі, виконавчий напис є одночасно нотаріальним актом та виконавчим документом, що ускладнює його правову природу, але полегшує процедуру стягнення за зобов'язаннями. У ст. 13 Закону України «Про аграрні розписки» зазначається, що вчинений виконавчий напис підлягає негайному виконанню. З даного моменту розпочинається стадія примусового виконання зобов'язання за аграрною розпискою – процедура виконавчого провадження. Згідно з нормами закону кредитор має право звернутися до органу чи особи, яка здійснює виконання судових рішень та рішень інших органів. Ці правовідносини врегульовуються Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють

примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 року [249]. Відповідно до вимог цих законів кредитор може звернутися до державного або приватного виконавця для реалізації свого права на підставі виконавчого напису протягом трьох років з моменту його вчинення.

На підставі проведеного аналізу законодавства можна зробити висновок про те, що існують два можливі сценарії розвитку виконавчого провадження за аграрною розпискою: а) у випадку існування предмету застави; б) у випадку відсутності предмету застави.

Основний (заставний) сценарій виконавчого провадження за аграрною розпискою передбачає чіткий та більш-менш визначений алгоритм дій виконавця. Безпосередньо Законом України «Про аграрні розписки» встановлено правило, відповідно до якого виконавець протягом семи днів забезпечує передачу кредиту за аграрною розпискою предмета застави. Нагадаємо, що за замовчуванням предметом застави є врожай сільськогосподарської продукції, зібраний з конкретної земельної ділянки. Крім того, у випадку втрати посівів та неможливості зібрати такий врожай, сторони в праві узгодити інший предмет застави (врожай з іншої земельної ділянки, інше рухоме чи нерухоме майно) та зробити про це спільний напис на аграрній розписці. Тобто слід наголосити, що предмет застави може бути різним та може змінюватися в процесі розвитку правовідносин. Якщо такий предмет є в наявності на час відкриття виконавчого провадження, то виконавець звертає на нього стягнення. Законом кредиту надається право обрати зручний для нього спосіб задоволення вимог за рахунок такого предмету застави:

а) передача йому права власності на предмет застави (за товарною аграрною розпискою);

б) наділення кредитора правом доростити, зібрати врожай та набути право власності на зібрану сільськогосподарську продукцію;

в) укласти договір купівлі-продажу заставленої сільськогосподарської продукції з іншою особою та за рахунок плати погасити свої вимоги (фінансова аграрна розписка);

г) інший спосіб, не заборонений законом.

Нормотворець недаремно пропонує кілька альтернативних варіантів задоволення вимог кредитора за аграрною розпискою, залишаючи перелік відкритим та дозволяючи кредитору самостійно вирішити, яким із способів скористатися. З одного боку, зобов'язання залежно від виду аграрної розписки відрізняється. З другого – оскільки сільськогосподарське виробництво є ризиковим та непередбачуваним, гнучкість та варіативність має оптимально компенсувати незручності, пов'язані із нестабільністю сільськогосподарської діяльності.

Альтернативний (беззаставний) сценарій реалізується у разі відсутності предмета застави у власності боржника. Як показує невблаганна практика, такі випадки серед усіх справ із примусовим виконанням аграрних розписок, не рідкість. Відсутність предмета застави може статися унаслідок порушення вимог закону (наприклад, у результаті ігнорування правил застави та відчуження врожаю третім особам) або внаслідок об'єктивних незалежних від боржника причин (знищення предмету застави внаслідок різних сторонніх факторів). У будь-якому разі відсутність предмету застави не має блокувати задоволення вимог кредитора. Хоча є деякі підстави побоюватися, що цей процес матиме ускладнення. Так, через особливість зобов'язання за товарною аграрною розпискою відсутність предмета застави в натурі може викликати юридичні бар'єри. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 37 Закону України «Про виконавче провадження» виконавчий документ повертається стягувачу, якщо у боржника відсутнє визначене виконавчим документом майно, яке має бути передане стягувачу в натурі. На підставі цієї норми Д. Г. Макіяні робить висновок про те, що за відсутності предмета застави «право кредитора на здійснення стягнення на інше майно боржника у позасудовому порядку через виконавчий напис нотаріуса нівелюється. Для реалізації названого права кредитору необхідно звертатися до суду та належним чином доводити власне право на переведення зобов'язання в натурі у грошове зобов'язання з метою забезпечення можливості звернення стягнення на інше майно боржника» [165]. Ми погоджуємося із ученим щодо

цілком вірогідного розвитку подій. Однак для недопущення цієї ситуації слід уважно підходити до формулювання тексту виконавчого напису, в якому можна відобразити альтернативні можливості щодо стягнення заборгованості.

Законодавець пропонує кредитору в разі відсутності предмета застави задовольнити свої вимоги іншими законними шляхами:

а) *за рахунок іншого майна боржника*. Така норма широко розсуває межі кола об'єктів, за рахунок яких кредитор може отримати свій борг. Тобто, якщо сільськогосподарської продукції із заставленого врожаю немає, стягнення може поширитися на іншу сільськогосподарську продукцію боржника, його гроші, належне йому рухоме та нерухоме майно тощо. Особливо слід наголосити на тому, що стягнення може бути звернене на земельні ділянки, які знаходяться у власності боржника, у тому числі і на землі сільськогосподарського призначення. Це потенційно становить загрозу організації тіньових схем позбавлення прав на землю, рейдерських захоплень тощо. Про ці та інші загрози зазначають С. Ф. Домбровський і Л. В. Тарасенко [84];

б) *за рахунок майна третьої особи, яка придбала предмет застави*. Законом передбачено, що у разі відчуження предмету застави третій особі до виконання зобов'язання за аграрною розпискою, кредитор має право задовольнити свої вимоги за рахунок того майна, що було в заставі, або іншого майна цієї третьої особи. Незважаючи на ніби чіткість формулювань норми, на практиці до неї виникло багато запитань. Найкраще їх дослідити на прикладі матеріалів конкретної справи. У ній боржник, не розрахувавшись за фінансовою аграрною розпискою, здійснив продаж половини отриманого ним врожаю третій особі – комбікормовому заводу. Кредитор за аграрною розпискою (естонська компанія – нерезидент) намагався звернути стягнення на майно цього заводу, керуючись своїм правом, наданим у ч. 4 ст. 13 Закону України «Про аграрні розписки». За результатами розгляду справи Верховний Суд дійшов деяких важливих висновків:

- на описані відносини поширюються вимоги заставного законодавства та наслідки відчуження предмету застави третій особі;

- третя особа могла проявити розумну обачність та перевірити відсутність застав під час укладення договору поставки із боржником;

- боржник за аграрною розпискою і третя особа, яка придбала предмет застави, не є солідарними боржниками. Це дуже важливий момент, адже у такому разі третя особа (завод) несе відповідальність лише у межах вартості майна, що було куплено до виконання зобов'язання за аграрною розпискою. Кредитор не може вимагати повного виконання зобов'язання третьою особою замість боржника;

- усі штрафні санкції (неустойка, пеня тощо) теж включаються у загальну суму боргу та можуть бути задоволені за рахунок вартості предмета застави;

- словосполучення «за рахунок такого чи іншого майна такої третьої особи» вживається виключно для позначення можливості звернути стягнення також на інше майно третьої особи, якщо заставлене майно вже відсутнє у неї в силу специфіки такого товару (сільськогосподарської продукції). Тобто, якщо придбаний предмет застави ще є у третьої особи, кредитор не може вимагати звернення стягнення на інше майно боржника [214].

Спори у схожих правовідносинах є відносно поширеними у вітчизняній судовій практиці (наприклад, подібна ситуація стала предметом розгляду суду у справі № 914/2848/20 [215]), що доводить складність та підвищену конфліктність таких справ;

в) *за рахунок майна кредитора за пізніше виданою аграрною розпискою у разі порушення ним черговості отримання виконання.* Як ми зазначали в попередніх підрозділах, нормотворець дозволив видання аграрної розписки боржником під заставу одного і того ж майбутнього врожаю. При цьому кредитори за такими аграрними розписками вишиковуються в порядку черги та отримують задоволення своїх вимог за рахунок предмету застави поступово – залежно від часу видання їхньої розписки. У разі порушення цього правила черговості кредитор, який мав би отримати задоволення раніше, одержує право звернути стягнення на майно кредитора – порушника. Після цього у такого кредитора, що отримав майно поза чергою, виникає право регресу до боржника;

г) *за рахунок майна попередніх кредиторів*. У разі якщо кредитор отримав аграрну розписку від попереднього кредитора за аграрною розпискою шляхом вчинення напису про передачу, він має право задовольнити свої вимоги за рахунок майна такого попереднього кредитора або будь-якого з попередніх кредиторів, які розташовані вище його імені у списку передавальних написів, якщо в тексті передавального напису аграрної розписки не міститься застереження "без поруки". Якщо попередній кредитор за аграрною розпискою виконає зобов'язання за аграрною розпискою за рахунок власного майна, до нього переходять права кредитора за аграрною розпискою.

Розглянувши основні питання щодо юридичної відповідальності за аграрною розпискою, можемо підсумувати, що основний наголос законодавець робить на правопорушення боржника – невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків за аграрною розпискою. Це абсолютно логічно з огляду на те, що сама аграрна розписка є втіленням безумовного зобов'язання однієї сторони – боржника. Однак нормотворець все ж збалансував питання юридичної відповідальності за правовідносинами щодо аграрної розписки у частині закріплення заходів відповідальності кредитора у разі порушення ним свого обов'язку.

Так, за аграрною розпискою кредитор є особою, яка має суто права, однак все ж Законом передбачено важливий технічний обов'язок кредитора повернути виконану аграрну розписку боржнику. Це має велике значення для боржника та для усього даного правовідношення. Нагадаємо, що аграрна розписка без відмітки «Виконано» з моменту настання строку виконання складає собою документ, що підтверджує безспірність вимоги, а значить створює для боржника постійний ризик започаткування процедури примусового стягнення.

Зловживання кредитором своїм правом володіти аграрною розпискою або ж відверте порушення обов'язку погасити аграрну розписку та віддати її боржнику може спричинити збитки останньому. Слід нагадати, що фіксація факту виконання аграрної розписки є постадійним процесом (відмітка на аграрній розписці, внесення даних до Реєстру аграрних розписок). При цьому інші діючі

та потенційні контрагенти можуть перевіряти чинний стан зобов'язання боржника за допомогою вільного доступу до Реєстру та будувати на основі цієї інформації відносини із боржником. Наприклад, через формальне існування невиконаної аграрної розписки потенційний покупець може відмовитися придбати сільськогосподарську продукцію у боржника, побоюючись проблем із поширенням режиму застави на це майно. З огляду на це законом передбачено досить жорсткі наслідки неналежного виконання кредитором свого обов'язку повернути аграрну розписку вчасно.

Залежно від ступеня тяжкості порушення обов'язку закон посилює відповідальність: а) затримка терміном від одного дня до місяця тягне за собою зобов'язання відшкодувати усі завдані боржнику збитки, а також сплатити штраф у розмірі 10 мінімальних заробітних плат; б) затримка терміном від одного до шести місяців – окрім збитків підвищує штраф до 100 мінімальних заробітних плат; в) прострочення зобов'язання повернути виконану аграрну розписку на строк довше шести місяців тягне відшкодування усіх збитків та штраф у розмірі 300 мінімальних заробітних плат.

Отже, за підсумками здійсненого в даному підрозділі дослідження можна вказати таке. Юридична відповідальність за порушення зобов'язань за аграрними розписками має цивільно-правовий характер. Поглиблений аналіз висунутих в літературі припущень про існування в законодавстві про аграрні розписки доказів аграрно-правової відповідальності як самостійного галузевого виду юридичної відповідальності продемонстрував хибність таких міркувань.

За чинним законодавством етап примусового виконання аграрних розписок поділяється на дві стадії: стадію вчинення виконавчого напису та стадію виконавчого провадження. Однак вивчення сучасних тенденцій виявило поодинокі випадки зміни передбаченої законом стадійності шляхом відмови від звернення за виконавчим написом нотаріуса. Такі випадки є маркером, що проявляє деякі проблеми закріпленої законом процедури. Зокрема, щодо можливості визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню внаслідок порушення умови безспірності вимоги. Під час вчинення виконавчого

напису з метою підтвердження безспірності вимоги нотаріусу можуть знадобитися додаткові документи, окрім тих, що передбачені законодавством, з огляду на специфічні риси аграрної розписки (наприклад, в частині розрахунку суми чи обсягу зобов'язання, відсутності спорів про розмір такого зобов'язання тощо).

Виконавче провадження за аграрною розпискою може мати два сценарії: основний (заставний) за умови наявності у боржника предмета застави та альтернативний (беззаставний) у разі відсутності цього предмету.

3.3. Перспективи реформування законодавства про аграрні розписки

Традиційні потреби сільського господарства в умовах триваючої війни лише загострилися. Подорожчання паливно-мастильних матеріалів, засобів захисту рослин, насіння, логістичних послуг – ось не повний перелік факторів, які зумовили зростання вимушених витрат сільськогосподарських товаровиробників протягом 2022 – 2023 років. Ці об'єктивні обставини наклалися на запущений в державі ринок земель сільськогосподарського призначення, який в обмеженому вигляді, з нетривалими перебоями функціонує вже два роки і теж вимагає від аграріїв додаткових фінансових ресурсів. Залучення позикових грошей може здійснюватися різними шляхами, серед яких нетривіальним, але досить зручним є використання аграрної розписки.

Незважаючи на свою певну «екзотичність», аграрні розписки активно використовуються в Україні, а їх популярність все більш росте в умовах ускладнення доступу до банківського кредитування. На те, щоб стати повноцінною складовою сучасних аграрних правовідносин, аграрній розписці знадобилося досить багато часу. Для цього державою створювалися спеціальні організаційно-правові умови, наприклад, запроваджувався режим пілотного проєкту, поступово розширювалося коло областей, в яких можна було видавати

аграрні розписки, створювався державний реєстр тощо [37]. Можна констатувати, що відповідні правовідносини набули певної усталеності.

Проте в контексті нашого дослідження представляє значний інтерес нормотворча робота, проведена протягом 2023 – 2024 років у напрямі оновлення і розширення правових інструментів для фінансування агробізнесу. Мова йде про законодавчі пропозиції, втілені у проєкті Закону про електронні аграрні розписки № 9266 від 02.05.2023 року [262]. Оскільки цей проєкт було прийнято, однак під іншою назвою (Закон України «Про аграрні ноти» від 22.02.2024 року [221]), виникає вагома причина проаналізувати певні ключові моменти нового правового механізму, який мав первісний зв'язок із аграрними розписками.

1) *Юридична природа*. Відповідно до Закону аграрна нота визначається як «неемісійний цінний папір, що посвідчує безумовне зобов'язання боржника, забезпечене заставою, здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти кредитору відповідно до умов, визначених таким цінним папером» [221]. Важливо, що у цьому визначенні нарешті зроблено крок, на який досі не наважилися щодо аграрних розписок, а саме: аграрні ноти прямо віднесені до цінних паперів на відміну від аграрних розписок, які є «товаророзпорядчим документом». Щодо цього питання точаться наукові дискусії ще з моменту прийняття спеціального Закону: одні вчені переконані в тому, що, незважаючи на формальні визначення, за своєю юридичною природою аграрні розписки є цінними паперами [30; 31; 95; 147; 219]; інші науковці наполягають на буквальному тлумаченні положень законодавства та відмовляють аграрній розписці у віднесенні до кола цінних паперів, принаймні до прямої вказівки нормотворця [48; 333].

2) *Законодавство*. Нормотворець ще на етапі підготовки нового закону розмежував сферу його регулювання. Так, проєктом було обрано своєрідний шлях інтеграції нових положень про електронні аграрні розписки (зараз – аграрні ноти) до чинного законодавства. Пропонувалося прийняти окремий Закон України «Про електронні аграрні розписки», який буде діяти абсолютно автономно від чинного Закону України «Про аграрні розписки» (ч. 3 ст. 2

законопроекту: «До регулювання відносин щодо електронних аграрних розписок Закон України «Про аграрні розписки» не застосовується»). Відповідно до прийнятого Закону України «Про аграрні ноти» такий підхід було легалізовано. Справді, новий закон набагато тісніше пов'язаний із фінансовим законодавством (законами України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків», «Про депозитарну систему України»), ніж із діючим Законом України «Про аграрні розписки». Таким чином, наразі діють два закони, які регулюють різні фінансові інструменти з окремими схожими ознаками.

Аналізуючи проєкт, ми були переконані в тому, що таке рішення не є однозначним. З одного боку, технічно набагато легше просто створити ще один закон «з нуля» та виписати в ньому ту юридичну конструкцію, яка була задумана. Однак, з іншого, теоретико-концептуального боку, обраний шлях має беззаперечні вади. Зокрема, він закладає основи для безлічі спірних та потенційно колізійних ситуацій в майбутньому. Замість комплексного та ґрунтового реформування існуючого інституту аграрних розписок, зроблено спробу створити його паралельного «двійника», спорідненість яких неминуче викличе плутанину на практиці, а значить підірве забезпеченість прав та інтересів сільськогосподарських товаровиробників. Вирішення цієї плутанини було знайдене в тому, що новий правовий інструмент було названо «аграрні ноти», а не «електронні аграрні розписки». Завдяки цьому розмежування між даними юридичними конструкціями стало більш чітким.

3) *Об'єкти*. Характерною рисою аграрних нот порівняно зі звичайними аграрними розписками можна назвати суттєве розширення кола можливих об'єктів відповідних правовідносин.

По-перше, спостерігається деталізація положень щодо використання тваринницької продукції як об'єкта аграрних розписок. Наприклад, це добре корелюється з нормами про необхідність володіння боржником земельними ділянками, на яких «розташовані інші приміщення, території, на яких

зберігається сільськогосподарська продукція, утримуються живі тварини та/або розташовані виробничі потужності з забою живих тварин».

По-друге, додання до можливих об'єктів аграрних нот продуктів переробки первинної сільськогосподарської продукції. Логічним у цьому аспекті виглядає визначення сільськогосподарської продукції у Законі – для цих цілей використовуються групи 1 – 24 УКТЗЕД замість 1-14 груп у Законі України «Про аграрні розписки».

Слід вказати, що подібні пропозиції лунали неодноразово щодо удосконалення законодавчого забезпечення звичайних аграрних розписок [4; 147; 195; 312]. Цікаво, що законодавець сміливо реалізує ці ідеї лише стосовно аграрних нот, забуваючи при цьому удосконалювати та модернізувати правові засади функціонування аграрних розписок. На нашу думку, включення відповідних положень до Закону України «Про аграрні ноти» є свідченням того, що нормотворець усвідомлює прогресивність відповідних пропозицій та в цілому їх підтримує. Саме тому цілком логічним є паралельне оновлення чинного спеціального Закону України «Про аграрні розписки».

4) *Форма*. Форма аграрних нот обумовлена такими її юридичними характеристиками як: віднесення до цінних паперів та електронний вигляд. Закон вимагає дотримання чітких вимог щодо форми аграрної ноти, зокрема, у ній має бути передбачено чіткий та досить розлогий перелік даних та положень. При цьому передбачається, що будь-яка аграрна нота має складатися з двох частин: основної та виконавчої.

5) *Порядок видачі*. Напевно, це той елемент юридичної конструкції аграрної ноти, який найбільш кардинально відрізняє новий фінансовий інструмент від аграрних розписок за чинним законодавством. Як відомо, діючий Закон містить низу вимог до аграрних розписок, що робить процес їх укладення досить жорстко регламентованим та дещо ускладненим. Йдеться, зокрема, про використання бланків, нотаріальне посвідчення, внесення до Реєстру аграрних розписок.

Натомість у Законі України «Про аграрні ноти» представлено зовсім інше бачення щодо оформлення цих документів. Пропонується надати максимальний

рівень самостійності безпосереднім учасникам процесу – боржнику та кредитору. Щоб оформити свої відносини, вони можуть через власні електронні кабінети у спеціальному Реєстрі створювати аграрну ноту та накладати свої кваліфіковані електронні підписи.

Держателем та адміністратором Реєстру аграрних нот має стати Центральний депозитарій цінних паперів, створений відповідно до Закону України «Про депозитарну систему України». На нього покладаються деякі функції щодо організації процесу. Зокрема, Центральний депозитарій цінних паперів здійснюватиме обмін інформацією про видані аграрні ноти з адміністратором Державного аграрного реєстру.

Незважаючи на існування адміністратора, він не є основною ланкою. У боржника та кредитора є досить широкі можливості, наприклад, за взаємною згодою змінювати реквізити такої аграрної ноти. У випадку виконання зобов'язання кредитор має самостійно відмітити це в Реєстрі аграрних нот. У разі невиконання зобов'язань боржником кредитор за допомогою системи генерує спеціальну виписку для запуску виконавчих процедур. При цьому програмне забезпечення автоматично прораховує розміри штрафних санкцій.

У фаховій літературі зустрічаються як позитивні думки щодо ускладненої процедури оформлення аграрних розписок («зміцнює впевненість учасників операції в її законності, непорушності дійсності», «забезпечує прозорість їх обігу й нівелює недобросовісне закладання боржником одного і того ж майбутнього врожаю декільком кредиторам» [31]), так і негативні («висока вартість нотаріального посвідчення робить її менш доступною» [5; 84]). Однак ті сміливі ідеї щодо автономізації процесу видачі, зміни, виконання та обігу аграрних нот, які пропонуються новим законом, доктринально ще не обґрунтовані.

Навіть опираючись на проаналізовану вище обмежену кількість основних відмінностей нового фінансового інструменту, зрозуміло, що він має потенціал стати досить затребуваним. З іншого боку, можна простежити неоднозначні положення, які передбачені законопроектом про аграрні ноти.

По-перше, деяке занепокоєння щодо паралельного існування двох фінансових інструментів зі схожими назвами, але значними юридичними відмінностями, що потенційно могло створити складнощі у правозастосуванні, на наш погляд, було досить вдало усунуте завдяки вживанню різних термінів. Зокрема, як зазначає Х. А. Григор'єва, «для мінімізації виникнення спірних ситуацій однозначне розуміння ключових рис аграрної розписки є надзвичайно важливим» [67].

По-друге, запропонований підхід до оформлення аграрних нот поряд із беззаперечними позитивними рисами (уникнення складних і тривалих процедур посвідчення традиційних аграрних розписок, розширення свободи боржників та кредиторів на етапі виникнення правовідносин) має також і окремі спірні риси. Так, не можна ігнорувати зворотній бік запропонованого інноваційного підходу: необхідність певного рівня цифрової та юридичної підготовки учасників для самостійного оформлення аграрної ноти через електронні кабінети у відповідному реєстрі. Крім того, нотаріальне посвідчення традиційних аграрних розписок гарантує дотримання умов законодавства під час видачі таких розписок. Виключення нотаріальної складової з правового механізму аграрної ноти може зробити її більш юридично вразливою.

По-третє, питання виникають щодо окремих норм законопроекту, які можуть неоднозначно вплинути на усталені аграрні правовідносини. Зокрема, такими є положення про те, що «З моменту видачі аграрної ноти до припинення зобов'язань за нею боржник втрачає право розпоряджатися речовими правами на земельну ділянку, зазначену в реквізитах такої аграрної ноти, без дозволу кредитора, зокрема, боржник не має права здійснювати: 1) відчуження такої земельної ділянки; 2) відчуження свого права оренди, іншого прав користування такою земельною ділянкою; 3) здійснювати передання такої ділянки в суборенду; 4) розривати договір, вносити зміни до договору або відмовлятися від договору, на підставі якого у нього виникло право оренди або інше право користування такою земельною ділянкою» [262]. Подібне обтяження прав

землевласника та/або землекористувача є досить спірним в контексті чинного земельного права.

У цілому схематичний огляд нового інструменту залучення додаткового фінансування у сфері сільського господарства демонструє його цікаві юридичні характеристики, які відрізняють аграрні ноти від аграрних розписок, до яких вітчизняний бізнес уже звик.

Запровадження до законодавства подібного електронного формату документів є досить прогресивною ідеєю, яка має вітатися, особливо з огляду на гальмування прийняття іншого законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про аграрні розписки» та деяких інших законодавчих актів України щодо функціонування та обігу аграрних розписок» № 2805-д від 19.11.2020 року. Останнім законопроектом пропонувалося прийняття нової редакції Закону України «Про аграрні розписки», відповідно до якої передбачалося, зокрема, використання електронної форми таких документів. Тобто ця ідея вже назріла та вимагає оптимального нормативного втілення.

У цілому, можна простежити, деякі важливі тенденції. Так, незважаючи на те, що Закон України «Про аграрні розписки» був досить новаторським на момент його прийняття у 2012 році, він став втіленням консервативного стабільного законодавства, адже пережив мінімальну кількість змін за більш ніж десятирічне існування. Законодавець не поспішав змінювати елементи цієї юридичної конструкції, навіть з огляду на активізацію правозастосування, появу окремих явних недоліків та невинуватених обмежень. При цьому Закон України «Про аграрні ноти» є втіленням сміливого реформаційного бачення сучасних зручних фінансових інструментів для агробізнесу.

У результаті проведеного дослідження можна підвести деякі підсумки. Так, по-перше, необхідність оновлення правового механізму аграрних розписок стала очевидною не лише для науковців та практиків, але й для законодавця. Однак це розуміння втілилося в прийнятті Закону України «Про аграрні ноти». Таким чином, цей вектор нормотворчості не є лінійним: замість оновлення існуючого та апробованого правового інструменту, створюється новий правовий механізм

аграрних нот, який досить серйозно відрізняється від аграрних розписок (зокрема, в частині таких важливих ознак як суб'єкти, об'єкти, форма, порядок видачі тощо). По-друге, обраний шлях модернізації правових засобів для залучення фінансування в агробізнес, може принести не лише позитивні результати (спрощення процедури, розширення кола можливостей для видачі, підвищення гнучкості у питаннях відповідальності тощо), але потенційно здатен спричинити певну дестабілізацію відносин щодо видачі, виконання, обігу аграрних розписок [34].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що виявилось у встановленні особливостей правового регулювання відносин із аграрними розписками в Україні. Основні висновки дисертаційного дослідження полягають у наступному:

1. Для визначення правової природи аграрної розписки доцільним є використання двох методологічних підходів: прямого, який побудований на аналізі законодавчої дефініції; та зворотного – на підставі порівняння аграрної розписки із іншими юридичними конструкціями. Використання прямого підходу виявило внутрішню суперечливість легального визначення аграрної розписки: вона не може бути одночасно і товаророзпорядчим документом, і мати своїм змістом виконання зазначених законом зобов'язань. Застосування зворотного підходу дозволило зробити висновок про те, що спроби ототожнення аграрної розписки з іншими юридичними конструкціями є поверховим та грубим спрощенням юридичного інструментарію у сфері фінансування агробізнесу.

2. Найбільш суттєвими відмінними рисами між векселем та аграрною розпискою є такі: а) *спосіб забезпечення зобов'язання* (за векселем забезпечення здійснюється диспозитивно та найчастіше втілюється у поручі банку; за аграрною розпискою забезпечення є імперативним в силу закону та втілюється у заставі майбутнього врожаю); б) *можливий функціонал* (аграрна розписка може використовуватися для фінансування агровиробництва, тоді як вексель видається суто для опосередкування зобов'язань з поставки товарів, виконання робіт чи надання послуг).

3. Основні юридичні відмінності між аграрною розпискою та форвардним контрактом полягають у такому: а) *приналежність до різних юридичних конструкцій* (на відміну від аграрної розписки форвардний контракт відноситься до договорів); б) *основна мета застосування* (для форвардного контракту основною ціллю виступає купівля-продаж сільськогосподарської продукції;

аграрна розписка має ціллю забезпечення виконання первісного зобов'язання між сторонами).

4. Вітчизняне законодавство про аграрні розписки характеризується власними особливостями становлення та розвитку: а) тривала незмінність положень спеціального закону; б) реалізація пілотного проєкту; в) поєднання дії загального та спеціального законодавства; д) вагома роль судової практики.

5. Запропоновано періодизацію розвитку законодавства про аграрні розписки: 1) *підготовчий (камеральний) етап (2012 – 2014 роки)*, який характеризувався створенням основних нормативно-правових засад, що фактично не діяли; 2) *експериментальний етап (2014 – 2018 роки)*, який відрізнявся внутрішньою етапністю, втіленням пілотного проєкту, налагодженням організаційних та інституційних умов для функціонування аграрних розписок у правовому полі; 3) *етап розвитку (з 2018 року до сьогодні)*, основними ознаками якого є масштабізація відносин з аграрними розписками, активізація нормотворчих ініціатив, накопичення судової практики.

6. Вітчизняна доктрина правового регулювання відносин із аграрними розписками знаходиться на етапі свого становлення. Цей процес досить відчутно затягнувся, що було спричинено кількома найбільш *суттєвими факторами*: а) відстроченим стартом повноцінної дії спеціального законодавства; б) домінуванням консервативних методологічних підходів до вивчення аграрних фінансових правовідносин, для яких характерним є орієнтування на державну підтримку та традиційне банківське кредитування; в) обмеженим зверненням до емпіричних даних під час виконання теоретичних досліджень.

7. У ході проведеного дослідження було визначено характерні особливості сучасного стану доктринальної розробки правовідносин із аграрними розписками в Україні, а саме: а) хвилеподібний дослідницький інтерес на тлі відсутності спеціальних комплексних досліджень; б) поляризований характер досліджень; в) нерозробленість методології правового регулювання відносин з аграрними розписками; г) віднесення правового регулювання аграрних розписок до аграрно-правових інститутів; д) переважання доктринального вивчення

відносин щодо аграрних розписок не як самостійного предмету дослідження, а крізь призму аналізу інших правових проблем (здебільшого правового забезпечення державної підтримки та кредитування сільського господарства).

8. Життєвий цикл аграрної розписки представлений такими етапами: 1) *формальний* (видача аграрної розписки, який складається із чотирьох стадій: підготовка, оформлення, нотаріальне посвідчення та державна реєстрація); 2) *пасивного виконання* (виробництво сільськогосподарської продукції); 3) *активного виконання* (безпосереднє виконання грошового та товарного зобов'язання боржника перед кредитором); 4) *примусового виконання* (факультативний етап, який має місце лише у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання за аграрною розпискою).

9. У правовідносинах щодо аграрних розписок юридична прив'язка до конкретної земельної ділянки виконує інструментальну функцію та здійснюється для підтвердження, по-перше, можливості фізично отримати врожай – майнову заставу за аграрною розпискою, а по-друге, конкретних обсягів запланованого врожаю, від якого розраховується сума зобов'язань за аграрною розпискою. Тобто основним юридичним питанням є не стільки «яке право має боржник на земельну ділянку», а все ж чи має він право виростити на цій земельній ділянці сільськогосподарську продукцію або чи володіє правом власності на уже зроблені посіви.

10. Практичне використання аграрної розписки сформувало кілька типових правових моделей: а) *постачальницька (ресурсна) модель* (постачальник матеріально-технічних ресурсів (послуг) відстрочує платіж за договором поставки та отримує розрахунок від боржника після вирощення і збору врожаю); б) *кредитна модель* (фінансова установа укладає кредитний договір з сільськогосподарським виробником та для забезпечення виконання зобов'язання боржника отримує від нього аграрну розписку); в) *збутова модель* (кредитор, який зацікавлений у поставці сільськогосподарської продукції, отримує додаткове забезпечення виконання основного договору купівлі такої продукції в майбутньому).

11. Об'єктами правовідносин щодо аграрної розписки можуть виступати або гроші, або сільськогосподарська продукція. Незважаючи на те, що Закон України «Про аграрні розписки» сповідує звужений підхід до визначення сільськогосподарської продукції, практика застосування його норм демонструє ще більш критичне звуження сільськогосподарської продукції як об'єкта аграрних розписок до зернових та олійних експортоорієнтованих культур. При цьому виявлено внутрішню суперечливість юридичної конструкції аграрної розписки: з одного боку, вона формально розрахована на майже будь-яку неперероблену тваринницьку та рослинницьку продукцію, однак з іншого – неоднозначними положеннями закону блокується можливість видати аграрну розписку під ту сільськогосподарську продукцію, термін виробництва якої більше року.

12. Оформлення аграрної розписки має такі характерні особливості: а) законодавче закріплення переліку обов'язкових реквізитів аграрної розписки; б) використання бланку; в) неможливість переведення аграрної розписки в бездокументарну форму. Заборона бездокументарності аграрних розписок, по-перше, неузгоджена із загальними діджиталізаційними тенденціями руху системи права; по-друге, не однозначно застосовує поняття з правового інституту цінних паперів; по-третє, чітко вказує на обов'язкову паперову форму аграрних розписок; по-четверте, дискримінує фінансові аграрні розписки, адже законом збережено потенційну можливість бездокументарної форми для товарних розписок.

13. На етапі становлення правового інституту аграрних розписок нотаріальне посвідчення таких правочинів було абсолютно виправданим з міркувань стабілізації цих нових правовідносин. Цілком ймовірною може бути відмова від даного елементу юридичної конструкції в майбутньому.

14. Державна реєстрація аграрної розписки представлена у вигляді двох взаємопов'язаних правових аспектів: 1) *інституційно-правового*, який полягає у побудові системи інституцій, покликаних здійснювати відповідну реєстрацію: а) держателя Реєстру аграрних розписок – Мінагрополітики; б) адміністратора –

державного підприємства «Аграрні реєстри»; в) реєстраторів – нотаріусів; 2) *організаційно-правового*, який втілюється у положеннях про те, що: а) запис про видачу аграрної розписки вноситься до Реєстру у день її нотаріального посвідчення; б) аграрна розписка вважається виданою з дня внесення до Реєстру запису про неї.

15. Під обігом аграрних розписок необхідно розуміти усі процеси переходу прав та обов'язків за цими документами. Заміна кредитора за аграрною розпискою може відбуватися шляхами, передбаченими цивільним законодавством. При цьому відступлення права вимоги за аграрною розпискою відбувається шляхом вчинення передавального напису – індосаменту, який має юридичну природу одностороннього правочину, нотаріального посвідченого та зареєстрованого. Відступлення права вимоги кредитора за аграрною розпискою не торкається прав та обов'язків первісного кредитора за договором, що послужив підставою видачі аграрної розписки. Передання прав кредитора за аграрною розпискою може відбуватися в будь-який момент часу з дня видачі аграрної розписки до її повного виконання. Заміна боржника за аграрною розпискою теоретично можлива шляхом переведення боргу, оскільки прямої заборони на це законодавство не містить. Однак загальних положень цивільного законодавства не достатньо для того, щоб належним чином врегулювати технічні, суб'єктні та заставні питання, які виникають під час таких правовідносин. При цьому заміна боржника за аграрною розпискою є цілком можливою у порядку правонаступництва.

16. Належне виконання зобов'язання за аграрною розпискою є основним (але не єдиним) способом припинення такого зобов'язання. Належність виконання зобов'язання за аграрною розпискою складається з п'яти елементів: належних предмета, строку, суб'єктів, способу та місця виконання. Поставлена сільськогосподарська продукція може бути визнана належним предметом, якщо вона відповідає визначеним виду, кількості, якості та походженню (власновироблена виробником або вирощена іншою особою). Гроші, сплачені за фінансовою аграрною розпискою, можуть бути визнані належним предметом

виконання зобов'язання, якщо дотримана вимога законодавства про включення до формули розрахунку розміру зобов'язання кількості та родових характеристик сільськогосподарської продукції. Строк виконання зобов'язання може бути встановлений будь-який, а не лише один рік; конкретний термін виконання встановлюється сторонами. Дострокове виконання можливе лише за умови прямого врегулювання цих питань в аграрній розписці. У випадку множинності боржників за аграрною розпискою належними суб'єктами виконання зобов'язання є усі ці особи з огляду на те, що виконання зобов'язання та відповідальність за невиконання такого зобов'язання мають здійснюватися за одним правилом (на засадах солідарного зобов'язання). Спосіб виконання за аграрною розпискою може бути додатково ускладнений, наприклад, можливістю часткового виконання або правом боржника здійснити альтернативне виконання шляхом передачі складських документів. У разі, якщо сторони за аграрною розпискою не узгодили місце виконання зобов'язання, належним місцем відповідно до ст. 532 ЦК України можна визнати місце виготовлення або зберігання товару. Юридично виконання аграрної розписки не залежить від виконання або невиконання первісного зобов'язання (договору).

17. Законодавством прямо передбачено можливість використання трьох правових механізмів забезпечення виконання зобов'язання за аграрною розпискою, один з яких є обов'язковим (застава майбутнього врожаю), а два – диспозитивними (порука і страхування).

18. Юридичні особливості застави майбутнього врожаю за аграрними розписками втілені в: 1) *предметній специфіці* (встановлений законом предмет застави, яким виступає майбутній врожай; розмір застави має бути не меншим, ніж розмір зобов'язання; виключність застави); 2) *трансформаційній специфіці* (режим застави за аграрною розпискою не є однорідним та змінюється від іпотечної застави до режиму застави рухомого майна та навпаки); 3) *специфіці реалізації прав заставодержателя* (надання кредитору прав на пасивні дії (моніторинг) та на активні дії (дорощування)).

19. Право на дорощування має такі проблемні питання: а) правова невизначеність із технологіями вирощування сільськогосподарської продукції та їх порушеннями; б) використання оціночних категорій («врожай у звичайному обсязі», «з метою порятунку врожаю»); в) імітація процедури оскарження за допомогою звернення до установи, що не визначена; г) фактична юридична беззахисність боржника; д) необмеженість вимог щодо відшкодування витрат кредитора на дорощування; е) невизначеність правового титулу землекористування кредитора.

20. Порука фінансових установ опосередковується укладенням договору поруки та написом на аграрній розписці, який виконує інформаційне завдання щодо попередження усіх зацікавлених суб'єктів (первісних та наступних) про існування правовідносин поруки.

21. Законодавством сформовано передумови для посиленого захисту майнових інтересів кредитора за аграрною розпискою: а) в рамках застави майбутнього врожаю кредитор має право забезпечити свої інтереси в разі неправильних дій чи бездіяльності боржника, які можуть призвести до втрати врожаю (предмета застави), шляхом самостійного дорощування; б) за допомогою страхування предмета застави кредитор може забезпечити себе від ризиків об'єктивного характеру, які не залежать від дій чи бездіяльності боржника.

22. Юридична відповідальність за порушення зобов'язань за аграрними розписками має цивільно-правовий характер. Поглиблений аналіз висунутих у літературі припущень про існування в законодавстві про аграрні розписки доказів аграрно-правової відповідальності як самостійного галузевого виду юридичної відповідальності продемонстрував хибність таких міркувань.

23. За чинним законодавством етап примусового виконання аграрних розписок поділяється на дві стадії: вчинення виконавчого напису та виконавче провадження. Однак вивчення сучасних тенденцій виявило поодинокі випадки зміни передбаченої законом стадійності шляхом добровільної відмови від звернення за виконавчим написом нотаріуса через ризики визнання виконавчого

напису таким, що не підлягає виконанню, внаслідок порушення умови безспірності вимоги. Під час вчинення виконавчого напису з метою підтвердження безспірності вимоги нотаріусу можуть знадобитися додаткові документи, окрім тих, що передбачені законодавством, з огляду на специфічні риси аграрної розписки (наприклад, в частині розрахунку суми чи обсягу зобов'язання, відсутності спорів про розмір такого зобов'язання тощо).

24. Виконавче провадження за аграрною розпискою може мати два сценарії: основний (заставний) за умови наявності у боржника предмета застави та альтернативний (беззаставний) у разі відсутності цього предмету.

25. Очевидна необхідність оновлення правового механізму аграрних розписок не знайшла свого втілення у законодавстві. Замість оновлення існуючого та апробованого правового інструменту аграрних розписок, створено новий правовий механізм аграрних нот, який досить серйозно відрізняється від аграрних розписок (зокрема, в частині таких важливих ознак як суб'єкти, об'єкти, форма, порядок видачі тощо). Обраний шлях модернізації правових засобів для залучення фінансування в агробізнес, може принести не лише позитивні результати (спрощення процедури, розширення кола можливостей для видачі, підвищення гнучкості у питаннях відповідальності тощо), але потенційно здатен спричинити певну дестабілізацію відносин щодо видачі, виконання, обігу аграрних розписок

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Hafurova O. V., Yermolenko V. M., Yermolenko I. M. Кредитування сільськогосподарських товаровиробників: економіко-правові проблеми. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2018. № 4 (27). С. 14 – 21.
2. Poliatykina L., Samoshkina I., Borisova V. Accounting and financial problems of bank lending to agroindustrial enterprises in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2022. Vol. 8 (1). P. 126 – 133.
3. Sirenko N., Mikuliak K., Oleynichenko K. The State and Tendencies of Development of Agrarian Receipts in the Ukrainian Agrarian Sector. *Modern Economics*. 2020. № 21. P. 199 – 203.
4. Urkevych V. Yu. Agrarian receipts circulation in Ukraine: current issues of legal framework. *Право та інноваційне суспільство*. 2016. № 1 (6). С. 45 – 50.
5. Абрамова І. В. Аграрні розписки як інструмент фінансово-кредитного забезпечення дрібних і середніх сільгоспвиробників. *Бізнесінформ*. 2018. № 2. С. 253 – 258.
6. Аграрне право України: підручник / За ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2006. 448 с.
7. Аграрні розписки пережили чималу трансформацію URL: <http://agroportal.ua/ua/views/mnenie-eksperta/agrarnye-raspiski-perezhili-nemaluyu-transformatsiyu/> (дата звернення: 07.05.2023)
8. Аграрні розписки стали успішним інструментом залучення фінансування. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=608d6777-0c92-4765-99b7-492c44c97be2&title=AgrarniRozpiskiStaliUspishnimInstrumenomZaluchenniaFinansuvannia> (дата звернення: 07.05.2021)
9. Аграрні розписки: реалії та перспективи. URL: <http://edorada.org/uk/articles/487> (дата звернення: 07.05.2023)

10. Аксьоненко В. В. Інститут відповідальності як проблемна складова аграрного права України. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: збір. матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 20 листопада 2020 року). Харків: Юрайт, 2020. С. 291 – 294.
11. Алескерова Ю. В., Вільчинська Н. Л., Овчаров М. Я. Фінансово-інноваційні банківські технології для аграрних підприємств (аграрні розписки). *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 16. С. 168 – 174.
12. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с.
13. Андросович Т. Ю. Аграрні розписки як джерело фінансування аграріїв. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2015. Вип. 211. Ч. 1. С. 23 – 27.
14. Багай Н. О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2021. 456 с.
15. Барабаш А. Г. Правове регулювання лізингових відносин в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2004. 20 с.
16. Барбара В. П. Цивільно-правове регулювання вексельних відносин в Україні (на матеріалах судової практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 18 с.
17. Батан Ю. Стабільність законодавства як складова верховенства права та запобіжник порушень права людини на освіту. *Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 травня 2017 року). Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. В 2-х томах. Том 1. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 117 – 118.
18. Батигіна О. М. Аграрні розписки як ефективний фінансовий інструмент залучення коштів в АПК. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного*

законодавства і права в сучасних умовах: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 20 квітня 2018 року). Харків: Юрайт, 2018. С. 120 – 125.

19. Батигіна О. М. Сільськогосподарська продукція як об'єкт обігу на аграрному ринку. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. № 2. С. 38 – 41.

20. Батигіна О. М., Войтенко К. С. Новели кредитної підтримки аграріїв в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/ офлайн конф. (м. Київ, 16 вересня 2022 р.).* Київ: ТОВ «Прінтеко», 2022. С. 96 – 99.

21. Бахуринська М. М. Особливості аграрно-правової відповідальності в контексті Закону України «Про аграрні розписки» від 6 листопада 2012 року №5479-VI. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матеріали «круглого столу»* (Харків, 6 грудня 2013 року). Харків: Право, 2013. С. 82 – 86.

22. Бахуринська М. М. Особливості аграрно-правової відповідальності як інституту аграрного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2014. № 4. С. 109 – 115.

23. Беляневич О. А. Про оборотоздатність права вимоги за грошовим зобов'язанням. *Приватне право і підприємництво.* 2015. Вип. 14. С. 44 – 50.

24. Бобко Т. В. Зміст і форма правочину в цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. 20 с.

25. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.

26. Бойко Г. І. Юридична конструкція як засіб юридичної техніки. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. Вип. 73. С. 190 – 198.

27. Болгар О. В. Сутність державної реєстрації як форми публічного адміністрування. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 5 С. 336 – 340. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2021/81.pdf (дата звернення: 01.07.2023 року)

28. Болдуєва О. В. Визначення ринку цінних паперів як сегменту фінансового сектору країни. *Ефективна економіка.* 2013. № 1.

29. Бондар О. Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. Київ, 2015. 38 с.
30. Бондаренко Н. В. Альтернативні інструменти кредитування аграрного сектору економіки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес.* 2015. Вип. 222. С. 71 – 79.
31. Борденюк О. В. Аграрна розписка як інструмент для регулювання аграрних договірних відносин. *Екологічне право.* 2020. Вип. 3. С. 7 – 10.
32. Боснюк О. Обіг аграрних розписок: теоретико-правові та практичні питання. *Форум права.* 2023. № 4. С. 73 – 81.
33. Боснюк О. Особливості розвитку законодавства про аграрні розписки в Україні. *Area nauki.* 2023. № 2 (11). С. 5 – 14.
34. Боснюк О. П. Аграрні розписки: теоретико-практичний аналіз перспективних законодавчих змін. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 166 – 172.
35. Боснюк О. П. Еволюція вітчизняного законодавства України про аграрні розписки. *Економіка, облік, фінанси та право: сучасні тенденції та перспективи розвитку в Україні та світі: збірник матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 12 січня 2024 року).* Біла Церква: ЦФЕНД, 2024. Ч. 2. С. 15 – 16.
36. Боснюк О. П. Застава майбутнього врожаю за аграрними розписками: науково-практичний аналіз законодавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2023. №. 66. С. 94 – 98.
37. Боснюк О. П. Перспективи нормативно-правового регулювання аграрних розписок в національному законодавстві України. *Актуальні питання економіки, обліку та права в сучасних умовах: збірник матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф. (Житомир, 30 грудня 2023 року).* Житомир: ЦФЕНД, 2023. С. 69 – 70.
38. Боснюк О. П. Правові аспекти обігу аграрних розписок в Україні. *Нотатки сучасної науки.* 2024. № 12. С. 38 – 39.

39. Боснюк О. Предметна специфіка застави майбутнього врожаю за аграрними розписками в Україні. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2024. Вип. 46. С. 37 – 39.
40. Браніцький О. Аграрно-правова відповідальність: постановка питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 2. С. 90 – 93.
41. Бугера С. І. Аграрно-правове забезпечення якості сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. 32 с.
42. Воловик В. В. Вексель як об'єкт цивільних прав: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 19 с.
43. Габріадзе М. Р. Договір поруки як спосіб забезпечення зобов'язання: цивільно-правовий аспект. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 75 – 80.
44. Гаєцька-Колотило Я. З. До питання базових понять у сфері аграрних правовідносин: теоретичні та практичні проблеми. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія: Юридична*. 2015. Вип. 2. С. 115 – 123.
45. Гайдаржи Х. А. Сільськогосподарська продукція як об'єкт виробничих правовідносин в обслуговуючих переробних кооперативах. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матер. «круглого столу»* (м. Харків, 6 грудня 2013 р.) : зб. тез наук. допов. / за заг. ред. А.П. Гетьмана; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. С. 251 – 253.
46. Гафурова О. В. Правові проблеми соціального розвитку села: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2015. 36 с.
47. Гафурова О. В. Щодо функціонування механізму здешевлення кредитів. *Збірник матеріалів Четвертого зібрання споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах»*: матеріали зібрання (Одеса, 6-9 червня 2019 року). Одеса: Гельветика, 2019. С. 11 – 13.
48. Гевчук А. В. Аграрна розписка – сучасний обліковий інструмент забезпечення розрахунків та зобов'язань аграрного сектору держави.

Трансформація бухгалтерського обліку, аналізу та контролю в умовах соціально-економічних викликів: матеріали Міжнар. круглого столу (Тернопіль, 28 трав. 2021 року). Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т. 1. С. 35 – 37.

49. Гевчук А. В. Методичні підходи до облікового відображення аграрних розписок підприємствами АПК. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2019. Вип. 40. С. 171 – 178.

50. Гетьман А. П. Інституту юридичної відповідальності в екологічному законодавстві України. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матеріали «круглого столу»* (Харків, 6 грудня 2013 року). Харків: Право, 2013. С. 14 – 18.

51. Глотова О. В. Правове регулювання правочинів щодо земельних ділянок в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.06. Київ, 2003. 20 с.

52. Глухенький С. О. Критерії виміру ефективності застосування правового експерименту. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2021. Вип. 28. С. 173 – 181.

53. Гнатів О., Бутрин-Бока Н., Базан І. Скасування виконавчого напису нотаріуса. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 3 (27). С. 117 – 122.

54. Голубєва Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: автореф. дис. ... докт. юрид. наук 12.00.03. Одеса, 2013. 40 с.

55. Горіславська І. В. Правове регулювання страхових відносин сільськогосподарських підприємств: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2010. 16 с.

56. Гоштинар С. Л. Правове регулювання ведення державного земельного кадастру в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. 19 с.

57. Гребенюк М. Запровадження правового механізму аграрних розписок – запорука створення надійної системи продовольчого забезпечення в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 56 – 60.

58. Грегуль Г. Вимоги до юридичних термінів. Проблеми української термінології. Львів: Вид-во нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2008. С. 294 – 297.

59. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (21). С. 41 – 45.

60. Григор'єва Х. А. Біржовий договір поставки зерна (форвардний контракт) як різновид договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 травня 2016 року)*. Житомир, 2016. С. 177 – 179.

61. Григор'єва Х. А. Державна підтримка агрострахування: правові особливості та перспективи удосконалення. *Четверте зібрання фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах»: матер. збір. (Одеса, 6-9 червня 2019 року)*. Одеса, 2019. С. 79 – 82.

62. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.

63. Григор'єва Х. А. Деякі правові питання проведення державних форвардних закупівель зерна. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права України: 20 років розвитку: матер. «круглого столу»* (Київ, 27 трав. 2016 року). Київ, 2016. С.184 – 188.

64. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2020. 40 с.

65. Григор'єва Х. А. Правові засади надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 105 – 109.

66. Григор'єва Х. А. Теоретико-правовий аналіз Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 85 – 89.

67. Григор'єва Х. А. Юридичні особливості аграрних розписок (на матеріалах судової практики). *Приватне право в умовах війни: матеріали Всеукр.*

наук. конф. (Одеса, 15 листопада 2022 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 866 – 869.

68. Григор'єва Х. А. Правове забезпечення ідентифікації та реєстрації тварин: термінологічні та функціональні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 39. С. 112 – 116.

69. Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 47 – 52.

70. Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу шляхом здешевлення кредитів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 35. Ч. II. С. 46 – 49.

71. Григор'єва Х. А. Сільськогосподарські переробні кооперативи як суб'єкти аграрних розписок: правові питання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 212 – 215.

72. Григор'єва Х. А. Тенденції розвитку сучасного законодавства у сфері державної реєстрації прав на землю. *Молодий вчений*. 2016. № 3. С. 463 – 467.

73. Григоровська-Якубівська Л. В. Цивільно-правові аспекти вексельного обігу в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2007. 19 с.

74. Гринько Р. В. Щодо питання про виконання цивільно-правового зобов'язання. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 37 – 42.

75. Гринько С. В. Правові аспекти реєстрації прав на землю: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2003. 20 с.

76. Грищук Н. В. Правове регулювання іпотеки землі за законодавством України та ФРН: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.06. Київ, 2007. 21 с.

77. Гунько Н. Ю. Зміни та доповнення до законів України: загальнотеоретичні та техніко-технологічні питання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2020. 230 с.

78. Гурковський М.П. Реєстраційна діяльність публічної адміністрації: організаційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2009. 217 с.

79. Давиденко Н. М. Нетрадиційні джерела фінансування аграрного сектору економіки України. *Науковий вісник НУБІП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2016. Вип. 244. Ч. 1. С. 222 – 228.

80. Демченко О. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 15 – 20.

81. Демчук А. М. Особливості укладення договору зберігання на товарному складі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2012. Вип. 19. Т. 2. С. 48 – 52.

82. Дерев'янко Д. С. Способи нотаріального захисту корпоративних прав за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 69. С. 94 – 97.

83. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер. 2008. 896 с.

84. Домбровський С. Ф., Тараненко Л. С. Аграрна розписка як інструмент регулювання договірних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 315 – 324.

85. Другова В. А. Договір іпотеки за цивільним законодавством України: автореф. дис. канд. юрид. наук 12.00.03. Київ, 2010. 18 с.

86. Дударенко В. В. Порівняльно-правова характеристика аграрної розписки та форварду в механізмі кредитування агрохолдингу. *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 1. С. 268 – 271.

87. Дударенко В. В. Правовий статус аграрних холдингів в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2019. 20 с.

88. Дудка М. О. Аграрні розписки: ефективний інструмент фінансування суб'єктів АПК. *Сучасні інструменти управління корпоративними фінансами: збірник матеріалів II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. студентів, аспірантів та молодих вчених* (7 грудня 2018 р.). Київ : КНЕУ, 2018. С. 108 – 111.

89. Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 389 с.

90. Ємельянов А. С. Правове регулювання обігу векселів у сфері господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2009. 20 с.

91. Єрмоленко В. М. Аграрні розписки як аграрно-правова категорія. *Форум права*. 2024. № 1. С. 49 – 57.

92. Єрмоленко В. М. Джерела аграрного права: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 510 с.

93. Єрмоленко В. М. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 6. С. 58 – 61.

94. Єфімов О. М. Правовідносини в сфері обігу векселів в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 20 с.

95. Жаренко В. Ф. Застава майбутнього врожаю за аграрною розпискою. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 82 – 87.

96. Жмудінський В. П. Правові категорії суб'єктів аграрного права. *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 1. С. 272 – 276.

97. Жушман В. П. До питання формування та функціонування інвестиційної діяльності в АПК. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: матеріали круглого столу* (Харків, 24 травня 2013 року). Харків, 2013. С. 22 – 24.

98. Завальна Ж. В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання. *Часопис Київського університету права*. 2012. Вип. 2. С. 147 – 150.

99. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
100. Залучити кошти на бізнес через аграрні розписки. Як це працює та чи є ризики. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/02/15/682393/> (дата звернення: 01.10.2023 року)
101. Заплітна І. А. Правове забезпечення паювання земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2019. 211 с.
102. Зварун Б. Аграрні розписки: поняття та особливості використання. *Юридична газета*. 2019. №28-29. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/agrarni-rozpiski-ponyattya-ta-osoblivosti-vikoristannya.html> (дата звернення: 01.07.2023 року)
103. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 2. С. 10 – 15.
104. Зелена І. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 176 – 181.
105. Земко А. М. До питання про функціонування аграрних розписок в Україні. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 22 листопада 2013 року)*. Київ, 2013. С. 77 – 80.
106. Земко А. М. Кредитування аграрних товаровиробників: проблеми законодавчого забезпечення. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана*. Харків : Право, 2023. С. 208 – 212.
107. Земко А. М., Філюк О. С. Страхування з державною підтримкою як аграрно-правовий спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. *П'яте зібрання фахівців споріднених кафедр з проблем аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права та альтернативної енергетики: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 10-13 червня 2021 року)*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 157 – 160.

108. Земко А. М., Філюк П. Т. Пільгове страхування як аграрно-правовий спосіб захисту прав аграрних товаровиробників. *Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 7 грудня 2018 року). Харків: ТОВ «Оберіг», 2018. С. 94 – 96.

109. Зубрицький О. В. Правове регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2019. 16 с.

110. Ісаян А. М. Аграрні розписки як новий інструмент кредитування АПК під майбутній урожай. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 3. С. 138 – 141.

111. Калетник Г. М., Пчелянська Г. О. Фінансове забезпечення аграрного виробництва. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія «Економічні науки»*. 2012. № 3 (69). С. 79 – 86.

112. Каленіченко Л. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: поняття та ознаки. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2018. № 2. Ч. 1. С. 5 – 8.

113. Калітенко О. М. До питання про правову природу виконавчого напису нотаріусу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 420 – 422.

114. Каракаш І. І. Щодо поліструктурності предмету аграрного права. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 20 квітня 2018 року). Харків, 2018. С. 41 – 46.

115. Каракаш І. І. Щодо спеціального виду юридичної відповідальності за земельні порушення. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в*

умовах євроінтеграції: збірник Міжнар. конгресу (Одеса, 2-4 червня 2017 року). Одеса, 2017. С. 24 – 26.

116. Карпінська Н. В. Застосування санітарних та фітосанітарних заходів: проблеми правового забезпечення у контексті вимог СОТ та ЄС : монографія. Луцьк : СПД Гадяк Жанна Володимирівна ; Друкарня «Волиньполіграф», 2021. 532 с.

117. Кваша В. М. Поняття «обіг земель» у законодавстві та правовій доктрині України. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 7. С. 166 – 169.

118. Квіт Н. М. Цивільно-правове регулювання іпотечного кредитування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03. Київ, 2010. 19 с.

119. Кириченко О. А., Кудрицький В. Д. Кредитування аграрного сектору економіки в умовах глобальної фінансової кризи. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 5 (95). С. 207 – 222.

120. Кізлова О. С. Еволюція інституту застави в контексті державотворення в Україні (історико-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. Одеса, 1998. 17 с.

121. Кізлова О. С. Застава в цивільному праві України (концептуальні засади та правова природа): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2011. 38 с.

122. Клеріні Г. В. Агросстрахування в умовах воєнного стану: проблеми правового регулювання і виклики майбутнього. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 179 – 183.

123. Клеріні Г. В. Правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2017. 219 с.

124. Ключнікова А. О. Правове забезпечення ведення тепличного господарства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017.

125. Ключнікова А. О. Правове забезпечення ведення тепличного господарства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. с

126. Коваленко Т., Лук'яненко А. Векселя vs. аграрні розписки: спільне та відмінне. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1864-vekselya-vs-agrarni-rozpiski-spil-ne-ta-vidminne.html> (дата звернення: 01.07.2023 року)

127. Коваль Н. В. Принцип доміно: чи можна в тваринництві подолати наслідки вторгнення самотужки? *Агробізнес в умовах агроекоциду: сучасні виклики, проблеми відповідальності та уроки сталості*: збірка матеріалів та тез доповідей учасників панельної дискусії VII Харківського міжнародного юридичного форуму (м. Харків, 29 вересня 2023 р.) / за ред. Т. В. Курман, В. П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2023. С. 63 – 67.

128. Ковальчук Т. Г. Правові питання забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 1996. 20 с.

129. Кодекс торговельного мореплавства від 23.05.1995 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №№ 47 – 52. Ст. 349.

130. Козик В. Є. Проблеми інкорпорації цивільно-правових обов'язків у зміст цінного паперу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 82 – 86.

131. Коломієць Я. Л. Правове регулювання обмежень у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 20 с.

132. Комлик В. В. Склад правопорушення: теоретичні підходи та практичні виміри: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 18 с.

133. Корнієнко Г. С. Деякі проблемні питання кредитування державних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матеріали круглого столу (Харків, 5 грудня 2014 року). Харків, 2014. С. 123 – 125.

134. Корнієнко Г. С. Правові засоби матеріально-технічного забезпечення товаровиробників в умовах реформування АПК: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2005. 20 с.

135. Корнієнко Г. С. Превентивні заходи підтримки агробізнесу в умовах сучасних викликів. *Агробізнес в умовах агроекоциду: сучасні виклики, проблеми відповідальності та уроки сталості*: збірка матеріалів та тез доповідей учасників панельної дискусії VII Харківського міжнародного юридичного форуму (м. Харків, 29 вересня 2023 р.) / за ред. Т. В. Курман, В. П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2023. С. 79 – 82. С. 81.

136. Корнієнко Г. С. Теоретико-правові засади становлення та розвитку агробізнесу в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2021. 506 с.

137. Корнієнко Г. С., Шульга М. В. Правові обмеження у сфері обігу земель сільськогосподарського призначення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 288 – 292.

138. Коструба А. В. Товаророзпорядчі цінні папери як об'єкт цивільних правовідносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 3. С. 230 – 244.

139. Коструба А. Виконання зобов'язання як правоприпиняючий юридичний факт у зобов'язальній сфері. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. Вип. 2. С. 91 – 95.

140. Костюченко Д. Л. Аграрні розписки як стимулюючий фактор розвитку сільських територій. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 5. С. 124 – 134.

141. Кот О. О. Перехід прав кредитора до третіх осіб як зміна осіб у зобов'язанні: загальні питання. *Нове українське право*. 2021. Вип. 2. С. 22 – 26.

142. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2019. 24 с.

143. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 19 с.

144. Кравчук А. О., Вихристюк С. В. Нарощення фінансових потоків суб'єктів аграрного бізнесу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 18. С. 31 – 36.

145. Краснова М. Є. Проблематика запровадження аграрних розписок в Україні. *Світ економічної науки. Вип. 12: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Тернопіль, 2019. С. 46 – 49.*

146. Кулинич О. П. До питання про удосконалення законодавства України про аграрні розписки. *Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 7 грудня 2018 року). Харків, 2018. С. 125 – 126.*

147. Кулинич О. П. Правове регулювання укладення і виконання аграрних розписок в Україні. *Право. Людина. Довкілля. 2019. Вип. 10 (1). С. 60 – 66.*

148. Кулинич П. Ф. Державна реєстрація прав на земельну і неземельну нерухомість: світовий досвід та проблеми його імплементації в Україні. *Земельне право України. 2006. № 9. С. 30 – 39.*

149. Кулинич П. Ф. Державна реєстрація прав на земельну нерухомість та земельний кадастр: поняття, співвідношення та правові засади. *Юридичний журнал. 2005. № 11 (41). С. 35 – 42.*

150. Курашова І. Господарсько-правова відповідальність членів саморегульованих організацій в будівельній галузі. *Підприємництво, господарство і право. 2020. № 3. С. 77 – 83.*

151. Курман Т. В. Аграрне право і законодавство України: синергетичні засади і перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. А. П. Гетьмана, Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 10 – 37.*

152. Курман Т. В. До питання про поняття та ознаки категорії «сільськогосподарське виробництво». *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (Одеса, 9-10 вересня 2016 року). Одеса: Юридична література, 2016. С. 150 – 152.*

153. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
154. Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2019. 40 с.
155. Лавріненко І. А., Панченко І. М. Аграрна розписка та вексель: форми кредитування агробізнесу. *Часопис Київського університету права*. 2016. Вип. 2. С. 289 – 294.
156. Лазебна А. В. Нотаріальне посвідчення як елемент форми правочину. *Молодий вчений*. 2019. № 10 (74). С. 592 – 596.
157. Лапчевська О. Ф. Застосування до батьків санкцій сімейно-правової відповідальності: теоретичний аспект. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 256 – 262.
158. Лісова Т. В. Особливості державної реєстрації прав на землю в сучасних умовах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 273 – 282.
159. Лозо О. В. Актуальні питання правового регулювання цифровізації сільського господарства. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану: матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 року)*. Харків: Право, 2022. С. 206 – 211.
160. Лук'янець Д. М. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2004. № 3. С. 4 – 10.
161. Луніна О. С. Публічно-правові спори у сфері державної реєстрації як предмет адміністративного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2015. 207 с.
162. Лупенко Ю. О., Фещенко В. В. Ринок капіталу для фінансування малого та середнього бізнесу в аграрному секторі економіки. *Фінанси, облік і аудит*. 2014. Вип. 2 (24). С. 65 – 78.

163. Львовчкіна В. М. Правове регулювання обігу земель за законодавством КНР та України: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2016. 19 с.

164. Лялюк О. Ю. Експерименти у практиці державного будівництва: проблеми правового регулювання. *Проблеми законності*. 2009. № 105. С. 41 – 48.

165. Макіяні Д. Г. Аграрна розписка: проблемні аспекти інноваційного правового інституту, покликаною забезпечити виконання зобов'язань агровиробника. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 59 – 67.

166. Маренич Т. Г. Аграрні розписки як альтернативний спосіб кредитування фермерів України. *Управління розвитком соціально-економічних систем*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 8-9 листопада 2018 року). Харків: ХНТУСГ, 2018. С. 12 – 14.

167. Марченко С. І. Сільськогосподарська продукція як об'єкт аграрних правовідносин. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 29-30 травня 2009 року) / уклад. Т. Д. Климчук. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. С. 411 – 412.

168. Маслак Н. Г. Аграрні розписки в системі фінансово-кредитного забезпечення аграрних підприємств України. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2016. Вип. 1 (67). С. 125 – 131.

169. Машевська Л. А. Юридичний конфлікт як причина виникнення аграрно-правового спору. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: матеріали круглого столу (Харків, 24 травня 2013 року). Харків, 2013. С. 113 – 114.

170. Машковська Л. В. Поняття, види та правова природа товаророзпорядчих документів як об'єктів ринку цінних паперів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 140 – 144.

171. Мелешко М. І. Аналіз стану і перспективи подальшого розвитку торгівлі ф'ючерсними контрактами на українському біржовому ринку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 11. С. 77 – 80.

172. Мирославський С. В. Вексель як борговий цінний папір: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 18 с.

173. Мица Ю. В. Правова природа похідних цінних паперів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 20 с.

174. Мікуляк К. А., Герасименко Д. Є. Фінансова підтримка розвитку суб'єктів аграрного сектору в сучасних умовах. *Студентський науковий вісник. Економічні науки*. 2022. Вип. 1 (22). Ч. І. С. 22 – 30.

175. Монастирський Д. А. Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 199 с.

176. Монастирський Д. А. Стабільність закону: поняття, сутність, фактори забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ, 2009. 16 с.

177. Морозов Є. Презумпція правомірності та мета виконавчого напису нотаріуса. URL: <https://alibi.dp.ua/513-prezumptsiyapravomirnosti-ta-meta-vikonavchogo-napisunotariusa> (дата звернення 13.02.2019 р.)

178. Настечко К. О. Розвиток предмету аграрного права України. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матеріали круглого столу* (Харків, 6 грудня 2013 року). Харків: Право, 2013. С. 170 – 172.

179. Нашкерська Г. В. Особливості визнання та оцінювання умовних зобов'язань. *Регіональна економіка*. 2008. № 4. С. 141 – 150.

180. Негода Ю. В. Аграрні розписки як інструмент структурної трансформації фінансово-кредитних відносин в аграрному бізнесі регіону. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2019. № 18. С. 40 – 53.

181. Недопрядько Ю. В. Особливості видачі неемісійних цінних паперів. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2013. Т. 18. Вип. 2. С. 44 – 52.

182. Непомящая І. О. Цивільно-правовий аспект реєстрації майнових прав: дис. ... докт. філософії за спец. 081 Право. Одеса, 2021. 198 с.

183. Нікітін В. В. Адміністративно-правовий статус державних (публічних) реєстраторів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2017. 208 с.
184. Новак Т. С., Мельник В. О. Суб'єкти правовідносин у сфері органічного сільськогосподарського виробництва: загальна характеристика. *Право. Людина. Довкілля*. 2021. № 12 (2). С. 65 – 73.
185. Нові інструменти фінансування під майбутній врожай. Бразильський досвід впровадження системи CPR. Можливості та реалії для України. URL : <https://uub.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/PHFAMDIFAO-Report-UKR.pdf> (дата звернення: 01.07.2023 року)
186. Новохатьська Я. В. Заміна сторін у зобов'язанні. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 29 – 39.
187. Носік В. В. До питання про інноваційне оновлення аграрного права України: проблеми теорії і практики. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 20 листопада 2020 року). Харків: Юрайт, 2020. С. 47 – 52.
188. Носік В. В. Розвиток доктрини земельного, аграрного та екологічного права у національній правовій системі України. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: матеріали круглого столу (Харків, 24 травня 2013 року). Харків, 2013. С. 24 – 26.
189. Овчарук С. С. Організаційно-правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2009. 225 с.
190. Опанащук Ю. Парадигмальні підходи до сутності нотаріального посвідчення правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 27 – 31.
191. Опанащук Ю. Ю. Правові наслідки недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину: дис. ... докт. філософії за спец. 081 – Право. Київ, 2023. 197 с.

192. Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.

193. Павлюченко Ю. М., Кравчук Б. І. Правова характеристика аграрних розписок. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1-2. С. 49 – 56.

194. Панченко В. В. Відповідальність за правопорушення в агросфері: теоретико-правові питання. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах: матеріали круглого столу* (Харків, 1 березня 2019 року). Харків: Право, 2019. С. 164 – 166.

195. Пасічник Ю. В. Перспективи використання аграрних розписок сільськогосподарськими підприємствами. *Формування новітньої парадигми управління публічними та приватними фінансами в Україні: зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 10 грудня 2020 року)*. Херсон: ХНТУ, 2020. С. 345 – 347.

196. Пахолюк А. М. Аграрні фінансові правовідносини: дис. ... докт. філософії за спец. 081 Право. Київ, 2023. 240 с.

197. Пахолюк А. М. До питання кредитування виробників сільськогосподарської продукції. *Агробізнес в умовах агроєкоциду: сучасні виклики, проблеми відповідальності та уроки сталості: збірка матеріалів та тез доповідей учасників панельної дискусії VII Харківського міжнар. юрид. форуму* (м. Харків, 29 вересня 2023 р.) / за ред. Т. В. Курман, В. П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2023. С. 126 – 130.

198. Петренко А. Аграрні розписки – альтернативний механізм кредитування аграрного сектору України. *Юридична газета*. 2015. № 29-30. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/agrarni-rozpiski--alternativniy-mehanizm-kredituvannya-agrarnogo-sektoru-ukrayini.html> (дата звернення: 01.07.2023 року)

199. Печенюк А. В. Аграрні розписки як альтернативний інструмент кредитування сільськогосподарських товаровиробників. *Економіка та*

суспільство. 2021. Вип. 25. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-8> (дата звернення: 01.07.2023 року)

200. Підсумки діяльності кредитних установ за 2013 рік. URL: http://nfp.gov.ua/files/Ogliad_Rinkiv/KS/ks_2013.pdf (дата звернення: 01.07.2023 року)

201. Піфко О. О. Поняття та завдання інституту державної реєстрації прав на землю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 136 – 139.

202. Платонова Є. О. Правове регулювання аграрних розписок в Україні: сучасність та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 296 – 299.

203. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

204. Подорожній Є. Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «юридична відповідальність». *Вісник ХНУВС*. 2014. № 3 (66). С. 6 – 15.

205. Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики. Київ: «Юстініан», 2006. 424 с.

206. Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання учасників господарських відносин: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2007. 36 с.

207. Покальчук М. Ю. Правові питання підтримки сільськогосподарських підприємств. *Агробізнес в умовах агроєкоциду: сучасні виклики, проблеми відповідальності та уроки сталості*: збірка матеріалів та тез доповідей учасників панельної дискусії VII Харківського міжнар. юрид. форуму (м. Харків, 29 вересня 2023 р.) / за ред. Т. В. Курман, В. П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2023. С. 140 – 143.

208. Покальчук М. Ю. Щодо визначення суб'єктів аграрного права. *Форум права*. 2017. № 4. С. 185 – 190.

209. Поліщук В. А. Суб'єкти правовідносин у промисловому садівництві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 66 – 70.

210. Портфель аграрних кредитів зріс більш ніж на 50%. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/news/21-06-22/> (дата звернення: 01.07.2023 року)

211. Посполітак В. В. Правове визначення поняття цінних паперів. Ознаки та класифікація цінних паперів. *Юридичний журнал*. 2005. Вип. 1. С. 92 – 102.

212. Постанова Верховного Суду від 23 червня 2022 року у справі № 910/430/21. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C026287> (дата звернення: 01.07.2023 року)

213. Постанова Верховного Суду від 26 січня 2022 року у справі № 754/5554/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103282421> (дата звернення: 01.07.2023 року)

214. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 травня 2022 року у справі № 906/708/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105011725> (дата звернення: 01.07.2023 року)

215. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 серпня 2023 року у справі № 914/2848/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/112895395?linked=sudreyestr&did=105011725> (дата звернення: 01.07.2023 року)

216. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 15 лютого 2022 року у справі № 924/1336/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/103520353> (дата звернення: 01.07.2023 року)

217. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про стандартизацію" № 1068 від 29.08.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1068&skl=10 (дата звернення: 01.07.2023 року)

218. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до Закону України "Про аграрні розписки" та деяких інших законодавчих актів України

щодо функціонування та обігу аграрних розписок від 19.11.2020 року №2805-д.
URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70479 (дата звернення: 01.07.2023 року)

219. Правдюк Н. Л. Аграрні розписки як альтернативна форма кредитування сільськогосподарських підприємств: обліковий аспект. *Облік і фінанси*. 2016. № 4. С. 69 – 79.

220. Правова позиція Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду згідно з Постановою від 30 березня 2021 року у справі № 910/14168/19.
URL: <https://zakononline.com.ua/court-practice/show/15269> (дата звернення 01.07.2023 року)

221. Про аграрні ноти: Закон України від 22.02.2024 року. *Офіційний вісник України*. 2024. № 26. Стор. 12. Ст. 1648.

222. Про аграрні розписки: Закон України від 06.11.2012 року. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 50. Ст. 695.

223. Про введення мораторію на примусову реалізацію майна: Закон України від 29.11.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 10. Ст. 77.

224. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 30. Ст. 542.

225. Про виконання пілотного проекту демонополізації в процесі приватизації виробничо-торговельного об'єднання "Волиньхліб": розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.07.1995 року № 464-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464-95-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.07.2023 року)

226. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: Закон України від 05.11.2020 року. *Офіційний вісник України*. 2020. № 98. Стор. 10. Ст. 3184.

227. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи: Закон України від 04.07.2013 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 20-21. Ст. 712.

228. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про стандартизацію": Закон України від 20.09.2019 року. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 46. Ст. 295.

229. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями: Закон України від 23.03.2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 18. Ст. 222.

230. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31.03.2020 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 20. Ст. 142.

231. Про внесення змін до Закону України "Про нотаріат" щодо усунення законодавчих колізій та прогалин: Закон України від 14.07.2020 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 48. Стор. 16. Ст. 433.

232. Про внесення змін до Митного кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи: Закон України від 14.01.2020 року. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 28. Ст. 188.

233. Про внесення змін до переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 97. Стор. 39. Ст. 2787.

234. Про державне мито: Декрет Кабінету Міністрів України від 21.01.1993 року № 7-93. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 13. Ст. 113.

235. Про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області: Закон України від 05.04.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 29. Ст. 138 (втратив чинність)

236. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

237. Про заставу: Закон України від 02.10.1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 47. Ст. 642.

238. Про затвердження Змін до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Мін'юсту України від 15.05.2013 року № 888/5. *Офіційний вісник України*. 2013. № 39. Стор. 133. Ст. 1410.

239. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: наказ Мін'юсту України від 02.04.2012 року № 512/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 27. Стор. 23. Ст. 1018.

240. Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172. *Офіційний вісник України*. 1999. № 26. Стор. 69. Ст. 1241.

241. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями: постанова НБУ від 30.06.2016 року № 351. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0351500-16> (дата звернення: 01.07.2023 року)

242. Про затвердження Положення про порядок здійснення банком операцій з векселями в національній валюті на території України: постанова Правління НБУ від 16.12.2002 року № 508. *Офіційний вісник України*. 2003. № 10. Стор. 58. Ст. 444.

243. Про затвердження Порядку ведення Реєстру аграрних розписок: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 року № 665. *Урядовий кур'єр*. 2013. № 180.

244. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому

комплексі шляхом здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 300. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 97.

245. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 року № 296/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 17. Стор. 66. Ст. 632.

246. Про кредитні спілки: Закон України від 14.07.2023 року. *Урядовий кур'єр*. 2023. № 199.

247. Про Митний тариф: Закон України від 19.10.2022 року. *Офіційний вісник України*. 2022. № 92. Т. 1. Стор. 9. Ст. 5700.

248. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.

249. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 29. Ст. 535.

250. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 19. Ст. 98.

251. Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 року, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі: Закон України від 6 липня 1999 року № 826-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 34. Ст. 290.

252. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 31. Ст. 268.

253. Про розроблення в окремих сільськогосподарських підприємствах Львівської та Черкаської областей пілотних проектів іпотечного кредитування під заставу земельних ділянок сільськогосподарського призначення: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 1999 року № 709-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-99-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2023 року)

254. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20.12.1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 14. Ст. 186. *(втратив чинність)*

255. Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва: Закон України від 23.12.2004 року. *Відомості Верховної Ради*. 2005. № 6. Ст. 136.

256. Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23.09.2008 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 9. Ст. 115.

257. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 року. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 52. Ст. 497.

258. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 15.

259. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.

260. Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини: Закон України від 23.12.1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 19. Ст. 98 (в редакції від 23.12.1997 року)

261. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про аграрні розписки" та деяких інших законодавчих актів України щодо функціонування та обігу аграрних розписок від 19.11.2020 року №2805-д. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70479 (дата звернення: 01.11.2023 року)

262. Проект Закону про електронні аграрні розписки № 9266 від 02.05.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41844> (дата звернення: 01.11.2023 року)

263. Путренко О. Державно-правовий експеримент: поняття та ознаки. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. Вип. 1. С. 29 – 32.

264. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис. ... докт. юрид. наук 12.00.03. Харків, 2018. 42 с.

265. Пушай В. І. До питання про способи заміни осіб у зобов'язаннях. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 180 – 183.
266. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
267. Радух Н. Б. Тенденції альтернативного фінансування сільського господарства. *Вісник Донецького національного університету. Серія «Економіка і право»*. 2015. Вип. 1. С. 296 – 301.
268. Радченко Н. Г. Аграрні розписки як альтернативна форма кредитування сільськогосподарських підприємств. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 1 (1). С. 356 – 361.
269. Ріпенко А. І. Концептуально-правові засади використання земель для містобудівних потреб: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2020. 39 с.
270. Рішення Господарського суду Одеської області від 15 червня 2023 року у справі № 916/641/23. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/111644137?linked=sudreyestr&did=105011725> (дата звернення: 01.07.2023 року)
271. Рішення Конституційного Суду України від 1 липня 2020 року у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Укркава» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 88 Закону України «Про нотаріат». *Офіційний вісник України*. 2020. № 59. Стор. 262. Ст. 1881.
272. Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. 19 с.
273. Рудніцька К. В. Особливості договору поставки насіння соняшнику. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 травня 2015 року)*. Київ, 2015. С. 403 – 405.

274. Руснак А. В., Прохорчук С. В., Карнаушенко А. С. Сучасний стан та перспективи розвитку аграрних розписок в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 5 – 11.

275. Савельєва О. М. Земельні ділянки як об'єкти правовідносин щодо функціонування аграрних розписок. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матеріали круглого столу (Харків, 1 березня 2019 року). Харків: Право, 2019. С. 174 – 177.

276. Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.

277. Сальман І. Ю. Правове регулювання аграрних та земельних відносин в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Запоріжжя, 2011. 35 с.

278. Самбір О. Є. Суброгація та цесія: до питання про співвідношення понять. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3 (47). С. 197 – 203.

279. Самойлюк І. Застава майбутнього врожаю. *Юридичний радник*. 2012. № 6 (66). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/> (дата звернення: 01.09.2023 року)

280. Самсонова Я. О. Актуальні питання правового забезпечення прав суб'єктів національного ринку зерна. *Збірник матеріалів Четвертого зібрання споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах»*: матеріали зібрання (Одеса, 6-9 червня 2019 року). Одеса: Гельветика, 2019. С. 173 – 175.

281. Самсонова Я. О. Щодо проблем державної підтримки розвитку страхових відносин у сільському господарстві. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матеріали круглого столу (Київ, 27 травня 2016 року). Київ, 2016. С. 208 – 210.

282. Санжарук Т. О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 91–95.

283. Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2007. 18 с.

284. Святченко Л. А. Деякі аспекти фінансово-правового регулювання тваринництва в Україні. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 травня 2018 р.) / За заг. ред. д.ю.н., проф. В.М. Єрмоленка. Київ, 2018. С. 162 – 164.

285. Святченко Л. О. Суб'єкти правовідносин у сфері рибного господарства. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 48 – 53.

286. Семчик В. І. Навчаючись, навчаю. Вибрані праці. До 85 річчя. Київ: Спринт-Сервіс, 2012. С. 20–21.

287. Сенчук В. В. Правове забезпечення реєстрації нерухомого майна та прав на нього в Україні: історико-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.

288. Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса як спосіб реалізації нотаріальної форм захисту цивільних прав: дис. ... доктора філософії за спец. 081 Право. Київ, 2020. 242 с.

289. Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса: поняття та ознаки. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2 (12).

290. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 30 – 35.

291. Сердюк С. А. Сутність і зміст державного регулювання обігу земель. *Теорія та практика державного управління*. 2016. № 1 (52). С. 1 – 4.

292. Сиволоцька С. І. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 219 с.

293. Сидор В. Д. Правові засади застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.06. Київ, 2005. 20 с.

294. Сидоренко В. В. До питання про самовільне зайняття земельної ділянки. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матеріали круглого столу (Харків, 13 червня 2014 року). Харків: Оберіг, 2014. С. 175 – 176.

295. Сидоров І. Ф. Виконання вексельних зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 18 с.

296. Сільське, лісове та рибне господарство Бразилії. URL: <http://www.geograf.com.ua/brazil/664-brazil-agriculture> (дата звернення: 01.07.2023 року)

297. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

298. Скляр Н. Ф. Принципи фінансової відповідальності за порушення податкового законодавства. *Правова позиція*. 2020. № 4 (29). С. 41 – 47.

299. Слободянюк С. О. Цивільно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 18 с.

300. Словник української мови. URL: <https://sum.in.ua/s/obigh> (дата звернення: 01.07.2023 року)

301. Слома В. М. Щодо питання про виконання часткових зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 31. С. 32 – 35.

302. Слома В. Участь третіх осіб у забезпеченні виконання цивільно-правового зобов'язання. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. С. 104 – 107.

303. Содома Р. І., Хірівський Р. П. Сучасний механізм інвестування – міжнародні аграрні розписки. *Фінансово-економічні механізми розвитку підприємництва: теоретичний та практичний аспекти*: Збірник наукових статей за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти та молодих учених (19-20 листопада 2020 року). URL: <http://sci.ldubgd.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/9147> (дата звернення: 01.07.2023 року)

304. Содома Р. І., Марків Г. В., Східницька Г. В. Фінансовий інструмент «аграрні розписки» в українському агросекторі. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XX міжнар. наук.-практ. форуму (Львів, 17 вересня 2019 року). Львів: Львівський національний аграрний університет, 2019. С. 101 – 106.

305. Содома Р. І., Східницька Г. В. Аграрна розписка як альтернативний механізм кредитування агропідприємства. *Облік і фінанси*. 2017. № 3 (77). С. 112 – 117.

306. Сокол С. В. Змішане страхування сільськогосподарських ризиків: держава та аграрний страховий пул. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2014. Вип. 40. С. 260 – 265.

307. Спасибо-Фатєєва І. Значення державної реєстрації для цивільних правовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 159 – 171.

308. Статистика 2022. URL: <https://agroregisters.com.ua/statystyka-2022/> (дата звернення: 01.07.2023 року)

309. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: монографія. Харків: Право, 2007. 208 с.

310. Статівка А. М. Правове регулювання фінансових відносин за участю сільськогосподарських підприємств як інститут аграрного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. 2013. Вип. 182 (1). С. 68 – 73.

311. Статівка А. М. Щодо посилення правового регулювання у сфері страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матеріали круглого столу (Харків, 2 грудня 2016 року). Харків: Право, 2016. С. 194 – 197.

312. Стойко О. Я. Капіталізація аграрних підприємств за рахунок використання аграрних розписок. *Ефективна економіка*. 2018. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6229> (дата звернення: 01.11.2023)

313. Страхування для агробізнесу: як страхові компанії виплачували аграріям у 2018 році? URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/strahuvanna-dla-agrobiznesu-akstrahovi-kompanii-viplacuvai-agrariam-u-2018-roci> (дата звернення: 01.11.2023)

314. Строкач І. І. Деякі проблемні питання виконавчого напису нотаріуса в судовому процесі. *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 1. С. 218 – 220.

315. Суходубова І. В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення та засоби забезпечення: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2013. 20 с.

316. Суходубова І. В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення, засоби забезпечення: монографія. Харків: Право, 2016. 228 с.

317. Сьомченков А. О. Оптимізація нормативного регулювання використання аграрних розписок. *Економіка АПК*. 2015. № 1. С. 46 – 55.

318. Теньков С. Спори з приводу оформлення виконання договорів у судовій практиці. *Вісник господарського судочинства*. 2005. № 1. С. 204 – 208.

319. Тимошенко Т. Аграрні розписки як фінансовий інструмент. *Агробізнес сьогодні*. 2012. № 23 (246).

320. Туєва О. М. Фінансова підтримка як складова правового забезпечення конкурентоспроможності в аграрному секторі економіки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 4. Т. 2. С. 58 – 62.

321. Туєва О. М. Аграрні розписки як інструмент кредитування аграрних товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 90-річчю від народження акад. В. З. Янчука (м. Київ, 22–23 травня 2015 року). Київ, 2015. С. 187–189.

322. У Комітеті з питань фінансів, податкової та митної політики обговорили удосконалення законодавства щодо функціонування і обігу аграрних розписок. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/198977.html (дата звернення 10.11.2020)

323. Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2007. 39 с.

324. Уркевич В. Ю. Визнання права на врожай: практика Верховного Суду. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 22 травня 2020 року). Харків: Юрайт, 2020. С. 293 – 296.

325. Уркевич В. Ю. Застава як спосіб забезпечення зобов'язань за аграрною розпискою. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* (Одеса, 9-10 вересня 2016 року). Одеса: Юридична література, 2016. С. 59 – 61.

326. Уркевич В. Ю. Суб'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 12 – 16.

327. Фетько Ю. Б. Правова природа та сутність державної реєстрації. *Київський часопис права*. 2022. № 2. С. 106 – 110.

328. Філюк О. С. Страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матеріали «круглого столу» (Харків, 6 грудня 2013 року). Харків: Право, 2013. С. 294 – 296.

329. Філюк О. С. Юридичне забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2021. 215 с.

330. Фірсова Н. В. Проблеми правового регулювання застосування аграрних розписок. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 41. С. 45 – 50.

331. Харитоновна Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2016. 422 с.

332. Хворостянкіна А. В. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. *Право України*. 2005. № 11. С. 28 – 32.

333. Царук Н. Г. Операції з аграрними розписками: облікові аспекти. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6. С. 171 – 183.

334. Цивільне право України / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. Київ, 2003. 776 с.

335. Цивільний кодекс від 16.01.2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

336. Чабаненко М. М. Аграрно-правові аспекти відчуження незавершеного сільськогосподарського виробництва (посівів). *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 20 квітня 2018 року)*. Харків: Юрайт, 2018. С. 57 – 62.

337. Чабаненко М. М. Методи правового регулювання аграрних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2005. 204 с.

338. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 437 с.

339. Чабаненко М. М. Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 58 – 65.

340. Чабаненко М. М. Сільськогосподарське підприємство як категорія аграрного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 389 – 394.

341. Чанишева А. Р. Іпотечні цивільні правовідносини: автор. дис. канд. юрид. наук 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.

342. Червінська Н. В. Правовий експеримент як важливий засіб підвищення ефективності законодавства. *Альманах права*. 2016. Вип. 7. С. 256 – 259.

343. Шафарчук Л. С. Аграрна розписка – інноваційне поле діяльності для кредитних спілок. *Інноваційний розвиток та безпека підприємства в умовах неоіндустріального суспільства: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (31

жовтня 2019 р.) / відп. ред. О. М. Полінкевич, Л. В. Шостак. Луцьк, 2019. С. 519 – 521.

344. Шведенко П. Ю. Відповідальність за порушення кредитних зобов'язань в аграрному секторі. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 108 – 112.

345. Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2016. 20 с.

346. Шведенко П. Ю. Порівняльно-правовий досвід кредитування сільського господарства. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матеріали круглого столу* (Харків, 13 червня 2014 року). Харків: Оберіг, 2014. С. 202 – 204.

347. Шевцова Ю. В. Правове регулювання земельних заставних відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.06. Київ, 2008. 18 с.

348. Щодо особливостей посвідчення нотаріусами аграрних розписок: лист Міністерства юстиції України від 10.04.2015 року № 13-32/143. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0B2INED803> (дата звернення: 01.07.2023 року)

349. Яворська О., Демчук А. Європейський досвід укладення договору зберігання на товарному складі. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1. С. 73 – 81.

350. Якубович І. І. Правове регулювання реалізації зерна в Україні: дис. ... докт. філософії за спец. 081 Право. Київ, 2021. 259 с.

351. Яремак З. В. Правове регулювання ведення державних кадастрів природних ресурсів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2009. 20 с.

352. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин: дис... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2007. 442 с.

353. Яцух О. Аграрні розписки як інноваційна форма фінансування діяльності сільськогосподарських підприємств. *Аграрна економіка*. 2019. Т. 12. № 1-2. С. 88 – 106.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Боснюк О. Обіг аграрних розписок: теоретико-правові та практичні питання. *Форум права*. 2023. № 4. С. 73 – 81.
2. Боснюк О. Особливості розвитку законодавства про аграрні розписки в Україні. *Area nauki*. 2023. № 2 (11). С. 5 – 14.
3. Боснюк О. П. Аграрні розписки: теоретико-практичний аналіз перспективних законодавчих змін. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 166 – 172.
4. Боснюк О. П. Застава майбутнього врожаю за аграрними розписками: науково-практичний аналіз законодавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. №. 66. С. 94 – 98.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

5. Боснюк О. П. Перспективи нормативно-правового регулювання аграрних розписок в національному законодавстві України. *Актуальні питання економіки, обліку та права в сучасних умовах: збірник матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф. (Житомир, 30 грудня 2023 року)*. Житомир: ЦФЕНД, 2023. С. 69 – 70.
6. Боснюк О. П. Правові аспекти обігу аграрних розписок в Україні. *Нотатки сучасної науки*. 2024. № 12. С. 38 – 39.
7. Боснюк О. Предметна специфіка застави майбутнього врожаю за аграрними розписками в Україні. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2024. Вип. 46. С. 37 – 39.

8. Боснюк О. П. Еволюція вітчизняного законодавства України про аграрні розписки. *Економіка, облік, фінанси та право: сучасні тенденції та перспективи розвитку в Україні та світ: збірник матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф.* (Біла Церква, 12 січня 2024 року). Біла Церква: ЦФЕНД, 2024. Ч. 2. С. 15 – 16.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертаційної роботи пройшли апробацію на 4 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання економіки, обліку та права в сучасних умовах» (Житомир, 30 грудня 2023 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка, облік, фінанси та право: сучасні тенденції та перспективи розвитку в Україні та світі» (Біла Церква, 12 січня 2024 року); науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної науки: історія, теорія, практика» (Харків, 20 січня 2024 року); науково-практичній конференції «Сучасні тенденції соціально-гуманітарного розвитку суспільства» (Харків, 27 січня 2024 року).